

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192906

UNIVERSAL
LIBRARY

उल्का

(कथासंग्रह)

वि. वि. बंकील

प्रथमावृत्ति

२५ अक्टोबर १९४०]

[किमत १॥ रुपया

[पुढील आवृत्तींचे सर्व अधिकार लेखकाचे स्वाधीन]

मुद्रक व प्रकाशक लक्ष्मण नारायण चापेकर, आयसस्कृति मुद्रणालय,
१९८(१७), सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणे २

माझ्या विद्यार्थ्यास—

वि. वि. बोकील .

श्री. बोकील यांचें वाङ्मय

१	वळयाचे पाऊस	कथासंग्रह
२.	गाराचा वर्षाव	"
३	जळवारा	"
४	उल्कापात	"
५	बोकीलाच्या गोष्टी	(छापत आहे)
६	फोल आशा	कादवरी
७	झझावात	"
८.	दुसरी सावली	"
९	मगळागौरीच्या रात्री	(छापत आहे)

आगामी

१.	भिकारी कुवेर	कादवरी
२	बेबीची बहीण	"

“उ ल्का, ~~कल~~”

व्यवहार आहे हा !

“आता माझे लग्न होऊन चागलीं दोन वर्षे झालीं. दोन बरें का गुरु, दोन. नीट ऐका कान देऊन. दोन वर्षे, पण no friction नाही तर तू लेका. सदा बायकोच्या अगावर वस्वस् कधीं म्हणून बायकोचें नांव काढलें कीं अगदीं तरवार उपसण्यापर्यंत आवेश. पण माझ्या कावेरीसारखी बायको मिळायला जन्मोजन्मीचें पुण्यच खर्ची घातलें पाहिजे महाराज. किती शान्त स्वभाव— कोण मनमिळावू— कोण गोड बोला— ? त्यातून शिक्षण म्हणशील तर— तर काय ?— इंग्रजी पाचवीत होती त्या वेळेस. माझ्या बायकोची मीच काय स्तुति करू ? पण इतकेंसुद्धा मी सागतों कीं आमच्या सबंध आळीत— पण जाऊ दे. उगीच रूपाची चर्चा हवी कशाला ?

तीच तुमच्या ससाराची तऱ्हा पहा. दोन डोळे शेजारीं पण भेट ना ससारीं ! खरें कीं नाही ? हसतोस काय प्राण्या ? बायकानाही तुमच्या- आमच्यासारख्याच भावना असू शकतील हें कसें तुम्ही विसरता ? काय ? हे नवीन आचारविचार म्हणतोस ? खूप केलीस ! बायकोला बरोबरीच्या नात्यानें वागवून, एखाद्या मित्राप्रमाणें तिचा सल्ला घेणें— याला मूर्खपणा म्हणतोस ? विसाव्या शतकातला मनु आदेश झालें. Look here— तूच पहा ना. मी सिनेमाला जातों— नाटकाला जातों— तेवढें मात्र वर्ज्य हो ! अन् कावेरीलाही पण घेऊन जातों. आता तुझें म्हणणें काय आदे ? कीं हें असें नाचऱ्यासारखें वागलें तर स्वतंत्रता नी स्वैराचार यातील भेद जाणण्याइतकी तारतम्यबुद्धि बायकाच्या जातीला नसल्यामुळें— हो, आलें लक्षात— ! तर त्या, तुझ्या शब्दात सागायचें म्हटलें म्हणजे— उठवळ बनतात ! या

तुझ्या सिद्धान्ताला पाहून हसावे का रडावे हेंच समजत नाही. माझे तर ठाम मत आहे— प्रामाणिक मत आहे, की जरा बायकोच्या कलाने घेतले— लक्षात ठेव. तुझ्याकरितां तिने आपल्या माहेरच्या नावावरसुद्धा पाणी सोडले आहे जरा गोडीगुलावीने वांगले, तर हे तुझ्या घरातले प्रकार तात्काळ थांबतील. Sure ! थट्टा नाही अन् तुझी ती मर्यादा— कसली मर्यादा ब्रीडक्याची घालतोस रे ! बायकोला काय कुठ्यासारखा साखळीपट्टा अडकवून बाधून ठेवणार वाटते ! अन् ही तुझी मर्यादा वाटने ! अन् अधिकाराची चुणुक ! लोकांच्या तुम्ही लाथा खाता ते पुरे नाही वाटत !

अरे, तसे कोण म्हणतो ! तुला माझ्या म्हणण्याचा भलताच अर्थ काढण्याची फार वाईट खोड लागली आहे बायको डोक्यावर घेऊन बैस म्हणून का मी तुला सागतो आहे !— तुझे काही तरीच आपले काय म्हणतोस ! भिन्नेपणा बायकांच्या जातीला खुलून दिसतो ? हे— हेंच ते. यानेच तर तुम्ही पेशवाई घालवलीत— आणि— का चाललाससा ! बैस रे जरा गजाभाऊ ! चहा सागू का टाकायला ? नको ? का रे ? दोघाच्यामध्ये तिसरा नको म्हणतोस ! अरे, पण कावेरी आली म्हणून तुला कशाला उठून जायला पाहिजे ? टोपी होय ? इथेच होती की आता ! ती टेबलाखाली पडलीय वरें— येत जा की मधून मधून All right— अच्छा !—”

मी सिगारेट ओढलेली कावेरीला खपत नसल्यामुळे मी झटकन उठून टेबलावरची राख, तुकडे वगैरे हातातल्या पुस्तकाने झटकून टाकून पुन्हा खुर्चीवर रेलून पडलो. कावेरी वाहेर आली.

‘दादाचे पत्र आले होते का ?’

‘कां ? आज दादाचे पत्र यायची वाट पहाते आहेस वाटते ! काही माहेरी जाण्याचे कारस्थान वगैरे तर नाही ना चालू ?’ मी हसत म्हटले.

‘इश ! काही तरीच.’

‘कां ? काही तरी कसे ! असे माहेर सुरेख बाई, खेळाया धाडीतें—’

‘मी विचारते काय नी त्यावर हें उत्तर वाटते ! सदा न कदा मेला पाचटपणा.’

‘हं ! हा पाचटपणा झाला ! हा पाचटपणा ! काय ! माना काय

वेळतेस ! काहीं भीडमुर्वत तरी ! हल्लींच्या मुली ना !'

‘आणि आपण अगदी पाडवकाळींचे भीष्मच कीं नाही—’

आणि हा वाद असा तुटणें शक्यच नव्हतें. मीं हळूच तिच्या हातावर चापटी मारून म्हटलें,

‘बोलायला जीभ कशी चुरचुर वळते नाही का !’

‘आई S S S— हे काय लहान पोरासारखें सदान् कदा फटाफट चापट्या मारायच्या ! मरणाव्याला नसेल त्रास होत पण— त्या खावालाच काय चापट्या मारायच्या असतील त्या मारून ध्या बरें एकदा हो ! समाधान व्हावें कुणाचें झालें तरी !’

माझ्या डोक्यात काय आलें एकदम कुणास ठाऊक. मीं चटकन् उठून तिचे दोन्ही हात माझ्या हातात घरले.

‘आता सापडलीस कीं नाही ? खावाला मारू ना चापट्या ? हाच माझा खाव— ह— एक आता का तोंड खालीं ?— हे दोन. आता कशाला धडपड ? हे तीन— पुरेत का ? का आणखी थोड्या ?’

माझ्या हातून सुटण्याकरिता तिची धडपड तर खूप चालू होती. जरा वेळानें तिनें तोंड वर केलें, जरा बाहेर पाहिल्यासारखें केले आणि नाकावर बोट ठेवून—

‘अग बाई ! ते पाहिले का गिरीशभाऊजी— पाहिलें वाटतें त्यानीं’ असें म्हणत झटक्यानें हात सोडवून घेऊन ती आत पळून गेली. मी जरा बिचकून तिनें निर्देश केलेल्या दिशेकडे पाहिलें— पण तेथें गिरीश नव्हताच तर कोठून दिसणार !

*

*

*

मातृपितृविहीन गिरीश हा माझा धाकटा भाऊ. माझ्या लग्नानंतर पुढच्या सहाच महिन्यात मातापितरांच्या वियोगामुळें मला संसारात लक्ष घालावें लागलें. त्यांतून गिरीश पाच वर्षांचा. त्याच्याही सरक्षणाची जबाबदारी मजवरच येऊन पडली. पण जबाबदारी हा शब्दच मला इतका भयकर वाटला कीं त्यामुळें मला न कळत माझ्या हातून त्याच्या बाबतींत थोडेंसें निष्ठुर वर्तन घडू लागलें. याचा परिणाम असा झाला कीं भावा-विषयी प्रेम हा शब्द त्याच्या तुटपुज्या कोशातच नव्हता. अर्थात् कावेरीचें

आणि त्याचें बरेंच मेतकूट जमे. वहिनी चागली का ? तर श्री ग णे काढायला लावीत नाही म्हणून असेंच तो उत्तर देई. बरें त्यातून मुलाचे मुके घेण्याच्या मी फार विरुद्ध, अशा एक ना दोन, हजारों कारणांनी त्याच्या संरक्षणाविषयी माझ्या हातून जर काही घडलें तर 'तोंडात पाहिजे का ?— गप्प बस' वगैरे शेलक्या शब्दाचा अहेर करण्यापलीकडे माझ्या हातून काही झालें नाही.

त्या दिवशीं मला गिरीशच्या संरक्षणाची नैतिक जबाबदारी विशेषच वाटूं लागली. आता हा चागला पाच वर्षांचा टोणगा झाला— याला शब्द नकोत का ओळखायला ? अन् न शिकून काय भीक मागायची आहे पुढें ? माझ्या वेळेला तर याच्याएवढा असताना मी क ख ग घ पर्यंत पोहोंचलों होतो. अन् या शुभ्याला अजून श्रीच्या डाव्या बाजूच्या कोंपऱ्यातील रेघ द्यायचे लक्षात रहात नाही ! तें काही नाही. रडला तरी चालेल, पण आता जरा ह्याच्याकडे लक्ष दिलेंच पाहिजे.

'गिरीश.' मी टेबलावरील फायली वाजूस सारून उठलों. पहिल्या हाकेला ओ मिळाल्यावर मग काय पाहिजे ?

'गिरीश.'

हाक मारली गिरीशला अन् पुढें उभी कावेरी !

'गिरीश कुठें आहे ?' मी जरा निश्चयाच्या स्वरात म्हणालों

'कशाला ?'

'तू लागलीस का पुन्हा चाभारचौकशा करायला ? कुठे आहे तो ?'

'बाईस बाईस बाई— अगदी चोरीच्या आरोपावरचें वॉरंटच दिसतेय हें !' ती दरवाजाला टेकून उभी राहिली ह्यापुढें माझा रस्ता अडला गेला.

'तू दूर हो. आत काय करतो आहे तो ?'

'सागतें. पण रागवायचें नाही. हें पहा' म्हणून माझा हात धरून तिनें मला घरात नेलें. आतला प्रकार पाहून मी थक्कच झालों. कोपऱ्यात एका लहानशा गादीवर मारे लुगडें पाघरून स्वारी गाढ झोपी गेली होती.

'कावेरी— अग पण—' मला तिनें पुढें बोलूच दिलें नाही.

'कळलें मला— आठ वाजले आहेत हें मलाही कळलें— पण असें पहा—'

‘कसें ?’ मी तिला वेडावून म्हणालों.

‘नाहीं एखाद्याला झोप आवरत— त्यातून लहान जीव.’

‘लहान जीव ! चागला टोणगा आहे पाच वर्षांचा !’

‘अस्सें ! अन् पचवीस वर्षांचे त्याचे मोठे बधु रविवारी अगदी पहाटेच उठत असतील नाहीं ? किती वाजता बरे ? नऊ वाजता नाहीं ?’

‘त्याचें वकीलपत्र घेतलें आहेस वाटतें ? तें काहीं नाहीं. उठव त्याला. काय मॅडकॅप आहे ! बाहेरून हाकलला अन् इथें येऊन पसरला. तू त्याला शिकवतेस तू— तूच—’ मी त्याच्या अगावरचे पावरून ओढण्याकरता खाली वाकलों पण तिनें झटकन् माझा हात दूर केला

‘मी उठवतें भाऊजीना. भाऊजी— भाऊजी, उठायचें नाहीं का बरे ! हें पहा— अशी जर हिसकाफिसक करायची असेल तर— जा पाहू तुम्ही येथून ! भाऊजी तर उठणार नाहींतच अशांनें, आणखी मीही पण त्याच्या जोडीला निजेन. मग पहा स्वयंपाकाचें नी आपल्या हपिसाचें. गिरीशभाऊजी, भाऊजी— आता भाऊजी उठला नाहींत तर कानात पाणी ओतीन ह ! ह, अस्सें ! आता कसें शहाणें बाळ उठलें ! उठा— उठा. उठा गडे. आता पुरे ना झोप ?’ कावेरीच्या भाषणानें तो महामुनी जागा होण्याच्या ऐवजी या कुशीवरचा त्या कुशीवर मात्र झाला.

‘ए बैला, ऊठ. चल पाटी पेन्सील घेऊन.’ मी मोठ्यानें ओरडलों.

‘चल, ऊठ बाबा बैला— पाटी घे, पेन्सील घे. उद्या तुला ‘बी ए’ करतो, परवा वकील होशील, तेरवा पैशाचें गाठोडें आणून ओत तुझ्या वहिनीपुढें. ऊठ बाबा ! इश ! काय तरी बाई एखाद्याच्या पाठीमागें लागावें ?’

‘या असल्या फाजील लाडामुलेंच—’

माझें मलाच हसू आलें. ज्याच्याविषयीं आम्हा दोघामध्यें वाद माजला होता तो महात्मा तर खुशाल घोरत पडला होता अन् आम्ही मारे काळ्या घेऊन भाडत होतो.

त्या दिवशीं गिरीशनें रोजच्यापेक्षा जास्तच बोलणीं खाल्हीं— अन् त्याच्या वतीनें मध्यें लुडबुड करणाऱ्या वहिनीनेंहि पण एक थप्पड खाल्हीच. ऑफिसला जायला साहजिकच उशीर झाला. जेवता जेवता कावेरी मध्येंच म्हणाली,

‘हो ! बरी आठवण झाली— आज सान्यांच्या सुनेची मगळागौर आहे— तिची सासू मला बोलावणें करून गेली होती. भाऊजींना घेऊन जाऊ ना !’

‘कोण साने ? कुठली मगळागौर ?— अन् आता लहान आहेस का हुदड्या मारायला ?— अन् या राजेश्रींना बरोबर नेणार होय ?’ मी जरा रागानेंच म्हटलें

‘हें पहा, रागवायचें असलें तर—’

‘तर— तर काय ?’ मी जास्तच रागावून म्हटलें

‘तर— पण आमटींत कढी काय घातलीत ! इश ! इतकें लक्ष्य नाही आज जेवणात !’

माझी चूक मला कळून आली पण चुकीची दुरुस्ती करण्याचा शिष्ट-सम्मत मार्ग सोडून मुळी चूकच कबूल न करणें हा मनुष्यधर्मच आहे

‘लक्ष्य नसायला काय झालें ? तुझेंच लक्ष्य हल्ली ठिकाणावर नसतें कढी केलीस का तादुळाची धुवण वाढलीस राम जाणे !’ मी म्हणालों.

‘बरें ,मग मी जाऊं ना !’ तिरक्या नजरेनें पहात कावेरी म्हणाली.

‘काहीं नको जायला ’

‘का नको ?’

‘का नको ? हें बघ— कावेरी, उगीच भाडण उकरून काढण्यात काहींच मतलब नाही. मी नको म्हणून सागतों आणि तुझें आपलें—’

‘पण त्यांना मी सांगितलें आहे ना !’

‘तूं आता मला उगीच भडावून सोडू नकोस. मी सागतों जायचें नाही.’ मी पानावरून रागारागानें उठलों

‘आणि गेलें तर !’

मला तिच्या या सथ बोलण्याचाच मनस्वी संताप आला

‘गेलीस तर तगडी मोडून टाकीन’ म्हणून गुंड्या तुटलेला कोट तसाच अर्धवट पाठीवर टाकून मी बाहेर पडलों, आणि ऑफिसमध्ये तर नको ही नोकरी आणि नको हा ताप असें होऊन गेलें. घाईघाईनें दर-वाज्यांत पाऊल टाकताच ‘मिशाल सेनापति’ हेडक्लार्क हातात घड्याळ घेऊन पुढें उभा राहिलेला दिसला. मी मुकाट्यानें घरातल्या अडचणींची

सबब पुटपुटत माझ्या टेबलाकडे जाऊ लागलों. आज दुदैव तर हात धुवून पाठीमागे लागल्यासारखे दिसत होते. टेबलावर फायलीचा ढिगारा पडला होता. माझ्याबरोबर काम करणारा गोखले— तो तर खुशाल भितीला खुर्ची टेकवून, हातातल्या टाकाने दात कोरीत पडला होता. त्याच्या ओठावरच्या शईच्या डागाकडे पाहून तर माझे भानच नाहीसे झाले. एरवीचे त्याचे 'काय मिष्ट' हे सन्निधन चीड आणण्याजोगे होते यात शकाच नाही पण त्या दिवशी तर— माझ्यापासून दूर होता म्हणून ठीक. नाही तर त्याने तोंडातच खाली असती— ओठावरच्या निळ्या रंगाला गालफडावरील ताबड्या रंगाची जोड मिळाली असती गोखल्याला एक मोठी वाईट खोड होती— आणि ती म्हटली म्हणजे त्याचे नाकाचे चाले. एक तर त्याचा फ्रेंच कट. भिशाची बुरखुडे उगीचच्या उगीच ओढणे,— आणि— त्याच्या रुमालाकरता माझा प्राण चालला तरी तो रुमाल मागण्याचे धैर्य माझ्याच्याने झाले नसते. आज ह्या सर्व गोष्टी भुता-सारख्या माझ्यापुढे नाचू लागल्या

साडेपाच वाजता घरात पाऊल टाकतो तो हातात बादली घेऊन कावेरीची मूर्ति पुढे उभी— आर्गात तेल

'मोलकरीण नाही का आली ?' मी तुसडेपणाने विचारले. कावेरी काहीच न बोलता तशीच नळाकडे जाऊ लागली.

'कावेरी—' इतक्या दिवसात आजच मी तिला रागाने हाक मारली.

'कावेरी— बहिरी आहेस का ? नी पहातेस काय वैधळ्यासारखे ?'

'मोलकरीण येऊन गेली असावी. मी पूजेला गेले होते घराला कुलूप होते.'

'कावेरी— दिवसेंदिवस तू स्वतःला फार शहाणी समजू लागली आहेस वाटते ? मी नको म्हणून म्हणालों असताना तू का गेलीस मगळागौरीला ? तुला माझी किंमतच नाही, नाही ! ठेव ती बादली खाली. माझी धोतरें धुण्याचा तुला तरी कशाला त्रास ?' मी कोट काढून तसाच बस्करावर फेकून दिला. कावेरी तशीच हातात बादली घेऊन नळावर गेली. मी तर निश्चय केला, काय वाटेल ते होवो, आज हिला जरा तरी शिक्षा केलीच पाहिजे. मी सांगितले असताना ऐकत नाही !

‘कावेरी— झाली एवढी शोभा पुरे नाही का झाली ! नवऱ्या-विषयी तुझ्या मनात काय आदर आहे तें कोणीही सांगू शकेल आता. माझें धोतर राहू दे म्हणून— तुला ऐकायचें नाही का !’

एवढेंसे तोंड करून कावेरी माझ्याकडे पाहू लागली. एक वेळ वाटलें— जाऊ दे. त्यात काय आहे ! आहे जरासा खेळकर स्वभाव तिचा. वय गेल्यावर का कुणी मग !— पण— पण असें का तिनें करावें ! आणि वर रडण्याचें सोंग— ? तें काहीं नाहीं.

‘मी धुतें ना पण !’ कसेबसे चार शब्द तिच्या तोंडून बाहेर पडले. तिनें मान फिरविली.

पण मग तिनें असें का करावें ?— मी काय मूर्ख होतो तिला तसें सांगायला !

‘हो घरात चालती’ म्हणून तिच्या हातातली बादली मीं हिसकावून घेतली.

धुणे धुण्यात वास्तविक फारसें डोकें खर्च करावें लागतें अशातला काहीं भाग नाही. पण खवळलेल्या डोक्यानें धूत असता बादलीचा काठ धोतराला लागावा यात काहींच नवल नाही. बराच वेळ ‘पडू का नको’ या विचारांत गुतलेल्या मेघराजांनींही माझा अतच पहाण्याचा विचार केला होता. तरी मीं नेटानें स्वीकृत कार्य चालू ठेवले. बागड्याच्या आवाजासरशीं मीं मागे वळून पाहिलें. कावेरी दरवाजाला टेकून उभी होती.

‘पाऊस येतोय ना !’ तिनें म्हटलें.

‘समजतेंय मला.’ मीं उत्तर केलें. धोतराला दोन धपके जास्त मिळाले.

पाऊस जास्तच येऊ लागला. म्हणून घाईघाईनें सदरा तसाच पिळून मी घरात पळालों बादली खाली ठेवली. ‘पेट नको कुणाची. काहीं बागड्या भरल्या नाहीत. वेळ आली तर नराचा नारायणसुद्धा होतो.’ मीं जरा कुर्चीत तिच्याकडे पाहिलें कावेरी धुण्याकडे पाहून हसत होती. मी किंचित् गोघळत्यासारखा झालों.

‘दांत काढून हसायला काय झालें !— तुला थट्टा वाटली होय !’

‘आता धुणें धुवून आणलेंत, तर मी म्हणतें—’

‘काय म्हणतें !’

‘कीं अर्धीगी या नात्यानें—पिळून वाळत घालण्याचें काम मी करतें.’

ती जास्तच हसू लागली.

‘आता तोंडात मात्र खाशील.’ मीं चिडून म्हटलें.

‘जशी आपली मर्जी, पण तेवढें माझें पोलकें धुवून आणलें आहे—’
तिला हसू आवरेना

‘तुझें पोलकें ?’ मीं जास्तच चिडून म्हटलें

‘अग आई गऽऽऽ—आईऽऽऽ—’ म्हणून ती हसत हसत खाली बसली.

मीं पिळ्याकडे पाहिलें खरेंच ! सदरा म्हणून मीं पोलकेंच पिळून आणलें
होतें. शर्टिंगचें कापड पोलक्यालाही वापरण्याचा हा फायदा !

‘माझा सदरा कुठें आहे मग ? सकाळीं मीं तुला धुवायला दिला
होता ना ?’

‘आईऽऽऽ’

‘कावेरी— तू माडलें आहेस तरी काय ? माझा सदरा कुठें आहे ?’

‘मीं परटाला दिला—ह ह ह ह—अन् माझे पोलकें—ह ह ह—’

काय करावें हें मला सुचेना—काय बोलावे हेंही सुचेना कावेरी उठून
माझ्याजवळ आली.

‘इतकें काय पण आज चिडायला झालें ? बदलायचें होतें तेवढें धोतर
—ओलेत्यानें किती वेळ उभे राहणार—? चहा निवून चाललाय—
चलायचें ना ?—पुरे मेला तो राग.’

कावेरीच्या हातात हात देऊन मी मुकाट्याने माजघरात गेलों.

*

*

चागलें फटफटीत उजाडलें ~~होतें~~ त्यातून रात्रीं दहाचा सिनेमा शो.
झोप जरी झाली तरी उगीच डोळे मिटून या कुशीवरून त्या कुशीवर मी
लोळत पडलों होतो. वास्तविक आळसानें लोळत पडणें कावेरीला बिलकूल
पसत नसे. माझ्या ऑफिसची तिलाच काळजी असल्याकारणानें सकाळीं
सात वाजताच माझ्या अंगावरची पासोडी दूर कोपऱ्यात उडून पडे, खिड-
क्याचीं दारें घडाघड आपटू लागत, गिरीशचें मुटकळें दुसऱ्या कोपऱ्यात
डोळे चोळीत डोलत पडे नी केरसुणीचा फलक् फलक् आवाज सुरू
होई. अगावर चार दोन पाण्याचे थेंब पडले म्हणजे मग उठणें भागच पडे.
पण आज जरा थोडी दिलाई असल्यासारखी दिसली तेव्हा या औट घटके-

च्या स्वातंत्र्याचा पूर्ण फायदा घेण्याकरिता म्हणूनच की काय मी पुन्हा डोक्यावर पाघरून घेऊन पडलों.

जरा वेळाने पुन्हा जागा झालों. गिरीशच्या गादीकडे एकवार दृष्टि टाकली. पण स्वारी तेथे नव्हती. आश्चर्यच. कावेरी का नाही आली बाहेर अजून ? का गेली शेजारच्या सरस्वतीबाईकडे गप्पा छायला ? अन् मग मला असा मोकळा सोडून ? शक्यच नाही आगगाडी एखादे वेळेस आपला आखीव रस्ता सोडून धावू लागेल पण कावेरी आपले घरकामातले नियम मोडणार नाही मग आजच का असे ?

मला रहावेना. मी उठून खिडकी उघडली. छान ! लख्ख उन्हे पडली होती. आणि मग या बाईसाहेब आहेत तरी कुठे ? सैपाकघरात जाऊन पहातों तों मोरीच्या काठावर दोन्ही हातात डोकें धरून कावेरी बसलेली दिसली. हा काय विलक्षण प्रकार !

‘कावेरी—’ पुढे वाकून पहातों तों तिला वाती झालेली मला दिसली. मी चटकन् तिचे कपाळ दाबून धरलें. इतस्ततः बागडून टिकल्यापाणीचा खेळ खेळणारे तिचे केस डाव्या हाताने सावरले. अशा असहाय परिस्थितीतसुद्धा तिच्या त्या मोकटाट सुटलेल्या केशसभाराकडे पाहून मला माझी पाठ थोपटावीसे वाटू लागलें. नशीब पाहिजे कावेरीसारखी बायको मिळायला.

जरा वेळाने पाणी घेण्याकरता म्हणून ती उठू लागली. मी तिला तसेच बसवून ठेवून चुलीवरचे ऊन पाणी आणण्याकरता गेलों तिने चूळ वगैरे भरली.

‘काय झाले ?’ मी घाबरून विचारलें.

‘काही नाही’ हें ठराविक उत्तर आलें.

‘काही नाही कसे ? बघ, चालताना तुझ्या झोकाड्या जाताहेत. डॉक्टरना बोलावून आणू का ? मला का नाही उठवलेस तुला त्रास होत होता तर ?’

‘हें पहा—उगीच नसतें सोंग माजवायचे असेल तर बाहेर जा पाहू कसे ! मला किनई काही होत नाही. उगीच थोडे गळाल्यासारखें झालें आहे. मात्रावित्रा घेतली म्हणजे वाटेल जरा बरे.’

‘तू माझे ऐक. चुलीपुढे कशाला बसतेस आणखीन् ? भाजून बिजून

ध्यायचा विचार आहे का ?— मला शिक्षा का देते आहेस ही !

कावेरी 'नाहीं नाहीं' म्हणत असता मी तिला बळेंच ओढून माजघरात नेलें व शेजारीच ठेवलेल्या वळकटीला लाथ मारून आथरूण घातलें.

'माझे ऐकायचें होते ना जरा—' ती अर्धवट उठून म्हणाली

'ही चपराक पाहिलीस का आता ?' मी हाताची बोटे दाखवीत म्हणालों.

'पण मला जर काहीं होत नाहीं तर का हा नसता जुलूम ?'

'अस्सें ! आणि परवा मला ताप आला होता तेव्हा कसें ? ताप गेला, सगळें झालें, तरी किनाइनच्या गोळ्या काहीं माझ्या कपाळाच्या सुटल्या नाहींत, दर शपथेगणिक एक एक गोळी कावेरी, परमेश्वर काहीं झोपला नाहीं बरे का ? आता दहा बारा दिवस हें माजघर आणि तू—'

'आणि पोटीबा ?' तिनें किंचित् हसून म्हटलें.

'मी करीन स्वयंपाक. अडचणीच्या वेळीं दुसरें कोण करीत असतें ?'

'पायावर आवणाचें पाणी पाडून घेणें, चुलीजवळ चिमटा टाकणें आणि मग तो तापला असता उचलून हात भाजून घेणें, धूर झाला असता लाकडावरच डोळे फाडणें आणि शेवटीं परमेश्वराची बत्तीस कुळें उद्धरीत बाहेर चालतें होणें, या सगळ्याला जर स्वयंपाक म्हणता येईल तर—'

'अतिशयोक्ति हा अलंकार आहे हें मला कबूल आहे, पण ठराविक मर्यादेपर्यंतच ' मी म्हटलें. पुढेंही आणखी काहीं लोकांची चोरलेलीं वाक्यें दडपून देणार होतो पण मागच्या दरवाजाला धक्का बसल्यामुळें मी गप्प बसलों. गिरीशचा आवाज मी ओळखला. त्याच्याबरोबर सरस्वतीबाई— कावेरीची जीवश्च कंठश्च मैत्रीण— होत्या. गिरीश आत आला पण माझ्याकडे त्याचें लक्ष गेलें नाहींसें दिसलें. सरस्वतीबाई मात्र तेथेंच थबकल्या. गिरीश त्याच्या बोटाला धरून त्याच्याशीं काहीं तरी बडबडत होता.

'सरूबाई— मला आवा आवडतो. चिंच आवट असते. आणि पुन्हा चिंच पाहिजे म्हटलें तर कावेरीवहिनी रागावेल माझ्यावर. ती म्हणते, मुलांनीं चिंच खाऊं नये.'

आता माझ्या डोक्यात लखलकन् प्रकाश पडला. तरी म्हटलें, मला दोन महिने स्वयंपाक का करावा लागला नाहीं ! लहानापासूनसुद्धां थोरानीं शहाणपण शिकावें म्हणतात तें काहीं खोटें नाहीं. सरस्वतीबाई हसूं लागल्या

तसा गिरीश मनांत चमकला. मला पाहिल्यावर तर तो चोरासारखा त्याना धरून उभा राहिला.

सरस्वतीबाईंनी 'आता गिरीशच्या हातीं आल्याचा रस आणि मात्रा धाडून देतें, मिण्याचें काहीं कारण नाहीं' असेंच काहींसें पुटपुटत काढता पाय घेतला. गिरीश त्याच्या मागोमाग सटकला. मी कावेरीकडे पाहिलें. कावेरीनें मान फिरवली.

'कावेरी —' मी तिच्या कपाळावर हात ठेवून म्हटले. तिनें माझ्याकडे पाहिलें.

'कावेरी— ही काय गडबड आहे ?' मी मुद्दामच वेड्याचें सोंग पाघरून म्हणालों.

'मला नाहीं माहिती.'

'मग कुणाला गिरीशला माहिती ?'

'हें पहा—' एवढेंच म्हणून तिनें दोन्ही हात डोळ्यावर ठेवले

'मग मला का नाहीं सांगितलेंस आधीं ? हें कसें झालें आहे, आहे का माहिती ? पण जाऊ दे—'

'उठसूठ मेला बाष्कळपणा !'

'चोराच्या उलट्या म्हणतात तें असें, पण बाईसाहेब, कोंबडा झाकला म्हणजे उजाडायचें राहतें का कधीं ?'

बराच वेळपर्यंत कोणी काहीच बोललें नाहीं. आणखी बोलणार तरी काय ?

'कावेरी— आता तरी सागायला हरकत नाहीं ना ?'

तरीही ती स्तब्धच.

'ए— मी काय म्हणतोंय ?'

'काय ?'

'खरें आहे ना हें ?'

'काय ?'.

'सरस्वतीबाई काय म्हणत होत्या तें ?'

'सरस्वतीबाई आहे एक फाजील, नी—'

'मी आहे सात फाजील.' तिचें वाक्य पुरें करून मी हसू लागलों.

'मग लिहूं ना तुझ्या दादासाहेबाना पत्र ? पण आधीं मला साग—

काय पण लाजते आहेस ! माझे नाव ध्यायलासुद्धा इतकी लाजली नस-
शील— खरें का मग हें !'

‘हो, हो, हो, हो, हो, हो, हो— ! झालें का आता तरी समाधान !’
म्हणून तिने तोंडावरून पाघरून घेतलें. तिच्या डोक्यावर एक थापट मारून
मी तेथून उठलों.

कावेरी माहेरी गेली तेव्हां माझी कोण त्रेधा ! टांगा दाराशी आला.
वळकटी, ट्रक, गिरीश टाग्यात टाकले. तिने पायात वहाणा घातल्या आणि
‘येतें ह’ म्हणून सद्गदित कठानें म्हटलें. आणि मग काय म्हणावें तेंच मला
आठवेना. हा वेळपर्यंत ‘अः, तूं माहेरी गेलीस काय अन् इथें राहिलीस काय,
सारखेंच’ असा युक्तिवाद करून मी तिचें सात्वन करीत होतों. तिने चारदा
म्हणावें ‘अन् मग रविवारी याल ना सोलापूरला !’ ‘सध्याकाळपुरत्या दशम्या
डब्यात घालून वर शिंक्यावर ठेवल्या आहेत बरें का !’ ‘बाई बाई ! ही
तुमची तपकीरीची डबी— कुठें चुलीपर्यंत येऊन पडली आहे पहा.’ ‘कसें
होईल इकडे मला मोठी काळजी आहे.’ वगैरे वगैरे. पण मी मात्र पुरुषी
थाटात छातीवर हात ठेवून म्हणालों,

‘अग जा ! मोठी काळजीचीच पडली की नाही ! पहा तर खरें—’

कावेरीचा दादा तिला नेण्याकरता आलाच होता.

‘बरें’ म्हणून ते पुढें बसले.

‘बरें अच्छा’ म्हणून मी उत्तर केलें.

टागा दृष्टीआड होईपर्यंत कावेरी माझ्याकडे टक लावून पहात होती.
मीही लटकें हास्य आणून कशी तरी वेळ मारून नेत होतों. टागा गेला
नी मग आठवलें— ‘अरे माझे धोतर कुठें वाळत घातलें आहेन् हिने !
का घेतलेंन् बरोबर ! म्हणजे कमालच झाली बुवा !’ सायकल बाहेर
काढली. रास्त्याच्या रामाशेजारी टागा गाठला. पुन्हा चार प्रश्नांची देवघेव
झाली. दादासाहेब थोडेसे हसले. मी त्याच्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. स्टेशन-
पर्यंत जाण्याचा विचार मी कायम केला.

‘उद्यापासून दूध अच्छेर ध्यायचें ह, अन् बरी आठवण झाली. सर-
स्वतीबाईचें लुगडे माझ्या मोठ्या ट्रकेंत — ह्या— नाहीं— त्या काळ्या
— ती पट्याची—’

‘काळ्या पट्ट्याची सरस्वतीबाई—’ मी हसून म्हटलें.

‘इश ! मी ट्रकेचें बोलतें आहे नी म्हणे काळ्या पट्ट्याची सरस्वतीबाई ! तें लुगडें तेवढें त्यांना द्यावें काढून किल्ली देईन मग ट्रकेची. मागचें दार नीट लावून मग ऑफिसात जायचें. माझ्या घराची धर्मशाळा नाही करा-यची बरें ! माझी भांडी हरवायची नाहीत—’

‘बरें आहे सरकार ’ मी म्हटलें

‘कावेरी, पण तुझ्या प्रकृतीला जपत जा बरें का ! वरचेवर पत्र धाडायला आळस केलास की मग बघ आणखी पाकिटें पाहिजेत का ! नको ! लागलीच तर दादासाहेबाकडून आणवून घे. अन् ऑफिसच्या पत्त्यावर पत्र धाडायचें झालें तर तू पत्ता घालू नकोस— त्याच्याकडून लिहून घे.’ काय बोलू, काय नाही, असें मला झाले. टागेवालासुद्धा माझ्याकडे वळून पाहू लागला. पण आमचे बोलणें चालूच होतें. तिचें शभरदा तेंच तेंच सागणें— तें अमुकच पहा— ते तमूकच करा, तें अमक्याला नेऊन द्यायचें ह— ते तमक्याला नेऊन द्यायचें ह.’ मी वरकरणी ‘बरें ह, बरें ह’ म्हणून तिच्या उत्तराला उत्तर ठेवून देत होतो मी मनात म्हटलें, काय वेडी आहे ही सुलगी ! इतकें बजावून हडसून खडसून सागायला मी गिरीश का आहे ! आजपर्यंत— अडचणीच्या वेळीं वगैरे

स्टेशन आलें. इतक्यात तिला कायसें आठवलें. पण इतक्यात नको म्हणून मी खुणावल्यावर ती गप्प झाली. दादासाहेबाना काहीं तरी निमित्त काढून मी Wheeler च्या Stall कडे हाकलून लावलें. मी बाहेर खिडकीशीं उभा राहिलों कावेरीच्या मनात पुष्कळ बोलावेंसें दिसलें, आणि मलाहि वाटले की काहीं तरी बोलवें ! पण काय ? आणि कसें ! शेवटीं मी घसा साफ करून ‘काय गिरीश,— चैन आहे लेका तुझी’ येवढेंच म्हटलें. कावेरी माझ्याकडे सारखी पहात होती. पण मला तिच्याकडे पहाण्याचें धैर्य होईना. पुन्हा मी काहीं तरी बोलण्याचा निश्चय केला. पण ‘कावेरी’ या सबोधनाच्या पुढें रेटवेना. शेवटीं नादच सोडून दिला तो. दादासाहेब परत आले तरी आम्ही काय बोलवें याचाच विचार करीत होतो. गाडी चालू झाली. कावेरीनें बोलण्याकरिता तोंड बाहेर काढलें— तिचे ओठसुद्धा हालले. पण ती काहींच बोलली नाही. बोलण्याऐवजीं

तिनें माझ्या हातावर एक ऊन अश्रू मात्र टाकला !

गाडी दूर गेली. धावत गेलों तर ? दररोज गाडी लेट सुटते पण आजच पहा कशी लेकाची minute to minute सुटली.

आणि घरीं आल्यावर सगळें घर कसें खायला उठल्यासारखें दिसूं लागलें. भयान-- ओसाड-- जिकडे तिकडे स्मशानासारखें वाटू लागलें. आज-पर्यंत एकटें राहण्याचा प्रसंग माझ्यावर कधींच आला नव्हता. ऑफिस मधून परत आलों तर 'यायचें साहेब' म्हणून वाकड्या मानेनें हसत पुढें येणारी नेहमींची कावेरी उद्या मला कशी दिसणार ? -- छे : ! जाऊ का असाच तिच्या पाठोपाठ ? अन् मग ऑफिस ? महिनाअखेर-- त्यातून नवीन साहेब-- नारायणा, नको हा पुरुषाचा जन्म. आणि हें परावलंबी जीवन !

कोंपन्यात पडलेल्या किंचित् मळसर अशा लोकरीच्या तुकड्याकडे माझे लक्ष गेलें. अगवळच हा तिचा. काय असेल तें असो, मी तो मोठ्या आदराने उचलून टेबलाच्या डोंवरमध्ये ठेवून दिला.

काल वळकटी बाधताना पडलेले दोरीचे तुकडे मी नीट करून कप-बशाच्या फडताळात ठेवून दिले. वळकटी बाधताना काल ती माझ्याकडे आली आणि मला मदतीला हाक मारू लागली. मी तिच्या दुर्बलतेला उद्देशून जरा हसलों. तिला तें लागलें. आणि जरा रागानेंच 'बरें हो' हे शब्द माझ्या अगावर फेकून ती आपणच दोरी आवळू लागली. दात ओंठ खाऊन ती दोरी आवळण्याची मी मजा पाहू लागलों. दोरी ओढताना-- काथ्याची दोरी ती-- तिचा हात काचला. माझ्याकडे तिनें दीन मुद्रेनें पाहिलें. तिचे ओठ थरारल्यासारखे दिसले. मी जरा पुढें झालों आणि तिच्या पाठीवर हात ठेवला. तिनें गुडध्यात मान घातली.

'काय झालें--! हात काचला का--! हात् तुझी !'

ती चटकन् उठली नी माझ्या छातीवर डोकें ठेवून तिनें माझ्या गुंठ्यांना गंगामातेचें स्नान घडविलें.

मला आता माझा राग आला. दोन तोंडांत मारून ध्याव्याशा वाटूं लागलें.

मी तसाच बाहेर येऊन टेबलावरच्या सुपारीशीं खेळत बसलों. सुपारी

खावीशी वाटू लागली. पण खाता येईना.

कालच जेवणानंतर मी सुपारी हातात घेऊन बसलो होतो. दादासाहेब झोंपाळ्यावर वामकुक्षीकरता पडले होते. कावेरी जेवण बगैरे उरकून बाहेर आली नी सुपारी मागू लागली. मी आडकित्ता आणण्याविषयी तिला सांगितलें. आडकित्ता काही केल्या सापडेना. सुपारी पडली एक. फोडणार कशी ! मी म्हटलें 'बायकांच्या जातीला सुपारी खाणें बरें दिसत नाही !' अन् सबध सुपारी मी तोंडात टाकली. कावेरी टेबलाशेजारी उभी होती हें मला माहीत होतें, पण मी दुर्लक्षच केलें. बराच वेळ गेल्यानंतर ती परत जाताना म्हणाली, 'असैं काय ! सगळी सुपारी—अन् एक खाड जर दिलें असतें तर ?'

'उष्टें !' मी तिला चिडवण्याच्या उद्देशाने म्हणालों.

'हो उष्टें !' ती दादासाहेबाकडे पाहून जरा ठसक्यानेंच म्हणाली.

चार शेर सुपारी आत्ताच्या आत्ता तिच्या नावावर सोलापूरला घाडून घावेंसें मला वाटू लागले.

*

*

*

कावेरी आज दुपारी चार वाजता परत येणार होती. तिच्या परत येण्याच्या विचारानें मला रात्री झोपसुद्धा आली नाही. सारखा या कुशीवरचा त्या कुशीवर. पायथ्याचें उसें केलें, उशाचे पायथें केलें—पुन्हा पायथ्याचें उसें केलें—शेवटीं उशी फिरवायचा त्रास नको म्हणून दुसरी एक उशी पायथ्याशीं ठेवून दिली. पोटाजवळ पाय आणले—डोक्यावर हात ठेवला—हातावर डोकें ठेवलें. जेवढे म्हणून प्रकार शक्य होते तेवढे केले, फार काय सागू ! झोपेवर रामबाण औषध म्हणून प्रसिद्ध महाराष्ट्रशानकोशाचा एक सबध भाग वाचला.

प्रत्येक शब्दागणिक कावेरीची मूर्ति डोळ्यापुढें उभी राही. तिची ती वेणी, उभें रहाताना वाकलेला डावा पाय—ओठावर तर्जनी व मान खाली वाकलेली, अन् लटक्या रागाच्या अवसानानें हसू आणणारे डोळे !—पुस्तक आपोआप गळून खाली पडलें उद्या मला भेटताना ती कशी बरें माझ्याकडे पाहील ! मी चार महिन्यात तिच्या माहेरीं मुळींच गेलो नाही म्हणून—'बरें हो' म्हणून मान मागे टाकून वेणीला हिसडा देईल का ? आणि मग एक दिवस—बापूसाहेब—तुमचे हाल कुत्रासुद्धा खाणार नाही. 'अग पण

माझे ऐकून तर घेशील की नाही' म्हणून मी सतरादा पुढे होईन, पण 'नाही नाही—छान केलेंत म्हटलें ! असेंच करावें बरें' म्हणून ती उसन्या अवसानानें माझ्यापुढें येऊन उभी राहिल. आणि मग ?— पण हो. लोळता लोळता जमिनीवर आल्याचें आता माझ्या ध्यानात आलें. मी मनाशीच हसलों व पुन्हा सावरून अथरुणावर पडलों. रात्र सरेना— दिवस भेटेना— आणि विचार सोडीनात. मी तरी कसा जाणार तिच्याकडे ! तो गोखले याला कारण. त्याला याच वेळेला कशाला मरायला रजा पाहिजे होती कुणास ठाऊक ! त्या दिवशीं असा त्याचा राग आला— फरकपची गोंड्याची वाटोळी टोपी, काळा लॅंग कोट, पायात पप शू— अवतार होता चोराचा. रजा मिळाल्याचा कागद माझ्यापुढें ठेवला आणि दोन फूट छाती पुढें काढून नाकाचा शेंडा उडवीत चालता झाला. अजून आठवण झाली कीं असें होतें कीं— !

पुन्हा या कुशीवरचा त्या कुशीवर झालों. पण झोपेचें नाव नाही.

आणि मग उद्या कावेरी येणार. बरोबर गिरीश आणि—

मडईच्या घड्याळात सहाचे ठोके पडले. शेजारच्या घरातील नळाचा 'सर्रर' आवाज सुरू झाला. देवावर विश्वास नव्हता तरी देवाचे आभार मानीत पाघरुणाला लाथ मारून उठलों.

ऑफिसला सुट्टी होती तेव्हा स्टेशनावरच जावें असा विचार आला, पण कदाचित् दादासाहेब हसतील या भीतीनें घरी बसण्याचाच विचार कायम केला. पुन्हा, कावेरी एकटीच नव्हती आता— कदाचित् तिलाही सकोच वाटायचा पेक्षा घरीच राहून चहा वगैरे करून देवूला तर ? विचारा-संशेक्षी स्टोव वगैरे घेऊन बसलों. पण स्प्रिटच शिष्टक नव्हतें. सरस्वतीबाई-च्याकडे मागून मिळालें असतें पण,— पण त्याही हसणार नाहीत कशा-वरून ? शेवटीं तसेंच रॉकेल पप करून स्टोव भडकावला. बऱ्याच वेळानें आशानिराशेचा झगडा थाबून आशा दिसू लागली. टागा वाजला !— आली वाटतें ? दारापर्यंत धावत गेलों,— थोडक्यात बचावलें,— धोतर अडकून पडणारच होतों, पण धोतर फाटण्यावरच निभावलें. निराशेचा एक दीर्घ श्वास टाकून माघारीं परतलों. टागा दुसऱ्याचाच होता. टाग्यात कावेरी नव्हतीच पण दोन घटिंगण मात्र पानतबाकून रंगवलेलें थोबाड घेऊन

मोठमोठ्याने थट्टाविनोद करीत चालले होते.

मला एखादे वेळेस ऑफिसमधून येण्यास उशीर झाला तर लवकर येण्याचा तोडगा म्हणून उबऱ्यावर एक पालथें फुलपात्र ठेवीत असताना कावेरीला मी पाहिलें होतें. मी एक लढसा तांब्याच ठेवून दिला उबऱ्यावर— आता तरी ?

आणि कावेरी आली खाद्यावर बऱ्याचशा दुपट्याच्या चक्रव्यूहात पडलेला अभिमन्यूवाळ आपल्या पराक्रमाची शिकस्त करीत होता रडणें कानावर पडताच मी एकदम पिसाटासारखा धावत गेलों

‘कावेरी—’ मला पुढे बोलवेना माझ्या कल्पनातरंगातील कावेरी आणि सत्यसृष्टीतील कावेरी यांच्यामध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर होते मी बाधलेले मनोरे पत्त्याचे होते वाऱ्याच्या झुळकीसरशी पत्ते हलले— मनोरे कोसळले— न आनंद, उत्साह, प्रेम— सर्व काहीं जमीनदोस्त झालें कावेरीच्या डोळ्यात पूर्वीचें तेज नव्हतें. जगाचा वीट येऊन गेलेल्या माणसासारखें आसुरी तेज तिच्या डोळ्यात होतें. तिचे डोळे खोल गेले होते— गाल फिके पडले होते— अवाङ्मयाचा आकारसुद्धा लहान झाला होता पूर्वीची कावेरी— ! अन् आताची कावेरी— ?

कावेरीने माझ्याकडे पाहिले. काहींच न बोलता मुलाचीं दुपटीं ती सावरू लागली दादासाहेबांनीं सांगितल्यावरून सावित्रीबाईंना बोलवायला गेलों व त्यांच्याकडून मूल, बाळतीण व गिरीश यांच्यावरून भाकरीचा तुकडा ओवाळून टाकवला. मी खिन्न मनानें बाहेरच खुर्चीवर बसलों.

Rupert Brooke च्या मॅनेलॉस आणि हेलेनची मला आठवण झाली. White Helen bears child on legitimate child—

खरेंच, आयुष्य इतकें चमत्कारिक आहे का ? मीं वर पाहिले तो दादासाहेब काहीं तरी बोलत आहेतसे दिसलें—

‘अन् बापूसाहेब, अगदीं नशीब म्हणूनच पोरगी हातीं लागली बरे का— ! दोन दिवस तर पोरीनें डोळे उघडलेच नाहीत — आजपर्यंत मीं इतकीं बाळतपणें पाहिलीं पण या मुलीच्यापुढे मात्र हात टेकायची पाळी आली होती. बरे, तुम्हालाही उगीच काळजांत का टाकावें म्हणून आईनें आम्हाला कळवूसुद्धा दिलें नाहीं तुम्हाला. अगदीं आशा सोडली होती.

आम्ही— तुम्हाला तार करायला निघालो अन् पोरीनें डाळे उघडलेन् !
त्या दिवशीं सत्यनारायण केला तिच्याबद्दल '

मला या सर्व भाषणाचा अर्थबोध होण्यास बराच वेळ लागला. मीं
गिरीशकडे पाहिलें— बूट कीं कायसेंसें काढण्याच्या नादात तो गुतला होता.

आणि कावेरीने मला उत्तर का नाही दिलें ! कीं माझ्या हाका
मारण्यातच काहीं चूक होती ? अन् तिचे डोळे— ! पेक्षा कावेरी आजच
मला भेटली नसती तरी बरें झालें असते.

मुलाचे रडणें सुरू झालें मी दचकून तद्गीतून जागा झालों. दादासाहेब
मला मुलगा दाखवीत होते मीं जरासें पाहिल्यासारखें केलें. विचाराच्या
पुढें मला माझ्या मुलाचे तोंडमुद्रा पहाणे नकोसे झाले. 'आत ठेवा त्याला'
एवढेच मी कसेंबसें म्हणून उठलो.

✽

✽

✽

कावेरी परत येताना मुलाबरोबर आणखी थोडेबहुत चमत्कारिक विचार-
ही घेऊन आली मी म्हणतों तिला होऊ नये इतका त्रास झाला. मी कबूल
कर्तो कीं तिला फारच त्रास झाला, पण मग त्या त्रासाचें आता काय ?
माझ्याशीं का धुसफूस ? आमच्या पूर्वीच्या टुमदार ससारात नाहीं नाहीं त्या
गोष्टी सैतानासारख्या वावरू लागल्या माझ्या साध्या प्रश्नाला 'हो' तर
मिळणें शक्यच नव्हतें, पण ती मुळीं न ऐकल्यासारखेच करू लागली. तिला
वाटेल ती गोष्ट तिनें करावी आणि मला वाटेल ती मीं करावी हा प्रकार
सुरू झाला. मीं गोडीनें सागून पाहिलें, रागाने सागून पाहिलें— तरी मीं
काय बोलतों याकडे ती लक्षच देत नसे. खरें सागायचें म्हटले म्हणजे
माझेंही पण घरातलें लक्ष थोडेबहुत उडाल्यासारखेच झालें. पूर्वी ऑफिस-
ला जाताना मी शक्य तितका उशीर करीत असे आणि परत घरी शक्य
तितक्या लवकर येत असे. आता या गोष्टी शक्य नव्हत्या. कारण घरीं
वसून तरी काय करणार ? त्या पोराचें किंचाळणें आणि हिचें धुसफुसणें
हेंच करायचें कीं नाहीं ? मग त्यापेक्षा आपल्या मित्राबरोबर फिरायला गेले-
लेंच काय वाईट ? कावेरीला टाकून सिनेमाला अगर नाटकाला जाताना
मला प्रथम प्रथम थोडेंसें कसेंसेंच वाटले पण पुढें सरावानें मी निर्लज्ज
जैनलों. एवढेंच काय पण रविवारी 'ऑफिसमध्ये काम आहे' म्हणून खुशाल

याप मारून किल्लोस्कर थिएटरमध्ये जागा अडवण्याचें काम करू लागलों. दररोज घरात पाऊल टाकताना एक प्रकारें 'नको हें' असेंच वाटूं लागलें. असें का व्हावें ? अवघ्या चार महिन्यात देवळाचें स्मशान का व्हावें ? कां ?— का ?— का ?—

कारण काय ? वरून दिसायला सर्व काहीं ठीक होतें. कावेरीसारखी तरुण बायको, मनोहरसारखा छबकडा मुलगा आणि गिरीशसारखा पाठचा भाऊ ! घर होतें, दार होतें, पैसा होता— सर्व काहीं ठीक होतें— मग असें का ?

घरात पाहिलें तर जगाची उलथापालथ झाल्यासारखा प्रकार होता. गिरीश, मनोहर आणि कावेरी आतल्या बाजूस निजू लागली आणि मी एकटा बाहेरच्या खोलीत पडूं लागलों सहजासहजीच गोष्ट घडली. दादा साहेब चार दिवस होते, तेव्हा मीही बाहेरच पडत असें. दादासाहेब गेले तरी तेथून हालण्याचा विचार माझ्या डोक्यात आला नाही. कोणीच काहीं बोललें नाही,— आणि ही नवीनच अमलात आलेली पद्धत कायम टिकली. मी स्वतः होऊन मुलाला कधीच घेतला नसता कावेरी तर मुलाच्या बाबतीत बोलतच नसे. कामापुरतें— पण तेंसुद्धा एखाद्या परक्यासारखे. आम्ही एकमेकाशी बोलू लागलो. एकमेकांचीं मनं एकमेकाविषयीं इतकीं का विटून जावीत हे माझ्यासमोर एक मोठे कोडेंच येऊन पडलें होतें.

त्यातून रविवार नाही तर सुट्टी असावी,— आणि कोणतीच कपनी असू नये,— त्या दिवशीं तर जीव गेलेला पुरवला असें होऊन जात असे.

त्या दिवशीं पुष्कळ विचार करून पाहिला आणि ठरविलें कीं काय वाटेला तें होवो, पुन्हा पाहिल्यासारखे वागून पाहू. घरातल्या घरात असें वागून कसें चालणार ?

तडक उठून गधर्व नाटक मडळीच्या 'स्वयंवर'चीं तीन तिकिटें काढण्याकरता बाहेर पडलों. तिकिटें बहुतकरून मिळणार नाहीत ही खात्री होती— तरी पण भटलें पाहू या— प्रयत्न तर करून पाहू ! सव्वादोनच्या खुर्च्या सर्व भरल्या होत्या. मी खिशात हात घालून पाहिलें व दहाची एक नोट टाकून 'तीन तिकिटें—तीन सहा—१२, १३, १४—नबर' म्हणून ऐटीत म्हणालों.

‘संबंध लाईन रिझर्व्हड आहे.’ उत्तर आलें.

जरा वेळ मी विचार केला काहीं नाहीं— आज माघार म्हणून नाहीं व्हायची.

‘साडेचारची फाडा’ म्हणून दुसरी एक पाचाची नोट मी फेकली. तिकिटें खिशात ठेवून मी घराचा रस्ता धरला. पण— दाराला कुलूप. तिनदा तिनदा मी कुलूपाकडे पाहिलें. मी हातात घेतलेल्या तिकिटाकडे पाहिलें— आणि मग ही गेली कुठें ? घड्याळांत पाहिलें तों तीन वाजून पचवीस मिनिटें झालीं होती नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें गधर्व पावणेचार वाजल्या-शिवाय काहीं पडदा उघडणार नाहीं ही खात्री होती, म्हणून दाराबाहेर तसेच उभें रहाण्याचा निश्चय केला. पुन्हा आठवलें— कदाचित् मला बाहेर उभें राहायला लागू नये म्हणून सरस्वतीबाईंकडे तर किल्ल्या दिल्या नसतील ! सरस्वतीबाईंच्या दाराला खुद्दा आज माझी दया आली नाहीं. त्यांच्याही दाराला कुलूप पाहून मी परतलों समोरचे गजाभाऊ खाकोटीत छत्री, हातात तुपाची वासडी, दुसऱ्या हातात साखरेचा पुडा वगैरे सामान वाहून नेताना दिसले. कसा तरी वेळ जावा म्हणून त्यांच्याशींच बराच वेळ गप्पा मारीत उभा राहिलों. शेवटीं त्यांनीं प्रश्न टाकलाच—

‘का ! आज नाटक वगैरे काहीं दिसत नाहीं ? — राणीसरकार घराला कुलूप ठोकून गेल्या वाटते बाहेर ?’

मी घड्याळाकडे पाहिलें. ३ वाजून ४० मिनिटें झालीं होती. मी तरी काय करणार ? माझ्याकडून होईल तितका प्रयत्न मी केला होता. आणि तिला आताच कुठे बाहेर जायचें होतें राम जाणे. ह्या बायका कधीं म्हणून एखादें कार्य तडीस जाऊ देतील

‘गजाभाऊ, माझ्याबरोबर नाटकाला येतोस का !’ हो, एवींतेवीं तिकिट फुकट जाणार, मग यालाच नेलेला काय वाईट ! घरी येऊ दे— काढतो तिची एकदा. नाहीं तरी केव्हा तरी एकदा बोललेंच पाहिजे. नेहमीं नेहमीं हा काय फाजीलपणा !

‘ओ ! आणि तुझी राणी ?’ राजाभाऊ छत्री सावरीत म्हणाला.

‘राणी गेली चुलीत— तुला यायचें आहे कीं नाहीं !’ मी त्रासून म्हणालों.

गजाभाऊला विचान्याला यांतलें काहींच माहिती नसल्यामुळें तोंडाचा

‘आ’ वासून तो माझ्याकडे पाहू लागला.

तिकिटे काढली होती आणि ती परत करणें बरोबर नाहीं म्हणूनच मी त्या दिवशीं गजाभाऊला घेऊन नाटकाला गेलों तरी एक तिकीट पडलेच अगावर.

शिशुपाल, रुक्मी, मारे घसा खरडूखरडून ओरडत होते— पण मला त्याच्या बोलण्यानें एक अक्षरही कळले नाहीं रुक्मिणीनें नेहमीप्रमाणें ‘स्वकुलतागक’ला टाळी घेतली मीही काहीं तरी करायचें म्हणून हातावर हात मारून मोकळा झालों गजाभाऊ रगात आला होता.

‘बापुराव, आज पिवडी बरीच फासलेली दिसते बरें का यानें ? पहा कसा पिवळा पडला आहे तो. पुरुषपार्टाला असलें शोभत नाहीं— काय ? अरे, यानें तर wrong entry केली की ! कमाल आहे बुवा या मराठी कपण्याची. कशाचा कशाला मेळ नाहीं.’

माझ्याच डोक्यात कशाचा कशाला मेळ नव्हता, तर मी काय उत्तर देणार ?

गधर्वाचें कोणतेंसे पद चालले होतें इतक्यात एका मुलाच्या रडण्याचा आवाज सुरू झाला. मी आवाज तात्काळ ओळखला मी मागे पाहिले तों सव्वादानच्या रागेत कावेरी मनोहराला गप्प करण्यात गर्क झालेली बरोबर गिरीशही होता, आणखी सरस्वतीबाई आणि तिचा पति माझ्याच्याने ते दृश्य पहावेना मी गजाभाऊला फरफर ओढीतच दाराबाहेर काढलें. जोडा अस्ताव्यस्त, टोपी एका कानावर, हातात तपकिरीची डवो अशा स्थितीत मी त्याला बाहेर ओढताना साहजिक लोकांचे लक्ष आमच्या कडे वेधलें. मी तिकडे दुर्लक्षच केलें कावेरीने मला पाहिलें की नाहीं मला माहीत नाहीं— गजाभाऊला मात्र यातलें काहीच समजेना

‘अरे, अरे, अरे, अरे’ करीत तो दरवाजाबाहेर तर आला. मी त्याला सागावें की न सागावे या विचारात पडलों पण काय हरकत आहे सागायला ?

‘माझी बायको’ एवढेंच मी त्याच्या कानात ओरडलों.

‘अस्सें, अस्सें, अस्सें अस्सें ! म्हणून घराला कुलूप होय तुझ्या ? अरे बाबा, यात विशेष तें काय आहे ? व्यवहार आहे हा !’ गजाभाऊ एक चिमूट नाकात कोंबून म्हणाला.

‘बोडक्याचा तुझ्या व्यवहार ।’ एवढेंच मी सतापानें म्हणालों.

गजाभाऊनें रात्री मला जेवायला रहाण्याचा आग्रह केला व मीही विशेष आढेवेढे न घेता जेवायचे कबूल केले कारण रात्री साडेदहा वाजेपर्यंत करणार तरी काय ?

कावेरीच्या पाठोपाठ मी घरात शिरलो सुरुवात कशी करू ? का मारू एक तोंडात पडिल्या प्रथम ? पण गिरीशच्या देखत नको आमचे चिरजीव तर झोपींच गेले होते कावेरीनें चूल पेटवलेली पाहिलें, तेव्हा मीं रागानेंच म्हटलें,

‘आता चूल पेटवून बाराला जेवायला वाढणार आहेस वाटते ?’

ती काहींच बोलली नाही तिनें चुलीवर पाणी मात्र ठेवलें मींच सुरुवात केली, ‘नाटक कसें काय झाले ?’

‘भावर्जिना भूक लागली आहे भात चुलीवर टाकते ’ हें उत्तर आलें.

‘कावेरी, लाज वाटत नाही तुला ? माझी कल्पना नव्हती तू इतकी बेमुर्खखोर बायको असशीलशी ! कुणाबरोबर नाटकाला गेली होतीस ? तुला माझी जरूर नव्हती ? मला जेवण वगैरे काहीं नव्हतें ? तुला जर माझ्याशीं ससार करण्याची इच्छा नव्हती तर घरात का नाही कुजून मेलीस ? वाटेल त्या लोकाबरोबर नाटकाला जाताना काहीं शरम तरी जिवाला !’

बघारा मोडून तोडून बेफाट वाहणाऱ्या महापुरातील लोंढ्यासारखा तिचा वाक्प्रवाह एकाएकी सुरू झाला—

‘हें—हेंच तें सदा ‘मी’ ‘मी’. माझ्याकरता— माझ्याकरता दुसऱ्यानें मरावें ! माझ्याकरता दुसऱ्यानें मरावें ! माझ्याकरता बायकोनें गर्भारपण, बाळतपण यात मरावें. माझ्याकरता बायकोनें पोराचें लेढार पाळावें. माझ्या अब्रूकरता बायकोनें सदोदित घरात कुजून सडून मरावें. माझ्याकरता— माझ्याकरता ! तुम्हाला जर माझा कटाळा आला असेल तर ही मी तुमच्या-पुढें उभी आहे—घाला तें लाकूड माझ्या डोक्यात नी घ्या आपल्या नवरे-पणाचा इहक गाजवून.’ ती एवढें बोलून मटकन् खाली बसली

काय करावें हेंच मला समजेना माझी कल्पना होती की मी बोललों तर ही मुकाट्यानें ऐकून वेईल, इथें तर चोरावर मोराचा प्रकार. ‘व्यवहार आहे हा’ म्हणून कार्नीक्याळीं कठगोष करणाऱ्या गजाभाऊंची मना

आठवण झाली.

‘कावेरी—मला हीं सोंगे कळतात बरे का ? रडून ओरडून कागावा केलास तरी अपराध लपणे शक्य नाही. नाटकाला नेणारा जो हरीचा लाल तुला भेटला होता—जा, त्याच्याच घरी राहीनास—’

‘हा’ म्हणून कावेरी रागाने उसळून म्हणाली. मी दचकून जरा मागे सरलो. ‘बोललात ते बोललात—पुन्हा बोलू नका तसे. नाही तर मी काय करीन नी काय नाही याचा नेम नाही.’

आमच्या भाडणाचा प्रकार पाहून गिरीश मनात चरकला. तोही पण जरा वेळाने रडू लागला कावेरीने रागारागाने चुलीत पाणी ओतले. गिरीशला थोडेंसे दूध पाजून निजवले— आणि माझ्या खाण्यापिण्याची चौकशीही न करता— उपाशीच अथरुणावर जाऊन पडली. मीही पण काहीच न बोलता बाहेर जाऊन पडलो

खरोखरच व्यवहार— ससार— इतका चमत्कारिक आहे का ! सुमारे चार महिने ‘मागील पानावरून पुढे चालू’चाच प्रकार कायम होता. कावेरी ससारात मुळीच लक्ष घालीनाशी झाली. ह्यामुळे मनोहर नेहमी काही ना काही तरी कारणाने आजारी असे त्या दिवशीच्या नाटकाच्या प्रकारामुळे मलाही एक प्रकारची दहशतच बसली. म्हणून मीही पण तिला लागेलसे बोलनेनासा झालो. तरी पण मुलाच्या रडण्यामुळे मला काही वेळा मध्ये बोलणे भाग पडे. मुकाट्याने ऐकून घेण्याचा तिचा जणु काय कृतसंकल्पच होता फारच झाले म्हणजे दोन चार दुपट्यात गुडाळलेले मनोहरचे बोचके माझ्यापुढे येऊन पडे. अशा प्रसंगातून सुटण्याचा माझा सोपा मार्ग म्हटला म्हणजे कोट टोपी चढवून गजाभाऊच्या घराचा रस्ता धरणे. नवीन लुगडीं घासला झालीं होती पण तिने होऊन काही मला सांगितले नाही.

मला वाटते गजाभाऊच त्या दिवशी सकाळी Times चा अक हातात घेऊन आला होता गजाभाऊचे राजकारण म्हणजे Times मधील सिनेमाच्या जाहिराती वाचण्यापलीकडे फारसे जात नव्हते. ‘या गजाभाऊ. केव्हाचा आहे हा Times ?’ मी विचारले. कारण जुना का होईना पण हातात Times दिसलाच पाहिजे ह्या मताचा गजाभाऊ होता.

‘आहे, आजचाच आहे. हें पाहिले का !’

इतक्यात कावेरी बाहेर आली. सागायलासुद्धा लाज वाटते, पण कावेरी-
चे लुगडें बोहारणीलासुद्धा देण्याइतकें धड नव्हतें. आणि हें कशाकरता ?
तर माझ्या मित्रादेखत माझी अब्रू काढण्याकरता. गजाभाऊंच्या लक्षात ही
गोष्ट आली असावी. कारण, माझ्याकडे पाहून त्यानें जरा खिन्नपणानें मान
हलवलेली माझ्या दृष्टीतून सुटली नाही. दुसऱ्या दिवशीं मुकाट्यानें दोन
लुगडीं आणून टाकलीं तरी तिचें एक नाही कीं दोन नाही.

कावेरीच्या घाकट्या बहिणीचें लग्न ठरल्याचे दादासाहेबाचें पत्र आलें
होतें. आम्हा दोघानाही बोलावणे होते पण झाल्या प्रकारानंतर तिच्या
माहेरीं जाण्यास माझें मनच वेईना. मी तर जाणार नव्हतोंच, पण कावेरी-
लाही मी जाऊ देणार नव्हतों. मनुष्याच्या सहनशीलतेलाही एक ठराविक
मर्यादा असतेच कीं नाही ? एक वेळ वाटलें— जाईना ही पीडा ! चार
दिवस एकटी राहिली म्हणजे येईल आपोआप ताळ्यावर जाते कुठें ? पण
पुन्हा विचार केला कीं छेः ! हिला तरी का अशी मोकळी सोडू ? तुझा
हट्ट तर हा घे माझा हट्ट. काय वाटेल तें होऊ दे—प्रत्यक्ष तुझा जन्म-
दाता आला तरी— ‘कावेरी येत नाही, जा, फिर्याद लावा, जा’ पत्र
आल्याबरोबर मीं तें कावेरीच्या भगावर फेकले व मुद्दामच सिगारेट शिलगा-
वून घुराचे लोटच्या लोट सोडू लागलों. घर माझें आहे— जोंपर्यंत गोडींत
होतीस तोंपर्यंत घेतलें तुझें ऐकून ! आता घे. तुझ्यादेखत ही अशी
सिगारेट फुकतों. कावेरीनें पत्र वाचून टेबलावर ठेवले व काहींच न बोलता
सैपाकघरचा रस्ता सुधारला. मी थक्क झालों. काय बाई आहे कीं भूत
आहे ? काहीं ‘हो’ नाही, ‘नाहीं’ नाही. मी जर हिच्या जागीं असतों तर
नवऱ्याच्या पाया पडून माहेरीं घाडण्याविषयी त्याच्यापाशीं तासभर रडत
बसलों असतों. येथें रडणें तर दूरच राहिलें पण फुकाचें पहाणेंसुद्धा नाही
माझ्याकडे ! आश्चर्य आहे.

दादासाहेब आले. कामाची सबब सांगून माझी सुटका तर मीं करून
घेतली.

‘पहा बुवा, आईची इच्छा फार होती कीं तुम्हीहि पण लग्नाला यावें
म्हणून. पण आता कामाचेंच म्हणता म्हणून नाइलाज आहे. बरें, सग-
ल्याच गोष्टी थोड्याच मनुष्याच्या मनाप्रमाणें घडून येतात ? आहे आपला

गिरीश,— जावई नाही, जावयाचें पोरहि आहेच' म्हणून दादासाहेब आपल्याच कोटीवाजपणावर खूष होऊन मोठ्याने हसले

'कावेरीहि येणार नाही म्हणते' मी हळूच म्हणालो

'अः ! वेडी आहे ती अहो, ती पुष्कळ लाख म्हणेल— ती कोण— अन् तिला विचारतो कोण ? बापुराव, इतकें बायकाच्या आवडीनावडीकडे पाहून चालेल कमें आपले ?'

'अन् मी कवी येणार नाही म्हणून म्हटलें आहे ?' कावेरीच पुढें येऊन म्हणाली दादासाहेब जर तेथे नसते तर तिला हातातलें पुस्तक फेकून मारलेच असते

'अग वेडे, तुला विचारतो आहे कोण ? माझें नी बापुरावाचें भाषण आहे ते तू आपली आन जाऊन वेणीफणी कर जा आली लगेच डोंवारणी-सारख्या झिपच्या घेऊन नमत्या भानगडीत चाभारचौकशी करण्याची सवय सोडून दे आता' दादासाहेब म्हणाले.

मी तत्क घरात गेलो

'कावेरी—' मी टूकेला लाय मारून म्हणालों.

'कावेरी, या घरात माझ्या शब्दाला काहीच किंमत नाही का ? मी सांगतो तू जाऊ नकोस '

'ते दादा बाहेर आहेत—त्यांना गागा' ती किंचित् हसून म्हणाली.

'काय माजवले आहेस तू हे ?' मी रागानें म्हणालों

'मी माहेरी जाणार' ती शान्तपणाने म्हणाली.

मला भान राहिलें नाही मी मागे पुढे न पहाता तिच्या तोंडात एक भडकावली. गाल लाल झाला तिचा झोंक गेला खावाला टेकल्यामुळें खालीं मात्र पडली नाही मीं हे काय केलें ? माझ्याकरता आपल्या नावा वर पाणी सोडलेल्या कावेरीला मीं गुरासारखें निर्दयतेनें मारले !

'मारा—आणखी मारा—तुमचें तरी समाधान होऊ द्या. या जन्मीं तरी तुमच्या हातात सापडले आहे. घ्या मारून' म्हणून रडत रडत कावेरी माझ्यापुढे उभी राहिली.

'तू नाही माझें ऐकणार ?' मी म्हणालों

'मी माहेरी जाणार' असें म्हणून तिने टूक भरण्यास सुरुवात केली.

गिरीशचेही कपडे भरताना पाहून मी उसळून म्हणालो,

‘गिरीशला मी जाऊ देईन अशी तुझी कल्पना असेल तर—’

‘गिरीशभावजी मला सोडून रहाणे शक्य नाही’ म्हणून पुन्हा कपडे भरणे चालू झाले.

‘बरे आहे पहातो कसा जातो ते’ म्हणून मी बाहेर पडलो.

ऑफिसला Sick-note घाडून देऊन मी घरीच राहिलो. सगळ्यांची जेवणींखाणीं उरकली. बारा वाजता स्टेशनवर जायला पाहिजे होतं. कारण दादासाहेब मद्रास फास्टनेच जाणार होते मनातल्या मनात खूप जळ-फळलो शक्य तितक्या अडचणी पुढे केल्या. तरी ‘त्या शेंबड्या पोरीचें तुम्हीं एवढे काय माजवले आहे’ हे दादासाहेबाचें पालुपद चालूच होतं. शेवटी शेवटचा उपाय म्हणून अगदी निघण्याच्या तयारीत असलेल्या कावेरी-कडेच मी गेलो. दादासाहेब टागा आणायला गेले होते सरस्वतीबाई ओटी भरण्याच्या उद्योगात होत्या.

ओटी भरणे वगैरे झाल्यावर मी रागाने म्हटलं,

‘कावेरी, काय नवऱ्यानें तुझे घोडे मारले आहे म्हणून त्याचा असा सूड उगवते आहेस ? तुला वाटेल तसें स्वतंत्र वागायला पाहिजे होतें तर माझ्याशीं लग्न तरी लावायला कशाला तयार झालीस ? कोणत्या कोणत्या गोष्टीत म्हणून माझ्या मर्जीप्रमाणे वागली आहेस ? दोन्ही कुळाचा उद्धार होईल नाही अशांनै ?’

इतक्यात सरस्वतीबाई आल्यामुळे मला तोंड बंद करावें लागलें. मी मनातल्या मनांत जगातल्या सान्या स्त्रीजातीला शिव्याशापाची लाखोली वहात बाहेर जाऊन उभा राहिलो. गिरीश बूट वगैरे चढवून निघण्याच्या तयारीत होता. मी त्याच्या डोक्यावरची टोपी हिसकावून दूर कोपऱ्यात भिरकावली. त्यानें भोकाड पसरलेलें पाहून कावेरी बाहेर आली.

‘आता पुरे नाही का झालें ?’ ती किंचित् कपटाने हसून म्हणाली.

‘गिरीशला मी जाऊ देणार नाही. तुला कुठे सुलूखभर भटकायचें असेल तिकडे भटक.’

‘बरोबरच आहे. आईबापाविना पोराला कुणीही कुबलून काढावें.’ ती म्हणाली.

‘कावेरी— गिरीशवर तरी माझा इक्क आहे ना ?’ मी रागाने म्हणालो.

‘कोण म्हणतें ? सासूबाईंनीं शेवऱ्या वेळेला माझ्या ओटींत त्यांना घातलेलें आहे. तुमचा काहींएक सबध नाही’ म्हणून कोपऱ्यातील टोपी आणून पुन्हा त्याच्या डोक्यावर तिनें ठेवली. मी पुन्हा काहीं तरी बोलणार होतो, इतक्यात टाग्याचा आवाज झाला म्हणून गप्प राहिलों.

टागा आला दादासाहेब टूक टाग्यात टाकण्याच्या उद्योगात होते. मी शेवटचा उपाय म्हणून काकुळतीला येऊन म्हणालों, ‘कावेरी, अजून तरी मार्गें घे.’

कावेरीनें काहींच न बोलता मनोहरला पाळण्यातून बाहेर काढले

‘कावेरी— नवऱ्याला, घराला, दाराला लाथ मारून निघून जाते आहेस खरी, पण लक्षात ठेव परत यायच्या वेळेला मात्र नीट विचार करून परत ये. पोकळ दिसलें म्हणून कोपरानें खणू लागली आहेस— पण—’

‘उगीच दुसऱ्याच्या देखत कशाला शोभा करून घेता ?’ म्हणून आत आलेल्या सरस्वतीबाईंकडे तिनें बोट दाखवलें मी मर्यादा झुगारून देऊन ओरडलों, ‘हो चालती घराबाहेर— पुनं तोंड दाखवू नकोस मला’

कावेरी शान्तपणें गिरीशचा हात धरून घराबाहेर पडली अजून जरी हिनें माघार घेतली तर ? अजून— अजून जरी ? नाही— टागा गेला व मी कपाळाला हात लावून खुर्चीवर बसलों गजाभाऊ तपकिरीची चिमटी नाकांत कोंबीत आत आला.

‘आता माझ्या लक्षात आलें— अलीकडे तू असें का वागत होतास तें ! अरे पण गृहस्था, असा त्रागा करून कसे चालेल ? व्यवहार आहे हा. व्यवहारात नवराबायकोचीं हीं अशीं कुलंगडीं नेहमींच उद्भवणार. त्यात कपाळाला हात लावण्यासारखें काय घडलें आहे ? तें आपलें ‘यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते’ म्हणतात ना— अः ! ह्यात काहीं अर्थ नाही बघ. बायकाना मोकळ्या सोडून का कुठें कार्यभाग उरकतो आहे ? जाऊ दे रे ! त्यात काय आहे ? गेली बायको माहेरी— जाऊ दे. मी तर म्हणतो चार दिवस आपल्याला वाटेल तसें वागायला मोकळीकच दिली तिनें. आता खुशाल नाटकें पहा, सिनेमा पहा— काय वाटेल तशी चैन कर. एका शब्दानें तुला कोणी विचारणार नाही.’ गजानन अर्धवट आपल्याशी व अर्धवट माझ्याशी बडबडत होता.

व्यवहार आहे हा !

‘गजाभाऊ, यापेक्षा लग्नच केलें नसतें तर ?’ मी एकदम म्हणालों.

‘ओ !’ म्हणून गजाभाऊ माझ्याकडे पाहू लागला.

‘गजाभाऊ, माझ्या ससाराचे असे धिंडवडे उडायला काय कारण ?’

गजाभाऊ पुन्हा ‘ओ’ करून स्वस्थ बसला.

‘बोल— बोल, सद्गृहस्था— भावनेला बळी पडून बाईलवेड्या बन-
लेल्या बापूला लागेल तितकें बोलून घे.’

‘आता असें कर बापुराव. परत घरात न घेण्याची धमकी तर देऊन
पहा.’ गजाभाऊ विचार करीत म्हणाला.

‘खरें आहे.’ मी म्हणालों.

बोलणें सोपें होतें.

व्यवहार— व्यवहार ! खरेंच, कावेरीशीं अजिबात सवधच तोडून टाकला
तर ? घरातच घेतली नाही तर ? पण मग लोक काय म्हणतील ? तिचे
आईबाप मला काय म्हणतील ? आणि मग गिरीशची व्यवस्था काय ?
आणि मग यापुढील माझे आयुष्य असेंच जाणार का ? कावेरी पुन्हा
पहिल्यासारखी वागणे शक्य नाही. कारण ससारातील कोवळें ऊन केव्हाच
नाहींसे झालें होतें. *Flesh is flesh* ही जाणीव आता दोघानाही पूर्णपणें
झाली होती. मग— ? कावेरी, का केलेंस हें ? तुझ्या ससाराबरोबर माझ्याही
ससाराला तू उधळून लावू पहात आहेस ! ‘व्यवहार आहे हा !’ गजाभाऊ
पुटपुटत होता खरेंच, सुखावर निखारे ठेवणें हा व्यवहार होतो काय ?
मूल होण्याच्या आधींची कावेरी जन्मभर तशीच का राहू नये ? माझी तरी
दृष्टि का फिरावी ? तोंडावर काळजीच्या, त्रासाच्या सुरकुत्या पडलेल्या
बायकोला पाहून माझे मन तरी का बिथरावें ? कीं मुळीं कावेरीच्या
केतकीवर्णापुरतेंच माझे प्रेम होतें ? इतका मी पागल असू शकेन का ? का
जगाचीच ही रीत आहे ? *Helen cried and Menelaus nagged*
कावेरीला मी घरात घेईन कीं नाही ?— घेईन कीं नाही ?

‘व्यवहार आहे हा !’ गजाभाऊ खिन्नपणें मान हलवून म्हणाला.

‘आग लागो तुझ्या त्या व्यवहाराला !’ म्हणून आश्चर्यानें स्तिमित
झालेल्या गजाभाऊच्या तोंडावर भरलेल्या शाईची दौत मी भिरकावली !

नसंत ॥

इंग्लंड आणि ऑस्ट्रेलिया यांच्यात क्रिकेटचा कसोटीचा सामना चालू होता. स्वयं क्रीडामैदान नागपंचमीच्या दिवशी फुटणाऱ्या लाह्याप्रमाणे माणसांनी फुलून गेले होते जेथे जेथे म्हणून जागा सापडेल तेथे तेथे माणसे एकमेकांच्या अगावर रेलून हा अटीतटीचा सामना कौतुकाने न्याहाळून पहात होती इंग्लंडचा खेळ लौकरच संपुष्टात आला एवढे मोठे एक एक वीर, पण सर्वांत मिळून अवघ्या १५० धावासुद्धा झाल्या नाहीत आता ऑस्ट्रेलियाची पाळी आली. पॉन्सफर्ड आणि मॅक्केब ही जोडी खेळू लागली दैवाने आज गमतच पहाण्याचे ठरविले होते की काय कोणास ठाऊक ! अवघ्या दहा धावात ही प्रसिद्ध जोडी फुटली नंतर आपल्या बाजूची ही लाजीरवाणी घसरगुडी नेटाने थोपवून घरण्याकरिता आणि वेळ पडल्यास त्या अतिशय लाजऱ्या विजयदेवतेला पराक्रमाने खेचून आणण्याकरिता ब्रॅडमनची स्वारी मैदानात उतरली ब्रॅडमनने आपल्या लाड्या विजारीबाहेर लॉबणाऱ्या लगोटीच्या शेपटाला घाईघाईने आत दडपले आपली तीन ठिकाणी मोडलेली बॅट मोठ्या ऐटीने सावरीत सावरीत तो निर्भयपणे आसमतात हेरून पाहू लागला

‘चल आटप लौकर. ऊन लागतय आम्हाला.’ इंग्लंडने गुरकावायला सुरुवात केली.

‘आता का घाई ? तुझ्या वेळेला आम्ही उन्हात मरावे आणि आमच्या वेळेला मात्र तुम्हाला ऊन लागते काय ? आणि आता ब्रॅडमन खेळतो आहे. सभाळ.’ ऑस्ट्रेलियाने समोरच्या प्रेक्षकाकडे पहात अभिमानाने म्हटलें. प्रेक्षकापैकी एकाने आपलें शेपूट हालवलें आणि दुसऱ्याने ‘विठूSSS’ असा आवाज काढला इतक्यात मॅव करीत येणाऱ्या आणखी एका नवीन प्रेक्षकाची भर पडली. ब्रॅडमन खेळतो आहे ही बातमी बाहेर पडली असावी. म्हणून प्रेक्षकसागराला भरती येण्यास सुरुवात झाली. ब्रॅडमनने पुन्हा एकवार अभिमानाने प्रेक्षकसागराला पाहून घेतलें आणि इंग्लंडकडून येणाऱ्या

चेंडूची वाट पहात तो पवित्र्यात उभा राहिला.

इग्लडनें आपलें नाक सदऱ्याच्या बाईने एकवार जोराने पुसलें, हाता-तला क्षयरोगी बुचाचा चेंडू घट्ट धरला आणि दातओठ खाऊन जोरानें भिरकावला.

आश्चर्याची गोष्ट ही की ऑस्ट्रेलियाच्या सुप्रसिद्ध ब्रॅडमनची दाडी उडाली प्रेक्षकात केवढा हाहाकार झाला मॅव करणाऱ्या प्रेक्षकाकडे भूःभूःवाल्यानें दुरूनच टक्कारून पाहिले आणि विठूने 'तू कोण रे ?' हा नवीनच प्रश्न इग्लडला टाकला खुद्द ब्रॅडमन बुचकळ्यात पडला आणि इग्लडने धावत येऊन 'एहे रे ब्रॅडमन !' म्हणून त्याला खिजवायला सुरुवात केली. परंतु तो ब्रॅडमनच पडला तो काय इग्लडला असा तसा दगणार होता ? त्यानें उसळून म्हटलें,

'अरे हड्ड ! ब्रॅडमन कधीं पहिल्या चेंडूला औट होत असतो काय ? विचार, कोणालाहि विचार. आमचा भाऊ कॉलेजात आहे ना, त्याला विचार. तुझा चेंडू नो बॉल असला पाहिजे. तरी म्हटलें ब्रॅडमन पहिल्या चेंडूला कसा औट जाईल ! अन् मग त्याला इग्लडशीं कोण खेळू देईल ?'

इग्लडनें खूप जोरानें तक्रार केली परंतु 'अस खाट खोट खेळायच असेल तर सकाळीं दिलेलीं आमचीं मोराचीं पिस टाक' हा धाक ब्रॅडमननें घातल्यावर इग्लड पुन्हा मुकाट्याने वेंडू टाकण्याचें काम करूं लागलें. मोराचीं पिसे गमवायला इग्लड केव्हाही तयार झालें नसतें.

आता मात्र ब्रॅडमनची बॅट तलवारीप्रमाणे तळपू लागली आणि ब्रॅडमनचा हा खेळ पहाण्याचें भाग्य ज्या प्रेक्षकाना लाभलें असेल ते खरो-खरीच धन्य होत. इतका तुफान खेळणारा ब्रॅडमन जगानें कधींच पाहिला नसेल ! कचरा ठेवण्याच्या फुटक्या बादलीला चेंडूनें कितीतरी वेळा दुशण्या दिल्या असतील एकदा तर प्रेक्षकवर्गात चेंडू पडल्यावर प्रेक्षकवर्गानें एक-मुखानें फोडलेला टाहो ऐकून वरून कोणीतरी पोक्त बाईनें 'हलके रे वसत' म्हणून सावधगिरीची सूचना दिली आणि एकदा शेजारच्या बगल्या-तल्या व्हराड्यात शानेश्वरी वाचीत पट्टडलेल्या निरुद्योगी पेन्शनरानें 'काय कार्टी आहेत शिंची !' म्हणून त्रासिकपणानें पुटपुटत त्याच्याकडे झापडें लावलेल्या टाग्याच्या घोड्याप्रमाणें चण्भ्याच्या भिंगातून रोखून पाहिले. परंतु

कर्तबगार माणसें लोकाची स्तुति आणि निंदा समान समजतात आणि आपल्या कर्तव्यात चुकत नाहीत या नियमानें इंग्लंड आणि ऑस्ट्रेलिया यांनी आपला सामना निश्चितपणानें पुढें चालू ठेवला.

‘एकदा दाडी उडाली, तिनदा कॅच उडाला आणि म्हणे मी ब्रॅडमन ! तोंड पहा ब्रॅडमनच ! इंग्लंडची सनानत कुरबूर मधून मधून चाललीच होती.

‘हें पहा वामन्या, तुला कुरकूर करायची असेल तर खेळ बद करू. माझी पिसें दे. म्हणे एकदा दाडी उडाली नो बॉल टाकूनच की नाही ? मग ह्यापेक्षा ब्रॅडमनला लिमलेट देण्याकरता म्हणून हलकेच व्हेरिटीने त्याच्याकडे जावें आणि त्याचें लक्ष नाही जसे पाहून चटकन् हातातला चेंडू स्टंपला लावावा अन् म्हणावें ब्रॅडमन औट वा रे वा ! आणि कॅचची बात तरी आहे का आपल्या बगल्यात ? तशी बात असती तर मी कॅच उडवलाच नसता.’ ब्रॅडमन पुन्हा बॅट परजीत म्हणाला. वामन्याला पूर्णपणें ठाऊक होतें की वादाम्यें मूळ मुद्दा सोडून आपलेंच म्हणणें आरडा-ओरड करून सिद्ध करण्याची वसतला खोडच होती तेव्हा वसत कबूल होईतोपर्यंत त्याला खेळू देण्याशिवाय दुसरा कोणताच मार्ग दिसत नव्हता. त्यामुळें चेंडू कसे तरी टाकण्यास त्यानें सुरुवात केली आणि ज्या कर्मांला ते दोघेही भीत असत ती गोष्ट नेमकी घडून आली.

एक लोंबता चेंडू वामननें टाकला आणि वसताला मोह आवरेनासा झाला. दात ऑट खाऊन वसतानें तो चेंडू जोरानें उचलला आणि निमिषाधीत समोरच्या व्हराड्यातून अयाऽऽई अशी किंकाळी हवेंत दुमदुमली. वसतनें वामनकडे पाहिलें वामननें वसताकडे पाहिलें, आणि दोघांनीं मिळून समोरच्या व्हराड्यातून एका हातानें डोकें दावीत उठणाऱ्या ज्ञानेश्वरमाऊलीकडे भयभीत नजरेनें पाहिलें. विजेच्या वेगानें त्या दोन मुलांनीं झटकन् काहीं तरी बेत केला. चामडी बचावणें हा मुद्दा पराक्रमाचा एक भाग आहे हें आजवर त्या दोघांना कित्येक वेळा अनुभवानें पटलें होतें. त्याच अनुभवाला गुरु करून प्रेक्षकवर्गाकडे एकवारही न पाहता त्यांनीं बगल्याच्या मागच्या बाजूस घूम ठोकली

‘काय मस्तवाळ काटीं आहेत ! यात्र तुझ्या बापाला—’ इत्यादि धमकावणीचे शब्द घावता घावता वसताच्या कानावर आले. शत्रूपासून दूर

गेल्यावर दोघानीही सुटकेचा श्वास टाकला. वामन निर्धास्त होता, कारण तो पलोकडच्या रस्त्यावर असलेल्या बगल्यात रहात होता पण वसताची मात्र थोडीफार घाबरगुडी उडाली. आज सध्याकाळीं नाना ऑफिसातून आल्यावर आपल्यापुढे कसले ताट वाहून ठेवले जाईल याची त्याला कल्पना सुद्धा करवेना तरीपण कोणत्याही परिस्थितीत मनुष्य आपल्या कृत्याचे बरेंवाईट समर्थन कसे करू लागतो हें पाहणे मोठे मौजेचे असतें.

‘इतका काही चेडू जोरात लागत नाही, आम्ही तर कितीदा चेडू झेलतों, पण आम्ही नाही बुवा असें मित्र्या भाग्यूवाईसारखें ओरडत. आणि वामन, मीं चेडू किती हलके मारला होता तू पाहिलेंस ना ? पण या म्हाताऱ्या लोकाना मुलाच्या वाटेस जाण्याशिवाय दुसरे काही मुचतच नाही की काय कुणास ठाऊक ! हा शकरराव म्हातारा, तशीच आमची ती सगुणा आल्या. दोघेहीजणें जशीं काहीं माझ्या पाठीमागे वाघासारखी लागतात ’

आणखी वसताचे हें गुन्हाळ कितीतरी लावले असतें. परंतु वामननें आपला चेडू परत मिळवून देण्याविषयीं आग्रह दर्शविला, आणि वसताला वाक्ताडन करायला नवीनच कारण मिळालें.

‘हो ! आता तुला तुझा चेडू आठवणार ! आमच्या पाठीचे इकडे चेडू झाले तरी तुम्हाला आपले चेडू आठवतात. आणि असल्या लोकांना आम्ही आपले मित्र म्हणावे, त्यांना मोराचीं पिसें द्यावीं.’ वसता चिडून म्हणाला.

‘हे पहा, पिसाच्याविषयीं तू आता एक शब्द बोललास तर आपला विचार बघ. हवीत कुणाला तीं पिसें ? मोराचीं आहेत का डुकराचीं आहेत कुणास ठाऊक.’ वामन तितक्याच सतापाने उद्गारला.

‘यव रे पळे ! डुकराना कधीं पिसे असतात वाटतें ?’ वसता हेटाळणीच्या सुरात हसून म्हणाला.

‘का नसावीत ? आपल्या देशातल्या डुकराना स्वराज्य मिळालें नाहीं म्हणून इंग्लंडमधल्या डुकराना पिसे असतात का नसतात हे तू पाह्यला गेला होतास ?’ वामन आवेशाने शिरा ताणतापून बोलत होता.

शेवटीं या मुद्याचा निकाल त्यांनीं आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें लावून घेण्यास सुरुवात केली. दोघेही सारख्याच वयाचे, सारख्याच आकाराचे असल्यामुळें कधीं वसत वर तर कधीं वामन वर हा क्रम चालू झाला.

रस्त्याच्या कडेने जाणारा एक अहिंसाप्रिय देशभक्त या दोन मुलांची चाल-लेली धिंगामस्ती पाहून मध्ये पडला. त्याने त्यांना वाजूस केले, आणि आपसात भाडणे करण्यामुळे देशाचे फार नुकसान होते तेव्हा आपण सर्व एक होऊन आपली शक्ति देशाच्या शत्रूशी लढण्याकरताच राखून ठेवावी हा फुकट सल्ला त्याने त्यांना दिला. वसताला आणि वामनला दोघानाही भाडणाचा कटाळा आला होता परंतु माघार कोणी ध्यायची हा अब्रूचा प्रश्न उपस्थित झाल्यामुळे त्याचा नाइलाज झाला होता आता हे देशभक्तांचे म्हणणे पटल्यासारखे दाखवून दोघेही शान्तपणे दूर झाले देशभक्त दूर गेल्यावर वसताने हसून वामनकडे पाहिले

‘पण आपल्या देशाचा शत्रु कोण ?’ वामन चिंतातुर होऊन म्हणाला.

‘हे बघ, सध्या आपल्याला घरांतच इतके शत्रु आहेत की त्यातून जगून-वांचून आपण मोठे झालो तर बाहेरचा शत्रु ! आज सध्याकाळी माझी धडगत नाही. शकरराव चहाडी केल्याशिवाय राहणार नाहीत. आणि मग—हरे राम !’ माराच्या नुसत्या कल्पनेने वसत थरारल्यासारखे करून म्हणाला.

‘लोकाला मित्री भागूबाई म्हणतोस आणि आता ?’ वामन त्याच्या-कडे पाहून म्हणाला

‘कोण ! मी भितो आहे ! अरे हॅट ! माराची भीति कुणाला ! भिच्या भागूबाईना ! मला वाईट एवढेच वाटते की मुलाला मारले तर आईला वाईट वाटते हे नानाच्या लक्षातसुद्धा येत नाही आणि खुशाल मेलेल्या बोकडाला मारल्याप्रमाणे मला मारीत सुटतात आईबद्दल मला वाईट वाटते.’ वसत सहानुभूतीच्या सुरात म्हणला.

‘अस्से !’ वामन अर्थपूर्ण नजरेने त्याच्याकडे पाहून म्हणाला.

‘काय ! काय म्हणालास ?’ वसताने मुठी बळून म्हटले.

‘कुठे काय म्हणालो ! एखादी गोष्ट बरोबर समजली तर ‘अस्स’ सुद्धा म्हणू नये वाटते ?’ वामनच्या या सवालाला वसताने काहीच उत्तर केले नाही. आणि त्या दिवशी इंग्लंड व ऑस्ट्रेलिया यांच्यातला तो कसोटीचा सामना अनिर्णितच राहिला !

*

*

*

*

सध्याकाळी आता बाहेर रहाणे शक्य नाही इतका उशीर करून वसंता

बमल्याच्या मागच्या दरवाज्याने आत शिरला. आणि जणु काय सबध दिवसभर आपण घरातच आहोत अशा थाटाने, न्हाणीघरात आरशासमोर उभी राहून आपल्या केसाना पाण्याचा हात लावून कुरळे करण्याच्या प्रयत्नात गुतलेल्या आपल्या बहिणीला तो दादागिरीच्या अवसानाने म्हणाला, 'काय ग बेबी, आता आलीस वाटते शाळेंतून ?'

एरवीं ब्रेवीने त्याला चागलाच झाडला असता, पण आता कोणाला न कळता तिची ही सौंदर्यप्रसाधना चालू होनी, त्यामुळे पकडलेल्या चोराप्रमाणे ती स्तब्धच राहिली. वसत तोडाचा न्चू करून 'मुनो मुनो'ची चाल शीळ घालून गुणगुणत घरात शिरला

'रात्रीची शिटी वाजवू नकोस.' माडीवरून भाऊ त्याच्यावर खेकसला. उत्तराऐवजी वसताने दुमऱ्या एका गाण्याला सुरवात जाराने सुरवात केली. परंतु पुढच्या माडीतून वडिलाचा व आईच्या बोलण्याचा आवाज ऐकू आल्यावर त्याने चेहरा निर्विकार केला मौज ही की आपल्याला गभीर चेहरा करता येतो अशी वसताची एक आवडती कल्पना होनी मग 'हवीरे खवीस'मवल्या खलनायकालाही मागे टाकिल असा चेहरा म्हणजे गभीर चेहरा अशी त्याची कल्पना असल्यास गम जाणे वडिलाच्या आवाजावरून अजून ठिणगी पडली नसावी असा त्याने तर्क केला आणि नशिवाला कौल लावून घेण्याच्या इराद्याने त्याने पुढच्या माडीत आपल्या नेहमीच्या गभीर चेहऱ्याने पाऊल टाकले. वडिलांनी त्याच्याकडे पाहिल्या न पाहिल्या-सारखेच केले. उलट 'आली का ब्याद' अशा त्रासिक मुद्रेने त्याच्याकडे दुर्लक्षच केले वसताला हा शुभशकुनच होता. वडिलांनी प्रेमाने जवळ बोलावणे म्हणजे खिशात बोंबगोळा लपवून कशाची तरी लालूच दाखवणाऱ्या शत्रुपक्षाप्रमाणेच होय हा त्याचा जुना अनुभव होता. बाबांना आपले हे सर्वोत कनिष्ठ चिरजीव म्हणजे ॐकाराप्रमाणे एक अगम्य कोडेच होते. या कोड्याला त्यांनी कधीच सोडविण्याचा प्रयत्न केला नाही. दैवावर विश्वास ठेवून ते वसताच्या बाबतीत पूर्ण उदासीन असत. फक्त अति झाले म्हणजे मग ते त्याला अत्यंत शान्तपणे एकीकडे बोलावीत आणि— ! पुन्हा पुढचा प्रसंग येईपर्यंत आपल्याला फक्त दोनच मुले आहेत एवढेच लक्षात ठेवीत. आज वसताचा तो भेसूर चेहरा पाहिल्यावर त्यांनी कपाळाला

आठी घाटून दुसरीकडे पाहिले. पण आईला सर्वांत लहान मूलच जास्त आवडतं त्यातल्या त्यात सर्वांनीं हिडीस फिडीस केल्यामुळे त्या माउलीला हूड वसताविषयी जास्तच माया वाटे आता तिचे लक्ष त्याच्याकडे वेधलं.

‘वगत, असें वेड्यासारखे तोंड करू नये’ ती प्रेमळपणाने म्हणाली
‘वेड्यासारखें ? वा. ! गभीर आहे माझा चेहरा.’ वसताने पायाने मृत्पाला लाथाडीत म्हटले.

‘न मला ठाऊक आहे पण आता जरा बाहेर जा पाहू ! मोठी माणसें काही बोलत असलीं कीं मुलांनीं तेथें बसून ऐकू नये आणि स्टूल नीट उभ कर पाहू !’ वसताची आई आर्जवाच्या मुरात म्हणाली आई म्हणजे वसताचा बालेकिल्ला होता आणि त्यातून टुपारचा चेडूचा प्रसंग नानाच्या कानावर गेलेला दिसत नसल्यामुळे वसत तूर्त तरी निर्धास्त होता तो काय इतक्या सहजासहजी बाहेर जाईल !

‘न मला इथें बसायचें आहे’ वसताने कोचावर लोळण्याच्या तयारीत बसून म्हटले.

‘हे पहा, बाहेर मुकाट्याने जातोम कीं—’ बर्फाप्रमाणें थडगार वाणीने उच्चारलेले नानाचे शब्द ऐकून वसत कुरकुरत बाहेर जाण्याकरता उठला.

‘काय त्रास आहे ! इथेच बसू नकोस, तिथेच बसू नकोस. माणसांनीं घरात बसू नये तर घरे तरी कशाला बाबतात कुणास ठाऊक. रानातच राहावें म्हणजे पैसे तरी वाचतील.’ आणखी वसताला पुष्कळच बोलता आले असतें आणि बोललाही असता परंतु वटिलानीं चिड्डून अगावर भिरकावलेली खर्चीवरची उशी डोक्यावर आदळल्यामुळे त्यानें बाहेर पळ काढला पण असा पराजय कबूल करणे त्याच्या स्वभावाला घरून नव्हतें दरवाज्याबाहेर उभा राहून त्याने दृष्टि आकाशातील तान्याकडे लावली व कान आतील बाजूस लावून ठेविले.

‘आज सकाळीं ऑफिसमध्ये पत्र आलें. काय करावें आता ? इग्रजी पहिलीत माझ्या वर्गांत होता या जुन्या हक्कावर तो दहा पंधरा दिवस दिवाळीची सुट्टी आपल्याकडे काढणार आहे म्हणतो. आहे कीं नाहीं मनुष्य !’ नाना म्हणत होते.

‘अन् आपले काय बेत ठरले होते ? यदा वनूमावगीच्या गावीं दिवाळी चालवायची म्हणून आपण किती आनंदात होतो !’ त्याची आई खिन्नपणाने सुस्कारा टाकून म्हणाली.

‘असे केले तर ? आपण तो येण्याच्या आधीच पसार झालो तर ?’ नाना उल्लासित आवाजाने म्हणत होते

‘असे कसे करून चालेल ? आपण ससारी माणसे आहोत. चार लाक आपल्याला काय म्हणतील ? ससारी लोकांनी असे मनातसुद्धा आणू नये. त्यातून बेबीची सहामाही परीक्षा आटपली पाह्यजे वसताचा अभ्यास मला करून घेतला पाहिजे ’ आईचे म्हणणे त्याने ऐकले

‘वसताचा अभ्यास ? हू ! जन्मदात्या वडिलांचे हे वाक्य ऐकून वसता आपल्याशाच हमला

‘काहों करू नये मी म्हणते येत आहेत, यऊ द चार दिवस झाल्यावर जातील आपोआप पाहुण्यांना नका येऊ जमे कवीं म्हणू नये. एखाद वेळेस परमेश्वर अतिथीच्या रूपान सच्च पाहुण्यास येत असतो, नाही कसे म्हणावे ?’ गृहलक्ष्मीच्या या भिन्नतोड भाषणावर वडिलांनी ‘परमेश्वर !’ म्हणून एकवार तुच्छतेने म्हटल्याचे त्याने ऐकले. आणि याच वेळीं ता सुकाठ्यान दूर झाला असता तर किती भिन्नोभाट हा आडून ऐकण्याचा प्रकार घडला असता ! पण वसताची भाग्यगप्ता जीमनेपेशी काटकोनात होती की काय कुणाम ठाऊक ! याच वेळीं भव करीत माजर त्याच्याकड येऊ लागले आणि माजराला शपटी धरून ओढायचे नाही तर त्याला देवाने शपटी दिली तरी कशाला या विचाराने वसताने त्या माजराला जवळ ओढले माजराने फिस् करीत त्याला बोलकारले. वसत मोठ्याने ओरडला. नाना बाहेर धावतच आले माजरावर सूड घेण्याचा आपला विचार उद्यावर ढकलून वसताने बेबीच्या खोलीकडे धाव घेतली. ‘आडून ऐकत असेल कार्टा ’ वडिलांचे रागाचे शब्द त्याने धावताना ऐकले

मात्र आजच्या शकररावाच्या तक्रारीपासून आपले मरक्षण कसे करून घेता येईल याचा घेत वसताने कायम करून टाकला.

•

•

•

•

दिवाळीच्या आर्वी सुमारे आठ दिवस पाहुणे एके दिवशी सकाळीं सूर्य-

नारायणाच्याहि आधीं अकस्मात् बगत्यासमोर प्रकट झाले. गेले आठ दिवस वसताला दुसरे तिसरे काहीं सुचत नव्हते पाहुण्याच्याविषयी त्याने काय काय पूर्वकल्पनाचें जाळें आपल्या मनाशीं विणून ठेवले होते ! इग्रजी पहिलीतली ओळख हें त्यानें ऐकल्यापासून एकवार त्याच्या मनात विचार आला कीं आपणही इग्रजी पहिलीतच आहोत तेव्हा आपल्याप्रमाणेंच लाडी विजार, डोक्याला काळी टोपी, स्काउटचा खाकी सदरा अशा पोषाकाने गुरफटलेली आपल्यासारखीच ही व्यक्ति असावी आईपाशीं त्यानें आपला हा तर्क बोलून दाखवला होता परंतु आईनें 'अगदीं वेडा आहेस झाले' असे हसून म्हणण्यापेक्षा जास्त माहिती पुरविली नसल्याकारणानें पुन्हा त्याचे डोके नाना तऱ्हेच्या कल्पना करण्यात गुग होऊन गेले. शेवटीं जर या नवीन माणसाला सहा बोटें असतील किंवा जर त्याचा हात तुटका असेल किंवा असाच ए वादा चमत्कारिक प्रकार त्याच्याजवळ असेल तर शालेंतल्या मुलाना एक पैसा दराने ह्याचे दर्शन घडवावें व वामनच्या जत झालेल्या चेंडूचे बदली नवीन कोरा करकरीत चेंडू विकत घ्यावा हे त्यानें मनाशीं पकें करून टाकले चेंडू विकत घेण्यावायत मात्र त्याला फार विचार करावा लागला. कांण पैसे मिळाल्यावर चेंडू विकत घेण्यापेक्षा त्या पैशाने कोपण्यावरच्या वाण्याच्या दुकानातून बरणीतले पेपरभिट कितीतरी विकत घेता यईल हा विचार दूर करणें त्याला फार जड गेलें परंतु वामनचा तगादा फार लागलेला असल्यामुळे व 'माणसाला खाण्यापिण्यापलीकडे काहीं तरी उच्च असते' या वर्गशिक्षकाच्या नेहमींच्या उपदेशानें भारून जाऊन त्यानें चेंडूच घेण्याचे ठरवून टाकले वाईट वाटले त्याला पण वर्गशिक्षक त्याचे लाड करणारे होते आणि वामन रोज त्याला विचारीत होता, तेव्हा त्याचा नाइलाज झाला.

पण टाग्यातून उतरणारी ती सामान्य व्यक्ति बगल्याच्या गच्चीवरून पाहताक्षणींच वसताच्या हातातून पोपटाचा रिंजरा गळून पडला त्याचें अवसान मुटलें असल्या माणसाचें प्रदर्शन भरवणें म्हणजे उघड उघड मुलाचें शत्रुत्व पत्करण्यामारखें होणार होतें. वसताने त्या गृहस्थाला दुरून नीट लक्षपूर्वक पाहिलें, परंतु समाधानाला तिलभरही जागा नव्हती. अगदीं जगातल्या कुठल्याही इतर माणसाप्रमाणेंच हाही एक मनुष्यच

होता, त्याच्यात काहीं उणें नव्हतें आणि काहीं अधिक नव्हते. वसताच्या मनात वडिलाविषयीं एक तिरस्काराची छटा उत्पन्न झाली. असल्या साध्या माणसाला भिणारे आपले नाना— काय, म्हणावें तरी काय याना ? आणि नेहमींच्या 'त्या साहेबाला असा बोललों, त्या हेडक्वार्टरला असा झाडला, त्या इजीनिअरला असा ठणकावला' इत्यादि सिंहाच्या आरोळ्या फुसक्याच तर मग ! ह्यापेक्षा आपण टिपू सुलतानाचा मुलगा झालों असतो तर !

खिन्नपणानें त्यानें पोपटाचा पिंजरा उचलला आणि जागच्या जाग्यावर अडकवून ठेवला. पाहुण्याच्यामधील त्याचें औत्सुक्य पार ओसरून गेलें होतें. तो जड पावलांनीं पुढच्या माडीत शिरला. वडील आणि पाहुणे बोलत असलेले त्यानें पाहिलें. त्याचे वडील तोंडभर हसत म्हणत होते, 'अरे वा ! दिगबर, तू तर अगदीं महाराष्ट्राचा जवाहरलालच दिसू लागला आहेस. हा तुझा लाव सदरा, हें तुझें धोतर. और प्राणी आहेस बाबा ! लहानपणाच्या तुझ्या मरतमळ्यासारख्या चेहऱ्यावरून तू इतका अस्सल देशभक्त होशील याची कल्पनासुद्धा करता आली नसती '

'बाबा, ही देशाची नि.सीम सेवा आहे गोळाभर पिंडाकरता कुठ्या-प्रमाणें दुसऱ्याच्या लाथा खात बसण्यापेक्षा हा दशमेवेचा उज्ज्वल मार्ग पत्करला आहे ' दिगबरपत आठ्ठ्याकडे पहात म्हणाले.

'आणि लग्न वगैरे काहीं केलें नाहीस का ! एखाद्या कपिलेचा उद्धार वगैरे !' नाना कोपऱ्यात बसलेल्या वसताला ऐकू जाऊ नये अशा बेतानें हलक्या आवाजात म्हणाले पण वसतानें स्पष्टपणें ऐकलेंच.

'आमच्या पिताजींनीं तीहि बेडी घातली हाती आमच्या पायात. पण देशसेवेच्या उज्ज्वल व्रतापुढें बायकोचें सुख मीं कसपटासमान मानलें. सध्या तीन चार वर्षें ती गुजरायेतल्या कोणत्या तरी आश्रमात आहे. आणि मी सर्वसगपरित्याग करून रामदासाप्रमाणें गावोगाव हिंडून लोकजागृति करीत आहे.' दिगबरपत अभिमानानें छाती फुगवीत म्हणाले. पाहुण्याचें प्रत्येक वाक्य समजण्याकरता वसता घडपडत होता. बरेंचसें त्याला तर्कानें समजून घेणें भाग पडे.

'अन् दुपारीं बाराची वेळ कशी निभते !' नानांनीं हसून विचारलें.

'किती व्यवहारी मनुष्य आहेस रे तू ! देशाकरता ज्यानें फिकिरी बाणा

पत्करला त्याने आपल्या चरितार्थाची काळजी कधीच करू नये. लोकाना त्याची काळजी असते 'आज पहिले बाजीराव आपल्यात असते तर—' माझे वसतृत्वपूर्ण भाषण तू ऐकलेंस की असले आचरटासारखे प्रश्न विचारावेसे तुला कधीच वाटणार नाहीत. आज गेली पाच सहा वर्षे या विषयावर मी महाराष्ट्राचा कोनाकोपरा हादरून सोडला आहे आता माझी काळजी महाराष्ट्राला आहे देशाला आहे—I am now, so to say, 'a public person' असे म्हणून दिगबराने बगला हादरण्यासारखे हास्य केले दृढतात हसता हसता त्याचे लक्ष कोपण्यावरच्या खुर्चीवर बसून आपणाकडे टाक लावून पहात असलेल्या एका विक्षिप्त चेहऱ्याकडे वेधले. वसताने उमने हास्य तोडावर आणून सलामी दिली

'छोकरा की काय तुझा ? अगदी तुझ्यासारखाच चेहरा !' दिगबर पुढे सकून म्हणाले नानाना हा उघड पेंच होता त्यानी वसतास हाताने बाहेर जाण्याविषयी खुणावले पण वसत जागचा हालला नाही उलट त्याने पाहुण्याकडे पाहून आपले उसने हास्य चालूच ठेवले पाहुण्याच्या देखत बडील आपल्याला काही करणार नाहीत ही त्याला खात्री होती.

'बर, आणखी किती हिंदुस्थानच्या सख्येत भर टाकलीस ?' दिगबरने हसून विचारले

'एक मुलगा कॉलेजात आहे, एक मुलगी इथल्या हुजूरपागेत आहे, आणि तिसरे हे नूतन मराठीत आहेत' नानानी सगळी हकीकत जाजम झटकल्याच्या आविर्भावाने सांगून टाकली पाहुण्याने वसताकडे निरखून पाहिले, कारण त्याच्या चर्चेत काही तरी लपलेले असावे असा त्याला बारीक सशय आला होता. परंतु कितीही निरखून पाहिले तरी वसंताचा चेहरा क्षणोक्षणी रंग पालटणारा वर्षाऋतूतील ढग नव्हता काय असेल ते असो, 'योरला बाजीराव' या विषयावर आज पाच सहा वर्षे तेच तेच शब्द, त्याच त्याच वाक्याची मालगाती, तेच तेच कोटिक्रम यांनी श्रोतृवृंदाला घायाळ करून सोडणाऱ्या या देशभक्ताला या एका य.कश्चित् पोरान्या टक लावून पाहुण्यामुळे कसेसेच वाटू लागले. काही तरी भास असेल या विचाराने त्याने पुन्हा एकवार त्याच्याकडे पाहिले व अत्यंत प्रेमळपणाचा आव आणून तो म्हणाला, 'काय रे बाळ, काय पहातोस रे गुलामा !'

‘तुमच्या टोपीवर काळें काय आहे तें पहात होतो एकदा वाटलें झुरळ असेल’ वसता आवढा गिळून म्हणाला झुरळ म्हटल्याबरोबर दिगंबरनें ताडकन उडी मारली, टोपी झटकन दूर भिरकावून दिली आणि परागदा होणाऱ्या झुगळाकरता घाबऱ्या घाबऱ्या नजरेने इतस्तत पाहिलें. झुरळ नव्हतेंच तर दिमणार कोठून? नानानीं चिरजीव उभे असलेल्या जागेकडे जळत्या डोळ्यानें पाहिले पण वसता त्याच वेळीं मागच्या दारीं बेबीला ही गमत सागत पोट धरून नमत होता

*

*

*

दुपारीं जेवणाचे वेळीं दिगंबरपताचे आभेतुहिमाचल भाषण झालें. भारतमानेच्या फाटक्या वस्त्राआढून डोक्या पाहणाऱ्या अन्नूचे धिडवडे बघून त्यांना आज बाजीराव दि फर्स्ट, बाळाजी विश्वनाथ, थोरले मायव-राव इत्यादि थार पुरुष स्वर्गात आपणास काय म्हणत असतील याचे राहून राहून वाईट वाटत होतें त्याच वेळीं समोर पानावर बसून जवणाऱ्या वसताची बावळी मुद्रा त्याच्या नजरेतून सुटू शकली नाहीं वसता. कधी नव्हते तें आज करून दाखविलें आज पानावर वाढलेले लिंबू यानें पिळण्याचा सपाटा चालवला होता आणि दर खेपेस ती लिंबाची फोड नेमकी दिगंबरपताच्या बाजूने उडी घेई नाना दटावीत होतेच, परंतु जव्हा वमतानें ‘त्याला मी काय करूं’ ही फोडच वाईट आहे, सारखी सारखी उडते’ इत्यादि तऱ्हेचे वक्तृत्व पाजळायला मुग्धात केली तेव्हा त्यानीं ‘गप बँस’ ह्या दोन अक्षरावरच त्याला सोडून देण्याचे ठरविलें. दिगंबर-पतानीं सर्वप्रकारें सतोष व्यक्त केला आपल्या या जुन्हा दोस्ताला अडीचशें रुपये पगार मिळतो, त्याचा स्वतःचा पगला आहे, एरुदरीत त्याचें बरें चालले आहे हे ऐकून समाधान वाटल्याचें त्यानीं जाहीरपणें कबूल केलें, आणि भारताच्याकरता होणाऱ्या आपल्या जिवाच्या यातना घटकाभर बाजूला ठेवून, इतरचे अत्यंत जरूरीचे कार्यं ह्म निष्ठुर मनाने लावणीवर टाकून एक महिनाभर आपण आपल्या दोस्ताच्या तैनातीत राहणार असल्याचें त्यानीं सांगून टाकलें वसताच्या हातातली बटाट्याची फोड नेमकी पाहुण्याच्या पानात उडाली. नानाना ठसका लागला आणि आतल्या बाजूम उलथणे पडल्याचा आवाज आला. बेबी आणि भाऊ एकमेकांकडे

अर्थपूर्ण नजरेने पाहू लागली दिगबरपतानी उदार मनाने वसताच्य़ा फोडीला क्षमा केली आणि डाव्या हाताने पानाबाहेर काढून ठेविली. नाना काहीच बोलले नाहीत.

‘दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणें हा तर माझा धर्म होऊन बसला आहे. एखादा कोपिष्ट दुर्वास अमता तर उष्टी फोड पानात पडल्याबरोबर ताडकन उठून उभा राहिला असता आणि पुन्हा प्राण गेला तरी त्या बगल्याच्या आसपास फिरवला नसता पण माझे तसें नाही मला त्यातून लहान मुले म्हणजे गोपालकृष्णाप्रमाणे वाटतात आणि मौज ही की कितीही रुसलेलें मूल असू दे मी साद घालायचा अवकाश की आईने स्तन सोडून घावत येईल’ दिगबरपत वसताकडे पाहण्याचे टाळून म्हणत होते

‘काही काही लोकाना जमते तें.’ काही तरी बोललेंच पाहिजे म्हणून नाना शुष्क मुद्रेने म्हणाले

‘तर होऽऽ ! आत्मप्रौढी वाटेला तुम्हाला, पण मुंबईला ती मालवीय-जींची कोटातली प्रसिद्ध अडवणूक ! ही थाप लागलेली लोकाची. तासून तास माणसें देवद्वारी जशीं काही उभीं राहलीं होती. त्यात लेकरवाढ्या होत्या त्याच्या लेकराना मी सभाळले परत नेण्याकरिता आया आल्या तर लेकरानीं मला सोडून देण्याचें साफ नाकारलें बोला आता.’ म्हणून म्हणत दिगबरपतानी आपापण घेतली.

दिवसभर वसता बाहेर बाहेरच होता मधून मधून दिगबरपताशीं एखादे वाक्य बोलण्याकरता तो आत येई तेवढाच काय तो. जो तो आप-आपल्या विचारात गर्क असल्यामुळे त्याच्या उद्योगाकडे दुर्लक्षतेने पाहण्या-पलीकडे जास्त लक्ष कोणीच दिलें नाही मात्र नाना त्याच्याकडे पाहून कपाळाबा आठी घालीत नव्हते रात्री योगायोग असा की पाहुण्याचा बिछाना वसताच्या आणि बेबीच्या खोलीत टाकण्यात आला व बेबीला दुसऱ्या खोलीत जावें लागलें. रात्रीची जेवणींखाणीं झाल्यावर वसताने तडक आपल्या खोलीचा रस्ता धरला त्याच्या आईने आश्चर्य दर्शविताच ‘याच्या वाटेस जाऊ नकोस’ म्हणून नानानीं मोठ्या प्रेमळपणाने तिला बजावले. दिगबरपतानी देशाची सद्यस्थिती आणि कोणाचें काय चुकतें हें सप्रमाण सिद्ध करून दिल्यानंतर रात्री दहाचे सुमारास दाखविलेल्या

खोलीत झोपेकरिता पाऊल टाकिलें. वसताची मूर्ति दिव्याकडे गभीर मुद्रेने पहात बसलेली पहाताक्षणीच त्याच्या काळजानें ठाव सोडला वर-
करणी चद्रबळ आणून त्यानीं त्याच्या अभ्यासाविषयी चौकशी केली.
त्याच्याशी थडा करण्याचाही प्रकार करून पाहिला परंतु वसत एकदाही
हसला नाही शेवटीं लवकर निजण्याचें त्याला महत्त्व पटविण्यास त्यानीं
प्रारंभ केला 'पहा पक्षीसुद्धा लवकर निजतात आणि लवकर उठतात-'
'म्हणजे मी काहीं पक्षी नाही' हे वसताचें सडेतोड उत्तर ऐकून त्यानीं
त्याच्या हजरजबाबीपणाचें कौतुक करून वेळ मारून नेली काय असेल तें
असो, या मुलाच्या सहवासात आपल्याला तितकेंसें मनमोकळें वागता
येणार नाही हा त्याच्या मनाचा ठाम ग्रह झाला. मोकळ्या हवेंत पडण्या-
विषयी त्यानीं चुळबूळ आरंभली. परंतु घुशी, माजरें आणि विंचू गच्चीवर
नेहमीं जमत असतात या वसताच्या अभिनव माहितीवरून त्यानीं तो बेत
रहित केला. घड्याळात अकराचे ठोके पडले बाहेरचे दिवे अधारात
लपले. परंतु वसताच्या खोलीतला दिवा आज हट्टानें जागत होता आणि
वसतानें एक पुस्तक घेऊन वाचायला सुरवात केली. दिगंबरपत निष्काळजी-
पणाचा आव आणून 'झोपतों रे बुवा !' म्हणून म्हणत निद्रादेवीची
आराधना करू लागले, एक-दोन-तीन-आली-आली- ! इतक्यात
'स्परिटमध्ये दोन दिवस बुडवून ठेवलेल्या पानास आयोडीन लावलें
तर काय होईल ?' हा प्रश्न कोण्यातरी राक्षसानें त्याच्या कानात ओरडून
विचारल्याचा त्याना भास झाला त्यानीं तारवटलेल्या डोळ्यानीं वसताकडे
पाहिलें. वसतानें आपला प्रश्न पुन्हा विचारला. दिगंबरपतानीं काहींतरी
उडवाउडवीचें उत्तर दिलें वसतानें आपण होऊन उत्तर केलें, 'पानाचा
क्लोरोफिल नाहीसा होईल आणि आयोडीन लावल्यानें तीं निळीं होतील.'

'मग मला कशाला विचारलेंस ?' किंचित् आश्चर्यानें आणि किंचित्
त्रासून दिगंबरपत म्हणाले.

'पाहिलें तुम्हाला लहानपणचें आठवतें आहे कीं नाही तें.' वसतानें
शान्तपणें उत्तर दिलें. बाहेरच्या घड्याळातून थोड्याफार फरकानें पडलेले
बाराचे ठोके दोघांच्याहि कानावर आले.

दिगंबरपतानीं त्याला निजण्याचा उपदेश करून पुन्हा त्याच्याकडे पाठ

वळविली पुन्हा प्रवाचाच प्रकार घडला या खेपेचा वसताचा प्रश्न प्राणि-
 शान्नातला होता 'काचेच्या भाड्यात झुरलें पकडून ठेवली व झाकण बंद
 करून व्हॅसलीन लावून ठेवलें तर काय होईल ?' ह्या प्रश्नाचें उत्तर
 रात्री एकच्या सुमारास कोणता देशभक्त शान्तपणें देऊ शकेल ? वसताने
 याही प्रश्नाचे आपणच उत्तर दिलें, आणि अभिमानानें पुढील माहिती
 पुरविली— 'आणि तीं तर्गी मरू नयेत म्हणून मी त्यांना काड्याच्या
 पेटेंत घालून ठेवीत असतो ' ही माहिती ऐकताच दिगबरपताची उरली-
 सुरली झोप पार उडाली त्याचे डोळे चुरचुरत होते परंतु ही नवीन
 माहिती भयकरच होती. वसतानें पुराव्यादाखल मोडक्या छत्तीस काड्या-
 च्या पेट्या आपल्या कपाटातून काढून दाखविल्या आणि मौज अशी की
 हीं सर्वांचीं झाकणे त्याने काढली आणि लावावयाचीं तो विमरला खोली
 भर झुरळाची फलटण सैरावैरा पळू लागली सुमारे अर्ध्या तासानंतर
 खोली झुरळरहित करण्याचा प्रयत्न करून घामाघूम झालेले दिगबरपत,
 आता तरी झोप मिळेल या विचारानें, पुनः एकवार गादीवर पडुडले
 त्यांना आता शका येऊ लागली हा पारगा वेडा तर नसावा ? सकाळीं
 आल्यापासून ते त्याचे वर्तन पहात होत त्याची खात्रीच झाली त्यांना
 स्वप्न पडू लागले एका वेड्याने त्याच्या छातीवर पाय देऊन त्याच्या
 नाकाला चावल्याचें ते दृश्य पहात होते ते दचकून जागे झाले खरो
 खरीच वसता त्याच्या नाकाला धरून ओढीत होता त्याच्या आश्चर्य-
 कारक मुद्रेकडे पाहून 'डास बसला होता तुमच्या नाकावर. ज्या
 ठिकाणीं डामाने आपली सोड रोवली असेल त्या ठिकाणीं तो मलेरियाचे
 जंतु टाकीत असतो असे आमचे मास्तर सागत होते. तेव्हा लगेच जर
 ती जागा पिळून टाकली तर—' वसतानें गभीर मुद्रेनें उत्तर केलें तीनचे
 ठोके पडले

आता मात्र दिगबरपत सतापले परंतु लोकांच्या घरात त्याच्याच
 मुलाला मारणार तरी कसे ? आपण कितीहि सांगितलें तरी कोण ऐकून
 घेईल ? त्यातून आपण सहनशीलतेचा आणि वात्सल्याचा डागोरा पिठवून
 बसलों आहोंत ! त्यांनी सर्व धैर्य एकवटून एकवार भस्म करून टाक-
 णान्या एखाद्या ऋषीच्या लाल डोळ्यांनी त्याच्याकडे पाहिलें. वसतानें

डोळ्याची पापणीसुद्धा हलवली नाही. रात्री चोर वाजता 'नव्या पुला-जवळच्या पाण्याचे नळ पुणे शहरात घेतले तर काय होईल ?' हा प्रश्न वसताला फार मनोरंजक वाटला. साडेचार वाजता 'आज जर नारायणराव पेशवे ह्यात असते तर—' या प्रश्नावहल वसताने उत्सुकता दाखविली व शेवटी पहाटे पाच वाजता 'मला आमची सगळी माणसे वेडा म्हणतात ते बरोबर आहे का ?' हा प्रश्न वसताने टाकला. दिगंबरपताचे सर्व अग थरथरत होतें. रात्रभर डोळ्याला डोळा नाही, आणि त्यातून या वेड्याशी प्रसंग ! रागारागाने त्यांनी गादीची वळकटी करून ठेवली व थरथरण्या हाताने त्यांनी एक चिष्टी खरडली त्या चिष्टीत पुढीलप्रमाणे लिहिलेले होतें— 'अत्यंत जरूरीच्या कामाची आठवण झाल्याकारणाने निरोपहि न घेता जावे लागत आहे राग नसावा. मद्राम सदर्न मराठ्यांच्या सहाच्या एक्सप्रेसने बगलोरास जात आहे. जाताना कदाचित् उतरेन म्हणतों परंतु नक्की आजच काही सांगता येत नाही. राग नसावा ' इतक लिहून वडिलाना सकाळी चिष्टी देण्याविषयी वसताला दरडावून सांगत ते जे बाहेर पडले ते कायमचे !

✽

✽

✽

सकाळी नऊ वाजले तरी पाहुण्याची किंवा वसताची काहीच हालचाल दिसून न आल्याकारणाने नाना घाईघाईने वसताच्या खोलीत शिरले वसत गाढ झोपी गेला होता. खिडकीतून उन्हाचा कवडसा त्याच्या तोंडावर पडला होता. आणि एका हातात चिष्टी दिसत होती नानांनी ती चिष्टी हलकेच काढून घेतली व वाचली त्यांना काय वाटले कोण जाणे, खिडकीचे झडप त्यांनी हलकेच लावून घेतले आणि पाय न वाजविता ते बाहेर पडले.

दुपारी वसताला आश्चर्याचा एक नवीन झटका मिळावयाचा होता शेजारच्या बगल्यातले शंकरराव आणि नाना जेवणे झाल्यावर काही बोलत असलेले त्याने दुरून पाहिले. परंतु शंकरराव आणि नाना मोठमोठ्याने हसत असलेले पाहून त्याला आश्चर्यच वाटले. तक्रारी करणारा मनुष्य इतक्या सलगीने कधीच बोलत नसतो हे त्याला आजपर्यंतच्या शेकडों अनुभवानी कळून चुकले होते.

सध्याकाळीं नाना पत्नीला काहीतरी सागत असताना वसताने आपल्या नेहमीच्या राजमार्गाने— म्हणजे आडून— ऐकले. नाना सागत होते—

‘काही म्हण, पण वसताची बहादुरी केव्हा केव्हा फार फायद्याची असते बघ. हा दिगबर त्याने काय करून हाकलला त्याचे तोच जाणे. त्याला विचारू नकोस ह. नाही तर तो चढून जायचा अग, हा दिगबर आपल्या शेजारच्या शकररावाचा मेहुणा, बहिणीचा नवरा त्याला काल सकाळीं त्यानीं आपल्या बगल्यातून पाहिला मात्र आणि घराबाहेर म्हणून सबंध दिवसात बाहेर तोंड केले नाही दिगबरने त्यांना पाहिले असते की त्यांना मुगळ्यासारख्या जाऊन डसला असता. त्याला माहीत नव्हते म्हणून, नाही तर शकररावाची कबळीच ! मला तरी काय माहिती ! वसताचा चेंडू त्याच्या बागेत पडला होता तो परत करण्याकरता म्हणून स्वारी आली मला वाटते, पहाटे साडेपाच वाजता त्याला टाग्यातून पळताना त्यानीं पाहिले असावे ’

त्या दिवशीं सध्याकाळी वसताला वडिलानीं हाक मारून मोठ्या प्रेमाने दिवाळीचे फटाकडे आणण्याकरता दोन रुपये बहाल केले. आईनेही रात्री दोन करल्या त्याला आग्रहाने वाढल्या !

जेवण झाल्यावर आनंदातिशयाने वसताने आपल्या शक्यतोवर भसाळ्या आवाजात ‘जमुनाजळीं खेळू’ इत्यादि गाणे घोळघोळून म्हणण्यास सुरवात केली आईने व नानानीं कानात घातलेली बोटें त्याने खाद्यावरून हलकेच पाहिली. परंतु तो जोरात म्हणत होता—

‘का लाजता— आता का लाजता—’

उद्या आपली अर्धवट राहिलेली इंग्लंड व ऑस्ट्रेलियाची मॅच पूर्ण करण्याचा त्याने निश्चय केला

घराण्याची प्रतिष्ठा !

कु सरोज बी.ए.च्या परीक्षेत शेंकडा सत्तर पूर्णांक पाच दशाश (७० ५) मार्क मिळवून पास झाली पडिताच्या घराण्याचा यशोदुधुभि साऱ्या जगभर टाईम्सच्या बातमीदाराने पसरविला रावबहादूर पडिताना स्वर्ग दोन बोटें न उरता स्वर्गच आता त्यांना नकोसा झाला होता ! स्वर्गातल्या देवगधर्वांना इंग्रजी भाषा समजणें अशक्य. त्यामुळे टाईम्स पत्र तेथे कसे मिळणार ? आणि तेथे आपल्या लाडक्या कन्येचें नाव जाळ्या अक्षरात कोण छापणार ! छेः ! स्वर्गापेक्षा पृथ्वीच त्यांना शतपटीने बरी वाटत होती.

रा. पडितानी आपल्या कन्येजवळ सहजच म्हटलें होतें— ‘माझ्या छोन्या (म्हणजे सरोजचें लाडकें टोपणनाव) शेंकडा जितके मार्क मिळवील तितक्याच रुपयाची मी गोविंदजी वसनजीला पेढ्याची तयारी ठेवण्यास सागेन. ‘फिश’ करून इसायला काय झालें ? बघ तर खरें—’ आणि बोलण्यावरहुकुम खरोखरीच दुसरे दिवशीं ताबड्या हिरव्या कागदाने गुडाळलेल्या सत्तर रुपये आठ आणे किंमतीच्या पेढ्याच्या करड्या सरोजकडे ‘बी.ए. झालीस अ !’ अशा कौतुकाच्या थाटाने पाहू लागल्या !

एकवार करड्याकडे आणि एकवार सरोजकडे पाहून पडित आपल्या जाकिटाच्या दोन्ही खिशात दोन्ही हाताचे अगटे अडकवून मोठ्याने हसले. सरोजला काय बोलवें हें न सुचल्यामुळे ती काहीच बोलली नाही. शून्य दृष्टीने तिने करड्याकडे पाहिलें. दारात रमेश उभा होता, आणि त्याच्याच शेजारी सरोजची आई उभी होती.

नेपोलियन बोनापार्टच्या अवसानाने त्या तिघा व्यक्तींना उद्देशून रा. पडित बोलू लागले, ‘आजचा दिवस पडिताच्या घराण्याच्या इतिहासांत सोनेरी शार्हेने लिहिला जाईल. आज, सोमवार तारीख अमुक अमुक, साल अमुक अमुक रोजी, पडिताच्या घराण्यात जन्मलेल्या पडिता सरोज नांवाच्या कुमारिकेने आपल्या घराण्याचें नाव, आपल्या घराण्याची प्रतिष्ठा २९ हजार

फुटावून उच्च असलेल्या उत्तुंग गौरीशकरापेक्षा उच्च वाढवून साऱ्या जगाचे डोळे दिपवून टाकले आहेत. बेटा सरोज— माझ्या छोनूताई— शक्य असतें तर तिन्ही जगाचे स्वामित्व तुला आज मी मोठ्या प्रेमानें बहाल केलें असतें हिंदुस्थानातील स्त्रीजात प्रसंगविशेषी कशी उच्चतम पदावर सहज लीलेनें आरूढ होऊ शकते याची तू मूर्तिमत साक्ष आहेस. तुझ्या शिक्षणाच्या मार्गांत मला लोकांनीं किती भेवडावून सोडलें ! तुझ्या काकानें तर माझ्या घरीं येणेंसुद्धा वर्ज केलें सरोज किती चिकाटीनें आणि किती धैर्यानें मी तुला शिकविण्याचा माझा वेत तडीस नेला हें तू प्रत्यक्षच पाहते आहेस '

हें लायलचक्र भाषण करून पंडितांनीं ओलाव्याकरितां म्हणून आपली जीभ ओठावरून हलकेच फिरविली सरोजच्या मातुःश्रीचे डोळे मोठे पडाव्यालायक होते. आपण कोण आहोंत, शेजारी कोण उभा आहे वगैरे सर्व माझी विसरून ती माता डोळ्यातून अश्रूंचा पाऊन पाडू लागली पदरानें डोळे पुऱ्यात सरोजची आई एकवार नाक वर ओढून पण हसत म्हणाली, 'आता एकदा सरूच लगीन— पुढचे शब्द त्याच्या तोंडून बाहेर पडलेच नाहींत कीं रावबहादुराच्या अफाट हास्यात विलीन पावले हें समजणें कठीण हास्याचा पूर ओरल्यावर पडित म्हणाले— 'तुपात घाला किंवा साखरेत घोळा, कारले आपला गुण सोडीत नाहा सुशिक्षित रावबहादुराच्या पुण्या-मुबईच्या बायका असोत किंवा बाजीं तो पुरूकडच्या अर्धशिक्षित नागर-गट्ट्याच्या बायका असोत 'पोरीच लगीन' हे वेड सोडीत नाहींत लवकर लग्न करून घेऊन स्वतःच नाक कापून घेणाऱ्या या पिंडका आपल्याच सारखे लोकांचे कधीं होईल याची वाट पहात अमतात '

'पण मी म्हणते—' सरोजची आई म्हणाली.

'काय म्हणता आज्जीबाई तुम्ही ?' रावबहादुर त्यांना वेडावीत म्हणाले.

'मी काहीं म्हणत नाहीं फक्त सांगून ठेवते कीं हें चागलें नाहीं कोणतीही गोष्ट अति करण्यानें हातात भातीच येईल. आज पोरीला बावी-सावें वर्ष लागलें. मी आजपर्यंत आपलें सहन करून घेतलें, पण आता माझ्याच्यानें राहवत नाहीं म्हणून सांगतें. झालें हें शिक्षण पुरे झालें. आता सरूला—' सरूची आई म्हणाली.

'आता सरूला कवमुनीप्रमाणें एखाद्या दुष्यन्ताच्या घरीं पोहोचवा.

पुढच्या वर्षी तिला बाळतपणाला घरीं आणा. चार दोन वर्षांत चार दोन काटीं तिच्या कमरेवर शोभू द्या—अन् मग आमच्या आजीवाई खूष ! आता मी सागतों तें ऐक. पुढच्या वर्षी सरू इंग्लंडला जाणार आहे मी तिची इंग्लंडची सर्व तयारी करणार आहे. देवानें आपल्याला सरोज ही मुलगी दिली नसून मुलीप्रमाणें दिसणारा एक मुलगाच दिलेला आहे समजलीस ? रावबहादुर पडिताची सरोज इंग्लंडहून शिकून आल्याशिवाय मला केव्हाही समाधान वाटणार नाही. सरोजच्या अलौकिक गुणाचें चीज करायचें, तिला पुष्कळ शिकवून आपल्या घराण्याचें नाव वाढवायचें, हा इतका दिवस उरापोटाशीं बाळगलेला माझा आवडता बेत मला आचरट कणासारखें भलतेंच करायला सागून आजवर मी केलेल्या खटपटीला नाट लावायला सागतेस ! म्हणे लगीन करा ! त्यापेक्षां चिता तयार करायला का सागत नाहीस !’ रावबहादुर म्हणाले.

बिचाऱ्या माउलीनें डोळ्याला पदर लावला आणि एक अस्फुटसा हुदका दिला. सरोज पटकन आपल्या आईजवळ गेली आणि तिची समजावणी करूं लागली.

हा प्रसंग काहीं नवीन म्हता. दरवर्षी लग्नाच्या मोसमाच्या आगेंमागें हे प्रसंग चारपाच वेळां येत असत. त्या वेळीं रावबहादुराच्या वक्तृत्वाला पूर येई आणि त्या पुरात घराच्या आणि बाहेरच्या माणसाना गटगळ्या खाण्याची पाळी येई. आणि असा एखादा मोठा पूर आला कीं ‘रिलीफ फंड’ म्हणून सरोजची आई आश्रयाला ठेवलेल्या आपल्या बहिणीच्या मुलाचा—रमेशचा—आधार घेई आणि त्याला सर्व जन्मकथा उर्फ कपाळकटकट सागत बसे. रमेशहि निर्विकार मनानें जणू काय ही हकीकत आपल्याला आर्ताच नव्यानें समजते आहे अशा मुद्रेनें ऐकून घेई. अलीकडे दोन वर्षे हे प्रसंग गधर्वाच्या स्वयंवराप्रमाणें पडिताच्या कुटुंबात ‘पेटट’ होऊन बसले होते. मात्र मौजेची गोष्ट ही कीं पूर्वी लग्न म्हणताच विंचू चावल्याप्रमाणें अकाडताडव करून आईला मोडून काढू पाहणारी सरोज अलीकडे मात्र तटस्थ राहू वनू पाहत होती.

आजचा प्रसंग मात्र विशेष रंगला होता. कारण नेहमीं तटस्थ वृत्ति धारण करणारा रमेश हळूच बोलण्याचें घाडस करून म्हणाला, ‘बाबासाहेब,

मला वाटते सरूचें एवढें शिक्षण पुरे झालें.’

‘काय वाटते तें ऐकण्याची जोंपर्यंत मी इच्छा दाखवली नाही तोंपर्यंत तूं गप्प बसायला काय घेशील ?’ रावसाहेबांनी उत्तर केलें.

‘बाबा—’ सरोजनें वर मान करून पाहिलें.

‘काय ?’ पडितानीं अतिशय लाडिकपणाच्या दृष्टीनें तिच्याकडे पाहत म्हटलें.

जरा वेळ कोणी काहींच बोललें नाही. सरोजनें मान खाली घातली. ती काहींच बोलली नाही मात्र तिच्या अवनत दृष्टीत काय काय भरलें होतें हें जर पडिताना त्याच वेळीं दिसलें असतें तर—!

*

*

*

पडिताच्या घरण्यात इग्लंडला जाऊन आलेली पहिली स्त्री म्हणून टाइम्समार्फत दिगंत कीर्ति फडकविण्याकरता कुमारी सरोज दिवाळीनंतर हिंदुस्थान सोडणार हें निश्चित झालें होतें— म्हणजे रावबहादुरांनी निश्चित केलें होतें आणि त्याचप्रमाणें त्यांनीं सर्व व्यवस्थाही करून टाकली होती. कुठलासा एक व्हायटिंगसाहेब इग्लंडात होता, त्याच्या घरीच सरोजच्या राहण्याची वेगळे सर्व सोय करण्यात आली होती. सुमारे एक महिन्यानें सरोज बोटीवर पाऊल ठेवणार होती. जो तो आपआपल्या परीनें त्या दिवसाची मार्गप्रतीक्षा करीत होता.

हें सर्व ठरविण्यात रावबहादुराना कोण त्रास पडला ! पहिला धोंडा म्हणजे सरोजची ‘थेडपट’ आई, परंतु हा धोंडा वाकवाणांच्या चार दोन प्रहारात त्यांनीं फोडून टाकला होता. दुसरा धोंडा सरोजचा ‘आगलाव्या’ काका. त्या गद्ध्याला कसें कळलें राम जाणे ! एके दिवशीं सकाळीं मद्रास मेलनें बैलोबा आढा कीं डुरकाळ्या फोडीत ! त्याचीं शिंगे (मते) बाजूला सारता सारता वडिलाना नाकानऊ आले.

परंतु सर्वांत मोठी अडचण म्हणजे सरोजचें आकस्मिक दुखणें. आज जाईल उद्या जाईल करता करता पोरीनें सकाळींच गादी अथरली. डॉक्टर आणण्याची भाषा सुरू झाली कीं ‘छे ! मी आजारी नाही न् काहीं नाही. उगीचच कशाला डॉक्टर आणि वैद्य ?’ म्हणून सरोजनें हसण्यावारी न्यावें.

‘उद्या बोटीनें सरोज इग्लंडला जाणार’— आदल्या दिवशीं सध्याकाळीं

रावबहादुर आपल्या प्रशस्त दिवाणखान्यात एका प्रशस्त खुर्चीवर, प्रशस्त-पणें रेलून जणूं काय भोंवतालीं माणसेंच नाहींत अशा भावनेनें आढ्याकडे पाहत म्हणाले परंतु आपण काहींही मानलें तरी माणसाचें अस्तित्व काहीं नाहींसें होऊ शकत नाहीं.

‘शक्य नाहीं.’ शेजारच्या तक्क्यावर रेलून बसलेल्या काकानें आढ्याला उत्तर केलें.

‘जगात अशक्य असें काहींच नाहीं.’ रावबहादुर (नेपोलियन) म्हणाले.

‘जगात पुष्कळच अशक्य असतें परंतु माणसाची दृष्टि एकाच गोष्टीकडे पाहू लागली कीं आजूबाजूच्या गोष्टी म्हणजे हातचा मळ वाटतात.’ काका म्हणाला.

काकाचा स्वर जरा चमत्कारिक होता रावबहादुरांनीं त्याच्याकडे एकवार रोखून पाहिलें.

‘तुझ्याशीं वाद खेळायला मी केव्हाही इटणार नाहीं ध्यानात ठेव.’ ते म्हणाले.

‘फारच छान ! बैलाची टक्कर पाह्यला तमासगीर पुष्कळच गोळा होतील.’ काका किंचित् हसून म्हणाला.

पंडित आपल्याशींच म्हणाले—

‘स्वार्थी जात ! म्हणे मनु म्हणतो ! बायका त्या बायकाच ! बा रे वीर ! आणि त्याचा तू शिरोमणी ! आर्य-स्त्री-जातीच्या सामर्थ्याची अजून ओळख न पटलेल्या मूर्खानो, तुम्हाला बायका इग्लडला जाऊ लागल्या कीं—’ वाक्य अपुरेंच राहिलें. सरोजच आपल्या खोर्लीतून बाहेर आली होती. तिचे काळेभोर केस दिव्याच्या प्रकाशात चमकत होते दुखण्यानें डोळे वास्तविक निस्तेज व्हावयास पाहिजे होते परंतु ते जास्त चमकत होते. मात्र भेदरलेल्या हरणीप्रमाणें तिची दृष्टि चंचल वनली होती. ‘बाबा’ म्हणून तिनें कातर स्वरात हाक मारली काका पटकन् उठून तिच्याजवळ गेला.

‘सरू, तूं कशाला इकडे आलीस ?’ तिच्या हाताला धरून तिला जवळच्या एका खुर्चीवर बसवीत तो म्हणाला.

‘बाबा, तुमची मी निराशा केली ! आईSS आ—’ म्हणून म्हणत

सरोजने गुडघ्यात मान घातली. सरोजची आई ताबडतोब तिच्याजवळ जाऊन बसली कोपऱ्यात खुर्चीवर बसलेला रमेश दिव्यान्ही बात निरखून पाहू लागला. रावबहादुराना हे कोडे उलगडणे शक्य नव्हते. मात्र सरोजचा हुदका ऐकून ते लगेच तिच्याजवळ आले.

‘बर वाटत नाही का तुला ? अजून बर वाटत नसेल तर उद्या नको, पुढची बोट घेऊ आपण’ तिचे समाधान करण्याकरिता म्हणून ते म्हणाले.

‘दादा, तुम्हाला मी सांगितलं ना मघाशी की इगळला जाण अशक्य आहे ? होऊ नये त्या गोष्टी चुकून झालेल्या आहेत, आता उगीच निरर्थक वाद घालायला मला लावू नका’ काका म्हणाला.

‘म्हणजे ?’ हा प्रश्न रावबहादुरदपतीने बरोबरच टाकला रमेश दिव्यान्ही बात जास्त बारकाईने पाहू लागला सरोजला मात्र आणखी एक हुदका आला. बराच वेळ कोणीच काही बोलले नाही दिवा शान्त तेवत होता. बाहेर येणाऱ्याजाणाऱ्या मोटारींचा आणि ट्रामगाड्यांचा नित्याचा गोंगाट चालू होता. घरात मात्र सर्वत्र शान्त होते घड्याळात आठाचे ठोके पडले.

बऱ्याच वेळाने सरोजने आपल्या अश्रुपूर्ण नेत्रांनी मातेकडे पाहिले.

‘कशाला ग मला जन्म दिलास ?’ सरोज ओक्साबोक्सी रडू लागली मातेने उत्तर करण्याऐवजी कन्येला आपल्या पोटाशी घट्ट धरून ठेवले. रावबहादुराना थोडासा उलगडा पडू लागला होता, परंतु त्यांचे मन त्यावर विश्वास ठेवण्यास मुळीच तयार नव्हते.

‘म्हणजे ? सरोज, आज तुला झाल्यु तरी काय ?’ त्याच्या आवाजात क्रुद्धतेची थोडीशी बारीक झांक होती

‘दादा, उगाच तिला या वेळी त्रास देऊ नका. मी तुम्हाला पुन्हा केव्हा तरी—’ काका म्हणाला.

परंतु रावबहादुराचा चेहरा पराकाष्ठेचा लाल झाला.

‘तू— तू काही तरी तिच्या मनात भरवल आहेस. सांग मला काय झालं तें.’ काकाला उद्देशून रावबहादुर ओरडले.

‘मी तुम्हाला आता काही एक सांगणार नाही. तिच्या आईला सर्व काही कळून चुकल आहे. तुम्ही ओरडण जरा कमी कराल तर बर होईल.’ काका शान्तपणे म्हणाला.

‘ओरडणार ! सारा गाव गोळा करीन ! माझ्या या घरात आगंतुका-
सारखा येऊन चौबडेपणान मला दटावण्या दाखवतोस ! चाभार कुठला !’
रावबहादुर जास्तच ओरडून म्हणाले.

‘दादा, उगाच आपल्या आईबापाला का चाभार बनवता ? मला शिवीं
देऊन त्यात तुमच्याच अगावर चिखल उडणार आहे.’ काका म्हणाला.

रावबहादुर आणि काका यांचा चागलाच लढा रगला असता परंतु
जिच्यामुळे हे सर्व उद्भवले ती सरोजच दोघामध्ये जाऊन उभी राहिली.

‘बाबा, काकाना सांगण जड जात असल तर मी स्वतः सागतें.
आजपर्यंत मी चोरून ठेवल पण पापाला वाचा कुटल्याखेरीज कशी राहिल !’

रावबहादुराच्या डोळ्यापुढे एकच दिवा होता, परंतु सर्व गाव पेटल्या-
सारखे त्यांना दिसू लागले. ते मटकन खाली बसले. ‘चाडाळणी, काय
केलस हे ?’ म्हणून म्हणत त्यांनी कपाळाला हात लावला. सरोजची आई
तर मोठ्याने रडू लागली.

बराच वेळ पुन्हा शान्ततेचे साम्राज्य !

‘कांटे, हे काय केलस अ ! तुला इतक्या प्रेमान आणि आस्थेन वाढ-
वली त्याच हे फळ ! त्यापेक्षा जन्मल्याबरोबरच मेली नाहीस ! जा, माझ्या
घरातून चालती हो. आजपासून मी तुझा कोणी नाही आणि तू मला
मेलीस. ज्याच्या नादान तुला हे ढग सुचले त्याच्याच घरी जा ’ राव-
बहादुर सतापाने आणि निराशेच्या दुःखाने इतके बेमान झाले होते की
शरबीचा विवेक त्यांना आज पारखा झाला होता. पोटच्या पोरीला ज्या
प्रेमाने त्यांनी आजवर पोसले होते तिच्या दडाला धरून त्यांनी दरवाज्या-
कडे खेचले. सरोजची आई— ! पण तिच्याकडे ह्या वेळी कोण पाहणार !

‘दादा, काय हे ! सोडा तिचा हात. तुम्ही तिला कुणाच्या घरी
जायला सांगता ! रमेश आपल्या घरात राहत असतो हे तुम्ही विसरला-
का !’ सरोजला एका हाताने ओढीत काका म्हणाला.

‘कोण हा रमेश ! हे पोरक पोर ! सापासारखा चावलास. तुला मी
आजपर्यंत पोसला आणि तू आज असा मला चावलास !’ रावबहादुर
खरोखरच रमेशच्या अगावर धावून गेले. रमेश खाली मान घालून स्वस्थ
उभा होता. काकाने रावबहादुरांना पुन्हा आवरून धरले. मोठ्या कष्टाने

त्याने पुन्हा त्यांना स्वस्थानापन्न केले.

‘दादा, उगीच जिवाचा त्रागा करून घेऊ नका. ह्या गोष्टीची मी तुम्हाला प्रथम सूचना दिली होती त्या वेळीं तुम्हीं मला ‘अचरट’ म्हणून वेढ्याच्या सदरात काढलत. तुमचीच चूक आहे ही. तुमच्या चुकीचे प्रायश्चित्त दुसऱ्यांना का !’ काका म्हणाला.

‘माझी चूक ? यव् रे माझ्या भाई ! पाण्यासारखा पैसा खर्च करून ह्या दिवटेला शिक्षण दिल, माझी चूक. त्याचप्रमाणे अनाथाला मलिदा चारून आज शंभर रुपयाची नोकरी लावून दिली, माझी चूक त्यापेक्षा मी जगलों हीच माझी चूक असच का होईना ! तें काहीं नाहीं. ही कार्ती माझ्या घरात नको नाहीं तर मी घरादारावर लाथ मारून चालता होईन.’ रावबहादुर रागाने थरथर कापत म्हणाले.

सरोज इतका वेळ दगडामारखी निश्चल उभी होती. ती पुढें होऊन म्हणाली, ‘बाबा तुमच्या घराण्याची प्रतिष्ठा होण्याऐवजी माझ्यामुळ छिःथूः होणार हें स्पष्ट आहे. मी तुमच्या घरात राहायला कशी तयार होईन !’

इतका वेळ मंत्रमुग्धाप्रमाणें स्तब्ध असलेल्या मातामाउलीला एकदम रडू कोसळलें

‘हो माझ्या घराबाहेर चालती. तू आणि तो फाटी ’ रावबहादुर ओरडले.

‘जातें. पण जाण्यापूर्वी माझ थोडस ऐका मी चूक केली ती नाकबूल करण आता शक्य नाहीं. आज सकाळीं आलेल्या डॉक्टरन काकाना सांगितल तेव्हाच मी आशा सोडली फक्त तुम्हाला आणि आईला कस सांगाव हें मला कळत नव्हत. बाबा, मला तुम्हीं शिक्षण दिलत पण मी एक स्त्री आहे आणि स्त्रीस्वभावानुरूप मला काहीं इच्छा आकांक्षा असतील हें तुम्ही दृष्टिआड करून चाललात ’ सरोज म्हणाली.

‘काटे, मग त्याच वेळीं का नाहीं सांगितलस मला !’ रावबहादुर म्हणाले.

‘बाबा, स्त्रीजात—त्यातून यःकश्चित् चिरमुडी पोर ! माझ लग्न करून द्या म्हणून आपल्या पित्याला कोणत्या तोंडान सांगेल ? आईन तुम्हाला माझ्या लग्नाविषयी किती छेडल पण तुम्ही मला मुलगाच समजून चालला होता. मी तुम्हाला कस सांगू आणि आईला तरी कस सांगू ! बाबा, बरोबरीच्या मुलींचीं लग्न होऊन त्यांच्या सासरच्या आठवणी ऐकतांना मला

कस वेड्यासारख होऊन जात असेल त्याची तुम्हांला काय कल्पना ! तुम्ही घराण्याची प्रतिष्ठा घेऊन बसलां होता पण निसर्ग मला जीव नकोसा करून सोडीत होता. बाबा, निसर्गाच्या नियमाविरुद्ध लढण्याची फारच थोड्याना देव शक्ति देत असतो. मी आज जी तुमच्यापुढ उभी आहे याच कारण त्या लढाईत पराजय कबूल केला हेंच आहे.' सरोज गंभीरपणें म्हणाली.

‘त्यापेक्षा मेली असतीस तर !’ रावबहादुर म्हणाले.

‘बाबा, जिवाची आशा कशी सुटेल ! मरू म्हटल्यानं जर मरण येतं तर आज जगात एक स्त्री औषधाला मिळाली नसती. त्याना मरण येत नाही, मात्र त्या दुसऱ्याला हा असा जन्म देतात. बाबा, कोणत्याही मुलीला शिक्षणापेक्षा ससार जास्त प्रिय असतो. कामचलाऊ शिक्षण कशा-करता ! तर पुढ ससार सुखान व्हावा म्हणून.’ सरोज म्हणाली.

‘दादा, माझ आता तरी थोडस ऐका झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या. रमेशचा सरुशी विवाह करून द्या.’ काका म्हणाला.

‘म्हणजे या पापावर पाघरून घालू !’ रावबहादुर म्हणाले.

‘काका, बाबा, आता माझ्या विवाहाची पचाईत कशाला ! तो हक्क मी आपण होऊन गमावला आहे. आणि माझ्यासारख्या पापी स्त्रीशी जुलमान बाधून टाकलेल्या नवऱ्याला जन्मांत कधी तरी समाधान वाटेल का ! नको. माझ्या चुकीबद्दल जन्मभर त्यान प्रायश्चित्त भोगाव असं मी मुळींच म्हणणार नाही आता मी आणि माझा पाठिराखा परमेश्वर !’ असे म्हणून सरोज नेसत्या वस्त्रानिशी घराबाहेर पडली. रमेश तिच्या पाठोपाठ गेला. रावबहादुर व काका आश्चर्याने दरवाज्याकडे पाहत राहिले. सरोजच्या आईने धाडकन् अंग टाकलें.

ट. ख. माफ !

मी तेव्हाच ओळखलें.

आणि नानांनींहि पण ओळखलें कीं मी ओळखलें.

पण ओळख देण्याची उभयतानाहि चोरी.

मी खिडकींतून पहात होतो. नानाची दुचाकी झोपाळ्याच्या कड्यानीं तयार केलेल्या टांगत्या फलाटाला लागली. आणि नेहमींप्रमाणें 'काय रे, कुठें गेले हे लोक ?' म्हणून बायकोची विचारपूस केली 'लोक' चटकन् बाहेर आले.

आणि यापुढें मात्र नानाचें वर्तन अगदीं सभ्यपणास सोडून झालें.

घोतराचेची क्लिप त्यानीं माझ्यादेखत 'लोका'च्या कानात अडकवली, स्वतःची टोपी 'लोका'च्या डोक्यावर ठेवली आणि 'लोका'ना 'यव रे पुरुष !' म्हणून म्हणत एक नाजुकशा चापटीचा प्रसाद दिला. नानानीं चालीरीती पार गुडाळून ठेवल्या.

मी हें धडधडीत डोळ्यांनीं पाहिलें. पहाणाऱ्याला लाज या न्यायानें मी चोरट्यासारखा होऊन दुसरीकडे पाहू लागलों.

वहिनी एकवार माझ्याकडे पाहून चटकन् घरात पळाली.

'अग, बाळूला का भिऊन पळालीस ? आपल्या नवऱ्याच्यापेक्षा वीस वर्षांनीं लहान असणाऱ्या दिराला पाहून बायका लाजत नसतात. उलट लाजविज काहीं नाहीं का ? उगीच काय इथें उभे राहिलात ? म्हणून त्यालाच पळायला लावतात.' नाना वहिनीच्या पाठोपाठ घरात शिरले.

काय वाटलें त्यांना कुणास ठाऊक, पुन्हा ते बाहेर आले आणि मला हाताला धरून ओढू लागले.

'बाळू, असल्या भिऱ्या बायका राष्ट्राचा काय उद्धार करणार ?' नाना मला पुढें ढकलीत म्हणाले.

वहिनींनीं आत्तापर्यंत दोन शिवाजी आणि एक जिजाबाई मिळून तीन अमूल्य जिवाना या जगात आणून सोडले होते, राष्ट्राच्या सपत्तीत तीन

नररत्नाची त्यानीं भरती केली होती, आता राष्ट्राचें त्या काहींच देणें लागत नाहींत, इत्यादि नानाना सागण्याचें माझ्या अगदीं जिभेवर आलें होतें. पण मी काहींच बोललों नाहीं. कारण राष्ट्राचें देणें किती रत्नावर थाबतें याचा मला अदाज नव्हता ! आणि पुढचा काय नियम द्यावा !

‘आज असा सुरेख चहा देशील कीं नाहीं !’ म्हणून म्हणत नानानीं मला सैपाकघरात ओढलें. मी मुकाट्यानें पाट माडून बसलों.

नानाचें आजचें अवसान काहीं विलक्षणच होतें. वहिनीच्या रागाला त्यानीं जुमानलें नाहीं. त्याच्या दटावणीच्या नजरेकडे त्यानीं पूर्णपणें दुर्लक्ष केलें. गोवरीच्या खाडावर त्यानीं राकेल ओतलें. काळ्याच्या पेटीसाठीं त्यानीं घरात प्रवास सुरू केला. चहाच्या डब्याचें झाकण त्यानीं उघडून दिलें. साखरेचा डबा त्यानीं पुढें ठेवला. स्वतः विस्तव म्हणून चुलीत जाऊन बसले नाहींत हीच मेहेरबानगी !

‘आजचा चहा ! फक्कड. करणारें मनुष्यच फक्कड ना ! अन् किती जलद ! अरे, जगात रत्नाच्या खाणी आहेत खाणी ! पण शोध मात्र लावला पाहिजे. तुझी वहिनी—अगदीं पहिल्या दिवशीं माझा निश्चय झाला ! हीच माझी सहधर्मचारिणी. हिच्याच हातून मी चहा पिणार ! आणि हिचा स्वभाव ! किती प्रेमळ ! बाळू, तुला नाहीं असलें सुख मिळणार ! तुझ्या नशिबीं केसाचा शेपटा पाठीवर टाकून गावभर भटकणारी, हसताना मुद्दाम दाताचें प्रदर्शन करणारी, बोलताना स्स करून दातामधून आत वारा घेणारी अन् पायाला पिना लावणारी एखादी शाळेंतली पोरगी ! तुम्हा हल्लींच्या तरुणाचे हाल आहेत हाल ! सुखाचे दिवस विसरा आता !’

आणि हतक्यात नेपोलियनच्या पद्धतीवरहुकूम आडवी टोपी घातलेलें एक डोकें माजघरातून डोकावू लागलें. थोड्या वेळानें डोक्याखालचा भाग दृश्यमान होऊ लागला. ‘अरे हा बापू आला. ये रे, आज आपल्या इथें चहाचा गुत्ता आहे. वाटेल तितका.’ नाना मोठ्यानें हसून म्हणाले. नेपोलियनपद्धतीची टोपी घालणारे बापूराव तोंडांत अगठा अडकावून आत आले. सदन्याला गुड्या लावणें म्हणजे अनीतीचा ओनामा गिरवणें असा याचा एखादा नवीन आढाखा असल्यास न कळे.

नानाचीच दहा वर्षे वयाची ही मूर्ति फरक हा की नानाना तुमान चढवायची अकल नव्हती.

त्या दिवशीं नानानीं मुलाचे कोण लाड केले ! बापूच्या प्रगति-पुस्तकावर त्यांनीं झटक्यासरशी सही केली, अवूच्या कानाचा चावा घेतला अन् आवडीला धान्ये ठेवण्याच्या फळीवर नेऊन बसविलें तिच्या कपाळावर तादूळ म्हणून एक चिष्टी डकवली अन् तिला हाताशीं धरून 'चोर का मोर' हाहि डाव ते खेळले.

पण वहिनी काही बोलल्या नाहींत. काय बोलणार तरी काय ? दारू-बाजाला धुदी केव्हा चढते हे त्याच्या बायकोला पूर्णपणें ठाऊक असतें. तिनें ओळखलें

नामाचें हें वर्तन जाणूनबुजून चाललें होतें निराशेचा टोला त्यांना चागलाच जाणवत असावा आणि केवळ आपल्यावर निराशेचा काडी-मात्रसुद्धा परिणाम होत नाहीं हें दर्शविण्याच्या ईर्ष्येनें ते असलें हें बेदर-कार आचरटपणाचें कृत्य करीत होते. जगाला फसविणें शक्य असलें तरी रक्ताचा सवध असलेल्या पाठच्या भावाला फसवता येणार नाहीं

रात्री जेवणेंखाणें उरकल्यानतर आमच्या बाळगोपाळाना एक एक चापटी ठेवून (चापटी खाल्याशिवाय निजेल त्याचें आरोग्य तरी कसें वाढेल ?) मी निजवून टाकले वास्तविक अबू आणि आवडी याना केवळ धाक पुरे होता पण बापूला अलीकडे कान फुटू लागले होते. ते मधून मधून खुद्द टाकण्याचें काम अर्थातच माझ्याकडे होतें. आणि तें काम मी त्या दिवशीं बजावलें.

'ए काका, तू आज मला सिनेमाला नेणार होतास.' बापू म्हणाला.

'पहा आता बापाचा सिनेमा' म्हणून उत्तर देणार होतो, पण उत्तरा-ऐवजी कानशिलात देणेंच प्रस्तुत वाटलें सिनेमात तरी आणखी यापेक्षा दुसरे काय दिसणार ?

नाना ओसरीवर आढ्याकडे टक लावून पहात पडले होते. मी टेबलावरच्या दिव्याशीं खेळू लागलों. आत वहिनी उष्टी काढण्याच्या नादात होत्या.

'नाना.' मी हलकेंच म्हणालों.

नानानीं माझ्याकडे पाहिलें. अजून त्याच्या पहाण्यांत फटिंगवृत्ति

दिसून येत होती.

‘आज काहीं झालें ?’ मी विचारलें.

‘विशेष काहीं नाही.’ नाना इसून म्हणाले.

‘मला सागावयाचें नसेल तर मी काय बोलणार ?’ मी म्हणालों.

यावर नाना बराच वेळ स्तब्ध होते.

‘बाळू, या महिन्याच्या पहिल्या तारखेस मी रिकामा आहे !’ नाना शान्तपणें म्हणाले

आणि हेंच मी अगदी पहिल्या प्रथम ओळखलें होतें. कारण नसताना मनुष्य इतकी बडबड करित नसतो. मी काहींच उत्तर केलें नाही. नाना एकदम उसळून म्हणाले,

‘कटाळा जाला मला याचा. मी आजपर्यंत सहन केलें. आता मात्र शक्य नाही. माझ्या आयुष्याचे हे बिंदवडे माझ्याच्यानें मुळीच पहावत नाहीत ! आजपर्यंत पाच नोकऱ्या झाल्या. विसाव्या वर्षापासून नोकरीची माळ जपतो आहे. आज मला चाळीसावें लागलें आणि या महिन्याच्या पहिल्या तारखेपासून सहावी माळ जपावी लागणार.’

‘नाना, मी कॉलेजात जाण्याचें बंद करतो.’ मी सुकाट्यानें म्हणालों.

‘अन् माझ्याचप्रमाणें भीक मागत फिरतो नाही ? बाळू, घरात थोरला भाऊ भीक मागतो तेवढें पुरे आहे. पण-पण एक बायको, तीन मुलें अन् पाठचा भाऊ- देवा !’

नानानीं दोन्ही हातानीं आपलें तोंड झाकून घेतलें.

‘नाना, माझी शिकायची इच्छा नाही.’ मी म्हणालों.

‘तुझी नसेल. पण माझी आहे. भिकाऱ्याला ओकारी ही अशी असते. मी भीक मागेन पण तुला भिकेला लावणार नाही.’ नाना उसळून म्हणाले.

‘पण नाना !’ मी मध्येंच आर्जवाच्या सुरानें म्हणालों.

‘गप्प बैस. मूर्ख कुठचा ! मला अकल शिकवूं नकोस. तूं बी.ए. झाला पाहिजेस, एम्.ए. झाला पाहिजेस अन् प्रोफेसर.’ दादा निश्चयानें म्हणाले.

मी सुकाट्यानें उठून आंत जाऊ लागलों. वहिनींनीं माझ्याकडे प्रश्नार्थक मुद्रेनें पाहिलें.

‘नौकरी’ म्हणून पुटपुटत मी नकारार्थी मान हलविली. वहिनींनीं

एकदम डोळ्याला पदर लावला !

*

*

*

‘हिंमत मर्दा तो मदत खुदा’ इत्यादि गोड गोड भुलथापा मारून नाना स्वतःप्रमाणे आमचीही फसवणूक करीत होते. दोन्ही वेळेला व्यवस्थित पोटाला भिळाव्यावर माझ्यासारख्या मर्दाला नुसती हिंमत धरणे काही जड नव्हते. पण अशा रीतीने आणखी किती दिवस तो खुदा मदत करणार याचीच मला जबरदस्त शका होती. मी त्याप्रमाणे नानाना बोलूनहि दाखविले पण नानानीं माझ्यापुढे ‘आयुष्य म्हणजे काय’ हे तत्त्वज्ञान सविस्तरपणे मांडण्यास सुरुवात केली.

‘बाळू, आयुष्य हे एकागी नसून अनेकागी आहे. आज खाण्याची पचाईत तर उद्या खाणाऱ्याची पचाईत ! माझ्या मते सृष्टीचा एक नियम असावा की जोंपर्यंत तुमच्या हातून काही ना काही तरी कार्य घडून येणार असते तोंपर्यंत सृष्टिमाता तुम्हाला मरू देत नाही प्रत्येक जीवाला जगू देण्यात सृष्टीचा काही तरी मतलब असतो. कोणतीही गोष्ट वाया जात नाही. प्रत्येक वस्तूचा उपयोग आहे. प्रत्येक जीवाला काही तरी कार्य करणे आहे.’

निदान नानाच्या जीवाला तरी असल्या शेळपट थापा मारण्याचे कार्य होतं खरं ! आणि माझ्या जीवाला तें ऐकून घेण्याचें असावें ! मी काहींच बोललो नाही. आयुष्याचें कोडें उलगडणाऱ्या महात्म्यापुढें गप्प बसणें हाच शहाणपणा असतो.

दुःखात सुख येवढेंच की वाडवडिलांनीं पुण्यात वास्तूची सोय केलेली असल्यामुळे अजून वडान्या झाडाखालीं वहिनींच्या पातळानें सुशोभित केलेल्या माडवाखालीं रहाण्याची आमच्यावर पाळी आली नव्हती

नाना आयुष्याच्या गुताळ्यात डोकें खुपसून बसले आणि एके दिवशीं मला काथ्याच्या गुताळ्यात हात गुतवून बसावें लागलें. माळ्यावरची बाज खालीं काढून दोऱ्या आवळण्याबद्दल वहिनींनीं मला सांगितलें. विघात्याचें कौतुक करीत मी प्रस्तुत कामाला लागलों.

‘काका, आम्हाला निजायला का रे !’ म्हणून बापूनें विचारलें. अबू आणि आवडी जोरजोरानें आपल्या हकाचें घोडें पुढें दामटू लागलीं.

‘आपल्या माईची बाज आहे ही. तुला नाही काही.’ आवडी म्हणाली.

‘अन् माईला आता एक बाळ होणार आहे.’ अबू पटकन् म्हणाला.

मला त्या स्थितीतसुद्धा इसू आलें. लहान मुलें दिसायला बावळी पण नजर कशी कावळ्याची असते पहा ! ‘चूप ! असें बोलू नये. माई मारील’ म्हणून मी त्याला दटावलें.

नानाना कळताच त्यानीं मातृपदाची थोरवी गाण्यास आरंभ केला.

‘बाळू, मातृपद म्हणजे जगातली एक प्रकारची तपश्चर्याच आहे पूर्ण खडतर. पण रक्ताचें बंधन असल्यामुळें पोटच्या पोराकरता आई मनानें, शरीरानें—वाटेल त्या प्रकारें खस्ता खाण्यास तयार असते’ मात्र शक्य असतें तर मीसुद्धा माता झालों असतों हें विधान नानानीं खुशाल दडपून दिलें ! आणि तें मला अगदीं खरें वाटलें.

जिच्यासबधानें आम्ही एवढे तोंड भरून प्रशंसोद्गार काढीत होतों त्या मातेची मात्र काय काय स्थिति झाली होती याचा विचारच करवत नाही.

वहिनीच्या दुःखी मुद्रेवरून मी ताडलें कीं मातृपद मिळवणे हें जरी विश्वाचें कार्य असलें तरी त्या मातेला विश्व नेहमीं शून्याकार वाटत असवें. भयाण अघार ! मृत्यु ! शक्य असतें तर कोणत्याही स्त्रीनें मातृपदाच्या लफड्यात आपला जीव ढकलला नसता. आणखी कितीही गौरवाचीं वाक्यें उच्चारलीं गेलीं तरी प्रत्येक माता मनाशीं पूर्णपणें ओळखून असते कीं मुलाला जन्म देणें म्हणजे एक लहानशी मुबईची सफर नव्हे ! विस्तवाच्या कोलत्या खेळण्याइतकें तें सोपें काम नाही चार भिंतीनीं स्वतःला कोंडून घेऊन प्रसूतीच्या मरणप्राय वेदना सहन करीत बाजेला खिळून राहिलेली चार फूट तीन इंच उंचीची मातादेवी पुढें येणाऱ्या बालकाच्या खुशाल-चेंडू पितृदेवाला मनातल्या मनात शतशः लाखोली वहात असते.

‘अन् बाळू, राष्ट्राची खरी संपत्ति म्हणजे रात्री अपरात्री टॅ हॅ टॅ हॅ करणारी हीं लाडकीं बाळें होत !’ नाना म्हणाले. अन् त्या दृष्टीनें विचार केला असतां आमच्या वडिलांच्या दुप्पट (पुढचा हिशोब जमेल न धरतां) नानानीं ही भाडवलशाही माजवली होती.

वेळेला उपयोगी पडावी म्हणून पाया पडून आणविलेली मावशी आमच्या आईची बहीण निघाली. वेळेला उपयोगी पडल्यावर मग नातेवाईक कसले !

चारआठ दिवस तिनें स्वतःकरता रोज शिन्याचा खुराक चालू केला. पित्ताच्या प्रकृतीला शिरा रामबाण उपाय ! पण त्या रामाच्या बाणानें आमचा जीव जात होता त्याला काय उपाय ! शेवटी 'घरीं हाल होत आहेत' या सबबीवर (त्या हालात भरती घालण्याकरता) ती निघून गेली.

अखेरीस सतरादा नानानीं आपल्या डोक्याचा नारळ फोडल्यावर शेजारची एक माउली नवसाला पावली. पूर्वीच्या अनुभवावरून आम्हाला चागलेंच शहाणपण आलें होतें. शिराच काय पण वेळीं वासुदीपुरीचासुद्धा आम्ही रतीब लावायला तयार झालों.

भगवान् सूर्यनारायणाच्या उदयाबरोबर आणखी एका नराचा उदय झाला. नानानीं जन्मवेळ माडून घेतली. साखरेच्या डब्यातली साखर चिमटी चिमटी तोंडात गेली.

आनदीआनद झाला ! नानाची राष्ट्रीय संपत्ति वाढली !

थोड्या वेळानें वहिनीच्या तुरुगात मी पाऊल टाकलें नाकाला रुमाल लावणें भाग होतें कोपण्यात समई तेवत होती. बाजेवर एक जीव तेवत होता, आणि त्याच्याच शेजारी विश्वाच्या लटांबरात अग्रपूजेचा मान पटकावणारी, पुरुषाना मोक्षाचा मार्ग खुला करून देणारी पण स्वतः 'आता मरू का मग मरू' याचा विचार करणारी आपली माता निपचित पडली होती. विश्वाचे कार्य तिनें केलें होतें, विश्वानें तिचें क्रियाकर्मान्तर करण्याचें तेवढें ठेवलें होतें !

'वहिनी.' मी सद्गदित कंठानें म्हणालों. वहिनींनीं माझ्याकडे दृष्टि वळविली. 'वहिनी, नसता विचार करून—आहे तोंवर आपल्याला जिवासाठीं घडपड केली पाहिजे.' मी म्हणालों

आणि वहिनी रडू लागली. 'भाऊजी, मी जगलें. कशी जगलें ! आता कसें होईल आपलें !' म्हणून म्हणत वहिनी जास्तच रडू लागली

✽

✽

✽

स्वतःच्या जगण्याचें वहिनींना आश्चर्य वाटत होतें. मलाही पण वहिनींची आशा नव्हती. पण वहिनी जगल्या. एवढेंच नव्हे तर दोन महिन्यात त्या बाहेर आल्या.

'सगुणाबाई, तुम्ही सागता तें काहींच नाही. आमच्या सदूच्या वेळेला

मी तर अगदीं मरणारच होतें. पण देवानारायणाची कृपा म्हणून त्याचें अंगडेंटोपडें करायला आज जिवत राहिलें' इत्यादि गोड, शोकरसात्मक आठवणींनीं त्यांनीं आपल्या जीवाला विरगुळा पाडला.

पण मला ही आयुष्याची भेसुरता पाहून जो एकदा तिटकारा आला तो कायमचा.

आणि ज्या सदूच्यामुळें एवढा मला आयुष्याचा तिटकारा आला तोच सदू आल्या वाटेनें परत जाण्यासाठीं चुळबुळ करू लागला.

एके दिवशीं सदूला खोकल्याची ओबळ आली. त्यापुढच्या रिपोर्टींत सदूचें अग तापल्याचें नमूद केलें गेले त्यानंतर सदूच्या अगाला हात लावण्याची सोय नाहीं म्हणून बहिर्नींनीं डोळ्याला पदर लावला. अन् त्यानंतर सदूनें तोंडावाटे नुकत्याच प्राशन केलेल्या दुधाची कवडी बाहेर सोडली. अन् सदूनें डोळे पादरे केले !

नाना आयुष्याचे कोडें उलगडण्यात गुतले होते सृष्टीचा काय नेमानेम असेल त्याप्रमाणें हा जीव जगेल किंवा मरेल हें त्यांनीं मला त्रिवार बजावून सांगितलें.

मी डॉक्टरचा प्रश्न काढला.

‘डॉक्टर ! तू काय त्याला परमेश्वर समजतोस ? खुळ्या, या देवाघरच्या गोष्टी असतात. डॉक्टर तो डॉक्टर आहे, अन् परमेश्वर तो परमेश्वर.’ नानानीं उडवाउडवी सुरू केली.

‘नाना, काहीं झालें तरी उघड्या डोळ्यानीं प्राण कसा जाईल ? लोकांचा मुलगा असता तरी आपल्याला भूतदया म्हणूनसुद्धा काहीं तरी हातपाय हालवणें प्राप्त होतें. डॉक्टर परमेश्वर नसला तरी तुमच्याआमच्यापेक्षा पुष्कळ वरच्या कोटीतला आहे.’ मी आर्जवानें म्हणालों.

‘अरे, पण मला नाहीं का माझ्या मुलाची काळजी ! पण तुम्हीं-आम्हीं नुसती काळजी करून काय उपयोग आहे ? पीळदार सूत बनावला मूळ कापूसच चागला लागतो— घागा तुटला तर त्यात तुमचाआमचा काय दोष ! आता तू म्हणतोसच आहेस तर— तर— पण मी तरी काय करू ?’ म्हणून नानानीं माझ्याकडे केविलवाण्या मुद्रेनें पाहिलें. माझ्या लक्षात आलें.

‘नाना, काल माझा फीचा इता दिलात अन् शिल्लक काहीं ठेवलें नाहींत ?’ मी म्हणालों

‘चार दिवसांनी पहिली तारीख येईल अन् भाड्याचे पधरा रुपये येतील म्हणून—’ नाना म्हणाले

‘चागलें आहे’ म्हणून पुटपुटत मी घराबाहेर पडलो.

मला काहीं सुचेना. चागल्या चार मुलामाणसाच्या घरात जन्मलेल्या एका निर्दोषी बालकाला औषधावाचून तडफडून मरण्याची पाळी यावी ही कल्पनाच मला सहन होईना अन् करायचें काय शिक्षण ? लहान पोराचें नरडें दाबून शिक्षण मिळवायचें !—देवा !

अन् सद्दू आज मरणार ! परवा अबू मरणार ! तेरवा बापू मरणार— अन् मग मी बी ए होणार— एम् ए. होणार— प्रोफेसर होणार अन् पैसे मिळवणार !

शिक्षण सोडून तरी काय करणार ?

एम्.ए., एल्ल् बी होऊन ज्या ठिकाणी लोक पन्नासच्या आशेनें अर्जांची भेंडोळीं टाकीत आहेत त्या ठिकाणी इटरच्या चिमुरड्याला कोण उभें राहू देणार ?

सर्व बाजूनी कोंडव्यासारखें दिसत होते शिक्षण धरावे तर डसतें आणि सोडावें तर डसतें. तसें म्हणावें तर नानाची स्थिति तरी काय मोठी चागली होती ! टेंपरवारी टेंपरवारी म्हणून आतापर्यंत चाललेंच होतें. त्याच्या दृष्टीनें पहाता मृत्युच काय तो टेंपरवारी नव्हता.

औद्योगिक बाजूत लक्ष घालण्याचा नुसता विचारसुद्धा मर्यंकर होता आता याच्यापुढें सुतारकी करायला जावें तर कदाचित् पुढच्या जन्मीं दीड रुपया रोज मिळण्याची आशा.

आणि इच्छा नसतानासुद्धा डोक्यात विलक्षण विचार येऊ लागले—

समजा, नानाना पार्टीत घेतलें. घडा सुरू केला. रोज सध्याकाळीं बुध-वारांतून फेव्या मारणें हा कार्यक्रम. तोंडानें ‘अरे नजर करो यार, ख्याल करो यार, बवईवाला आया है’ म्हणून खड्या सुरात एखादी कवाली म्हणत सुटायचें आणि हातानें खाद्यपदार्थाची एक गाडी लोटायची. गाडीमध्ये सतरा भाड्यातून सतरा पदार्थ ठेवायचे. मटकीची उसळ,

काद्याची भाजी, शेव, चणे, डाळ वगैरे वगैरे पदार्थ ठेवले कीं पुरे आहे. आणि वर मडईतून टाकून दिलेल्या कोथिंबिरीच्या काड्याची चटणी ! अनायासें, जगात कोणत्याहि वस्तूचा उपयोग आहे हें तत्त्व सोदाहरण पटवून देण्याचेंहि श्रेय पदरात पडण्यास हरकत नाही.

धदा उत्कृष्ट चालेल. कारण देशात आर्थिक परिस्थिति कितीहि विकट झालेली असली तरी चणेचटपटेवाला कधींच मरत नाही. जोपर्यंत देशात विद्यार्थिवर्ग आणि सध्याकाळीं नव्या पुलावर जाऊन हवा खाणारा अचरट वर्ग जिवत आहे तोपर्यंत शेव-चकलीवाला मरणें शक्य नाही.

पण त्याला काहीं व्यावहारिक आणि पुष्कळशा तात्त्विक अडचणी होत्या—

एक तर असला धदा करायला मनुष्यानें मवाली वृत्तीचें बनलें पाहिजे. डोक्याला टोपी चालणार नाही. सहा वार धोतर पुरे. पायात वाहणा उपयोगी नाहीत कानामध्ये एखादें विडीचें थोटुक पाहिजे. त्यात भानगड एक आहे का ?

आणि हे जिन्नस घरीं करायचे तर घरांतल्या मुलाना कुठेंतरी परप्रान्तीं हाकलून देणें अवश्य आहे त्याच्या तावडींतून एक जिन्नस बाहेर पडणें सुष्कील.

आणि पुन्हा विडवनाची भीति—‘पुणेरी पठ्या’ म्हणून आमची टिंगल उडायची !

मी बऱ्याच वेळानें घरीं आलों उद्योगी (!) महाराष्ट्र म्हणून नावाजलेल्या देशात जन्म घेऊन मला एकहि उद्योग सुचण्याची आशा नव्हती; तेव्हा साधल्यास घरात पडल्या पडल्या हाताचीं नखें तरी कुरतडण्याचा उद्योग पाहावा या विचारानें मी परत आलो होतो. दारातच नानासाहेब विजयी मुद्रेनें हसतमुख पुढें आले.

‘बाळू, आज मी एक नवीन शोध लावला आहे.’ नाना म्हणाले.

‘अन् मीहि पण एक शोध लावला आहे.’ मी तिरसटपणानें म्हणालों.

‘अरे आहोंतच आपण तसे कल्पक !’ नाना अभिमानानें म्हणाले.

पण माझा शोध नानाना सागण्याजोगा नव्हता. जरी सांगितला असता तरी फारसे नुकसान नव्हतें म्हणा; पण एखाद्या मूर्खाला ‘मूर्ख आहेस’ म्हणून कशाला बजावायला पाहिजे ? तें दुसऱ्यानीं सागण्यापेक्षा त्याला

स्वतःलाच जास्त चागलें समजत असतें ! पुन्हा वडील भावाचें नातें !

‘बाळू, मानवी जीवित किती अशाश्वत असते ! एक वाऱ्याची झुळूक अन् गेला दिवा. झाला अधार काहीं—काहीं दिसत नाही ! झाडावर बसलेली चिमणी आत्ता चू चू करते आहे. आला पारधी चुकून छरा लागला. पखाची फडफड याबली हृदयाची घडघड आता काय उरलें आहे ! बर्फासारखें गार कलेवर !’ नाना हातवारे करून सागत होते

‘नाना, तुम्हाला राम आला तरी पत्करेल—पण हें तुमचें तत्त्वज्ञान मला सांगू नका आयुष्य म्हणजे काय हें कोडें तुम्हाला सुटलेलें नाही. मला सुटलेलें नाही कोणालाच सुटलेलें नाही आणि कधी सुटेल अशी आशाहि पण नाही. उगीच तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञान म्हणून स्वतःच्या शहाणपणाचें ढोलकें बडवण्यात मुळीच स्वारस्य नाही’ मी चिडून म्हणालों.

काही काळपर्यंत नानानीं हा अपमान तोळून पाहिला. पारडें कमीच भरलें !

‘हें तुमचे तरुण रक्त ! अधिरा स्वभाव. जरा कुठें डास गुणगुणू लागला कीं तुम्हाला मृत्यूच्या गळ्यात मिठी मारावीशी वाटते. छेः ! प्रत्यक्ष यमाचा ताडा येऊन उभा राहिला तरी ‘थाव, एवढा ताकभात खाऊन येतो’ म्हणून म्हणण्याची धमक पाहिजे. अरे, अडचणी ह्या येणारच अडचणींचा समुद्र आडवा आल्याशिवाय कल्पनेचें तारु निर्माण होत नसतें. हो. पण विसरलोंच. मुख्य गोष्ट राहिलीच बाजूला. चल आत. तुला प्रत्यक्षच दाखवतो.’ नानानीं मला आत नेलें.

माजघरात टागलेल्या झोपाळ्यात सद् शान्तपणें झोपला होता.

‘पहा ! या सहा महिन्यांच्या जीवाला मीं आयुष्याचें वरदान दिलें आहे. मीं त्याला माणसात आणलें आहे. काय रे लेका, बापापुढें तुझ्या गमजा !’ म्हणून निजलेल्या सद्चे गाल कुस्करीत नाना हसून म्हणाले. मीं आश्चर्यानें नानाच्याकडे पाहिलें नानानीं झटपट शेजारच्या फडताळातली एक बाटली काढली आणि सूर्यप्रकाशात धरली.

‘हा माझा शोध. बैलाला तांबडी चिंधी आणि यमदूताना हें तांबडें पाणी ! पहा—नीट पहा. काय आहे बाटलीत !’ नाना बाटली हालवून म्हणाले.

मीं वास घेऊन पाहिलें. दारू नव्हती. एक प्रकारचा उग्र वास मात्र झाला नव्हता.

‘कसलें हें औषध ?’ म्हणून मीं आश्रयानें प्रश्न केला.

‘सांगितल्यावर तू काय ओळखणार ? अन् बाळू, तुझ्यापासून आजपर्यंत मीं एकहि गोष्ट लपविली नाहीं (खरे म्हणजे तर ह्यालासुद्धा अकल लागते, अन् अकलेची तर नाना खाणच !) पण आज ही गोष्ट मी तुझ्यापासून लपवून ठेवणार आहे जगापासून लपवून ठेवणार आहे ’

म्हणून म्हणत नानांनीं हातातली बाटली जोरानें हालविली. मीं आश्रयानें दारात उभ्या असलेल्या वहिनींकडे पाहिलें वहिनींनीं तोडानें चुक करून नकारार्थी हात पसरले.

‘हिंमत मर्दा तो मदत खुदा’ म्हणून म्हणत नाना मोठ्याने हसले.

✱

✱

✱

त्या दिवसापासून नानांच्याकडे बऱ्याच लोकांची ये जा सुरू झाली. मी तर्कावर तर्क बाधीत होतो. पण काहीं उपयोग झाला नाहीं. वहिनींच्या तुरुंगात नानांनीं स्वतःला कोंडून घेतलें आणि बाहेर पडते वेळीं खोलीला कुलूप.

—आणि एक शोध लागला कीं मग अनेक शोध लागतात.

रोज घरीं जाऊन पहावें तों जगामध्ये विद्यमान स्थितीत असलेलें तुट-पुजें ज्ञान आणखी एका नवीन शोधाचें बाळसें धरीत होतें.

नानांच्या किलकिल्या डोळ्याकडे पाहण्याचे मला धैर्य होईना. अर्धवट डोळे मिटणारा प्राणी एखाद्या निद्रिस्त ज्वलत्पर्वताप्रमाणें भयकर असतो.

रोज घरामध्ये नवीन व्यवस्था वहिनींचा तुरुंग आता नानांचा तुरुंग बनला होता. पुढच्या दरवाज्याशेजारी एक दुकानाप्रमाणें खोली बांधण्यात आली.

खगळीं सोंगें आणता येतात पण पैशाचें सोंगें मात्र कठीण असतें, म्हणून नानांची आर्थिक परिस्थिति अजमावून पहाण्याचा मीं बेत केला आणि कोटाकरता दहा रुपयाची मागणी केली.

नानांनीं दहा रुपये तर दिलेच पण वर ‘घोतरेंहि घेऊन टाक’ म्हणून ‘आणखी दहा रुपये दिले.

आता मात्र अगदी हरलीं. कानात मीठ, नाकात मीठ अन् 'कशा पंकी !' म्हणून नानाना प्रश्न विचारला.

'तुला लहान मुलाला काय ! मोठ्या माणसाच्या कामाची चौकशी लहान मुलांनी करू नये' म्हणून नानांनी उत्तर केलें. जरा वेळानें वाताचा झटका आल्याप्रमाणें ते खिदळून म्हणाले—

'बाळू, अखेरीस मी जिंकली.'

'नाना, तुमच्याकडे काल एक मारवाडी आला होता ' भेदक नजरेन त्याच्याकडे पहात मी म्हणालो.

'अरे येणारच ! येऊ दे आणखी असे दहा येऊ देत !' नाना म्हणाले

'कशाला दहा ! एक मारवाडी आपल्याला भारी आहे.' मी म्हणालों

'धदा ! धदा ! मारवाडी हा धद्याला आवश्यक असा पैसा पुरवणारा कुबेर आहे. आणि धदा चालवणारी ही अश्विनीकुमाराची जोडी म्हणजे मी आणि माझें डोकें ' नाना म्हणाले.

'नाना, आपल्या अण्णांनीं सबंध आयुष्यात मारवाड्याचें तोंड पाहिलें नाहीं म्हणून तुम्हीच म्हणता. अन् नाना, मला लक्षण काहीं ठीक दिसत नाहीं. लहान तोंडीं मोठा घास घेऊ नये पण मी बोलतो त्याचा राग येऊ देऊ नका.' मी कळवळ्यानें म्हटलें

नानांनीं प्रेमानें माझ्या पाठीवरून हात फिरविला.

'बाळू, तुला माझ्या डोक्यातले विचार जर समजले तर तू असल्या शका घेणाग नाहींस. पण तुला इतक्यातच त्या गोष्टी सागाव्यात असें मला वाटत नाहीं आधीं करावें नी मग बोलावें हा माझा बाणा आहे. तू काहीं काळजी करू नकोस. सर्व काहीं ठीक आहे.' नाना म्हणाले.

काय असेल तें असो, नानाच्या चागल्या उद्देशाविषयी मला कधींच शका आली नाहीं. मी मुकाट्यानें तो प्रश्न तसाच सोडून दिला.

सुमारें दोन महिन्यांचा अवाधि लोटला असेल.

कॉलेज लायब्ररीमध्ये एक वर्तमानपत्र चाळण्याकरतां म्हणून हातात घेतलें. आणि अगदीं मुखपृष्ठावर खालील मजकूर छापला होता—

काहीं महत्त्वाचे प्रश्न

१ आपणास तारुण्यानें सोडल्यानें आपलें जीवन कटाळवाणें झालें

आहे काय !

२ नीरक्तता- रक्ताची क्षीणता- याने आपलें शरीर फिकट बनलें आहे काय !

३ आपलें शरीर अस्थिपजरवत् बनून शरीरातील शिरा व छातीतील हाडें मोजता येतील इतकें तें कुश झालें आहे काय !—

—तर मग सावध व्हा. हुशार रहा. वेळींच तजवीज करा.

आमचा 'मदन-मृणालिनी-अनग-पाक'— कीं जो अशक्त पुरुष, स्त्रिया व मुलें याच्याकरता सर्वोत्तम तयार केला आहे आमची आम्हींच काय स्तुति करावी ! पण खरोखरीच वाचा व अनुभवा. खात्री होईल कीं मनुष्याच्या कर्तृत्वशक्तीची परमावधि आहे रोग असे पळतील कीं जसे हवेमुळें मच्छर आजारातील अशक्तता नाहींशी होईल कीं जसे वाघास पाहून हरीण तुमची विचारशक्ति कुठित होईल कदाचित् क्षणभर आपलें देहमान विसराल आणि सौंदर्यमिश्रित विलक्षण तारुण्याचें उन्नदार गुलाब-पाणी तुमच्या अगातून झुळझुळ वाहायला लागेल

रोगी निरोगी, हौसी बिनहौसी, विश्वासू गैरविश्वासू, फूळमूलवाला जातिवत कवि, टिंगल्या विठोबा, लघुकथा-लेखक—सर्वांना वापरण्यालायक असून पथ्य नाहीं गुण मात्र विजेच्या वेगाने किंमत वाटलीस ४ रुपये. श्रीमत, जहागिरदार, सस्थानिक, राजेरजवाडे यांनी वापरण्यालायक किंमत ८ रु (यात जास्त जास्त अमूल्य द्रव्यें खेंचून भरली आहेत.)

आमच्याविषयी लोकमत पहा.—

१ सुटणपुराहून रिटायर्ड रेलवे इंजिनियर कळवितात— थक झालों. आणखी एक स्पेशल येऊ द्या २ आय. सी एस बुंदुके याचे क्लार्क पी चेष्टम नगरकिंडीहून लिहितात— पृथ्वीवरचें अमृत. या कालियुगात जाहिरातीवर विश्वास बसत नाहीं, पण बसला देव तुम्हाला दीर्घायुष्य देवो. दोन स्पेशल ३. टिवरगावकर, मुंबई, कळवितात— गुण आला. आमच्या हिच्याकरता एक स्पेशल वाडा.

पत्ता— वैद्य नानाशास्त्री पदरीनाथशास्त्री दुधनीकर, G. I. P., पुणे.

औषधाच्या सेवनानें वृद्धास तरुणावस्था प्राप्त होण्याची जबरदस्त आशा

होती पण त्या औपवाच्या जाहिरातीने मात्र एका तरुणाला वृद्धावस्था प्राप्त होण्याची चिन्हें दिसू लागली ! डोळ्यावर माझा विश्वासच बसेना वैद्य नानाशास्त्री अ ! वा रे कुडमुड्या !

अन् स्वतः शास्त्री होण्याबरोबर बिचाऱ्या पदरीनाथपतानासुद्धा आपल्या पत्नीस ओढले होते अन् हैं 'G I P , पुणे' ही काय भानगड ?

अभिप्रायात नमूद केलेली मडळी कोणत्या ग्रहावर वस्ती करून राहिली होती हे छातीटोकपणे मागणे कठीण होते आणि जाहिरातीत नमूद केलेले जर अक्षरन् अक्षर खरे असतें तर— तर मोठा अनवस्था प्रसंग प्राप्त झाला असता यात शका नाही या पृथ्वीवर पाऊल ठेवण्याची सोय नव्हती

मला सर्वांत आश्चर्य वाटले तें निराळ्याच कारणामुळे. हें इतकें दिव्य वाङ्मय निर्माण करणारे नानाचें डोकें ही जाहिरात लिहून जाग्यावर राहिलें तरी कसे ? एक साधा नोकरीचा अर्ज खरडणें असले तर ते माझ्या लेखनशैलीची प्रशमा करू लागत आणि आता हें जगड्याळ औषध ! जगाला नदनवन करू पाहणारी ही वल्ली— हा जगप्रसिद्ध पाक— आणि त्याची जाहिगत ! मनुष्याचें डोकें लोखंडाचें असेल तरच ही उष्णता सहन होईल !

मी घरी आलों. नाना माहिल्याबरोबर आपल्या खोलीत पळाले—जसें माजरास पाहून उदीर ! पण लगेच बाहेर आले— जसें लोहचुबकाम पाहून लोखंड.

मी नुकत्याच पाहिलेल्या जाहिरातीचा आराखडा माझ्या दृष्टीसमोर होता !

'नाना, ही तुमची नवीन कल्पना पाहून हसार्वे कीं रडार्वे तेंच मला समजत नाही !' उद्देगानें मी म्हणालों.

'रडण्याची अमगळ भाषा आता काय म्हणून ? आता यापुढें मौज, गमत, व्हार, हुल्लुलुळ !' नाना चमत्कारिक मुद्रा करून उत्तरले. 'वाळू, आजपर्यंत झालेला त्रास विसरून जावें यातच आपलें कल्याण आहे. आज हा धदा मी सुरू केला पैसा ? लागेल तितका ! पैसा सांचवायला म्हणून दुसरें एक घर बांधलें पाहिजे मनुष्याच्या कर्तृत्वशक्तीला उपमाच नाही !'

'नाना, हें वाङ्मय रचायला तुम्हाला किती दिवस लागले ?' मी म्हणालों.

‘अरे, मनुष्यजात जन्मतःच लवचीक बुद्धीची असते त्यात पडलें म्हणजे सर्व काहीं जमते. प्रथम प्रथम उसनवारी झाली थोडीशी. पण एकदा गाडी निघाली अन् प्रतिभादेवी चमकली ! बाळू, हम्सू नकोम जाहिरात देण्यासुद्धा प्रतिभा लागते. जाहिराती लिहिणें हें एक स्वतंत्र शास्त्र आहे.’ नाना आपल्या करामतीकडे साभिमान मुद्रेनें पहात म्हणाले.

खरेंच, प्रतिभेची नानाच्यावर पूर्ण कृपा होती उद्या रस्त्यातला एखादा कारागीर हत्याराला पाणी लावण्यासुद्धा प्रतिभा लागते म्हणून दडपून घायचा !

‘नाना, पण ही जाहिरात थोडीशी सभ्यतेला सोडून नार्ही का ? यात अश्लीलपणा—’ मी म्हणालों.

‘दुसऱ्याला अश्लील म्हणणारे स्वतःच अश्लील असतात स्वतःचा अश्लीलपणा झाकण्यासाठीं दुसऱ्यावर तुटून पडायचें म्हणजे मग स्वतः सुटले ! बाळू, माझें ऐकून घे. तसें पहायला गेलें तर तू अश्लील आहेस, मी अश्लील आहे— सारें जग अश्लील आहे. पण आपण त्याचा विचार करता कामा नये धदा म्हटला म्हणजे बाकी सर्व विचार गेले— उडाले— पळाले ! धदा अश्लील नसतो. निदान असला तरी आपणास तो दृष्टि-आड करावा लागतो.’ नाना जोरानें म्हणाले

‘नाना, तुम्हीं काय लिहिलेत याचा तुम्हाला तरी अर्थ समजला का ?’ मी हसून म्हणालों.

‘बरोबर आहे तुझा प्रश्न ! जाहिरात लिहिणाऱ्याला आपण काय लिहितों आहोंत हें समजलें कीं मग आटोपला कारभार. अरे, तुम्हा लेखकवर्गप्रमाणें आम्ही जाहिरातदार आहोंत कोणीकडून तरी लोकांचें लक्ष वेधून घेण्याइतका आचरट मजकूर असला कीं झालें काम !’ नाना म्हणाले.

‘तुमची जाहिरात पाहून मनुष्य चागलाच आश्चर्यचकित व्हायचा— जशी विमानास पाहून लहान मुलें !’ मी त्याच्याकडे पाहून म्हणालों. नाना मोठ्यानें हसले.

‘नाना, यात सत्याची— प्रामाणिकपणाची— शेकडा किती सरासरी !’

‘जोंपर्यंत मीं नमूद केलेली किंमत मोजायला जगात वीर जिवत आहेत

तोंपर्यंत शेकडा सरासरी शेकडा ! तुला त्यांतली माहिती करून देतो म्हणजे मग तुला फारसे आश्चर्य वाटणार नाही' म्हणून म्हणत नानांनी मला बऱ्याच गोष्टी उलगडून सांगितल्या.

हैं पृथ्वीवरील अमृत नानांनी स्वतः शोधून काढले होते. (कसे तें सांगता येणार नाही.) असल्या तात्पुरत्या औषधापार्यां फोडों रुपये आपल्या देशातून बाहेर परदेशी लोकांच्या खिशात पडत आहेत. ते स्वकीयांच्या पदरात पडणें अवश्य आहे. बहात्तर रोगावर चालणारे हैं एक टॉनिक होते याचा गुण पुष्कळ लोकांना येण्याचा संभव आहे. कारण बरेचसे रोगी केवळ श्रद्धेवर जगतात जगामध्ये पुष्कळ लोक विनाकारण स्वतःला रोगी म्हणून समजणारे आहेत त्यांची गरज पाहिली पाहिजे तसेच, अकाली वृद्धावस्था प्राप्त झालेले तरुण योगी हरप्रयत्न करून तारुण्यावस्था प्राप्त करून घेण्याच्या उद्योगात असतात त्यांची सोय लावली पाहिजे चार, पाच अशा लागोपाठ सौगत्याप्रमाणें जिंकून आणलेल्या अबलाचे वृद्धकपी यजमान आपल्याला विसरता कामा नयेत. त्यांना तारुण्याची विजली पुन्हा चमकेल असा आशीर्वाद देण्याचें आपलें काम आहे —

काहीं तरी काम करून जगले तर पाहिजे ? महाराष्ट्रात आता फक्त एक धन्वतऱ्याचाच काय तो धडा टिकून राहिला आहे. ह्या धद्यात आपण हात घातला नाही तर उद्या जीव देण्याची पाळी येईल. कबूल, अप्रामाणिकपणाचा दोष आहे त्यात ! पण स्वतःला फसवून घेण्यातच जगाला समाधान वाटत असेल तर तें समाधान आपण नको पुरवायला ! साशक मनानें मीं नानांचें हैं नवें तत्त्वज्ञान ऐकून घेतलें.

*

*

*

पुण्यात जन्म घेणारा इसम स्वतःला चिकित्सक बुद्धीचा, शान्त डोक्याचा आणि मोठा विनोदी समजत असतो पण वास्तविक पहाता त्याच्यासारखा दुसऱ्याचा उणेपणा पहाणारा, तिस्मारखानी डोक्याचा, टवाळखोर प्राणी महाराष्ट्रात सापडेल की नाही शकाच आहे. आणि याच कारणामुळे पुण्यात कोणताहि धडा नेटानें चालणें अशक्य होऊन बसलें आहे. पुण्यातलें गिऱ्हाईक पुण्यातल्या धंदेवाल्याकडे नेहमीं तिरक्या नजरेनें पहात असतें.

आणि आजपर्यंचा अनुभव असा आहे की पुण्यात जे धंदे आजतागाईत जीव धरून आहेत ते केवळ परगावच्या भोळ्या गिऱ्हाईकामुळे आमच्या नानाच्या बाबतीत तोच अनुभव आला !

पुण्यात एकहि बाटली खपली नाही. जाहिरात तरी वाचली गेली असेल की नाही याचीच शका ! नाही म्हणायला एक गिऱ्हाईक आले होते पण पुन्हा त्या गिऱ्हाईकाचे तोंड पाहण्याची नानाची छाती नाही.

‘हा पाक घेतल्याने काय होते ?’ प्रश्न.

‘सर्व प्रकारच्या मानसिक आणि शारीरिक व्याधि दूर होतात.’ नानाचे उत्तर

‘तुम्ही स्वतः हा पाक घेतला होतात का ?’ प्रश्न

‘मला कोणत्याच प्रकारचा रोग नाही ’ नानाचे उत्तर.

‘आश्चर्य आहे ! ऋतु पालटला की डोकें धरणे, ताप, थडी, आळस इत्यादि प्रकार सर्वानाच जाणवतात तुम्ही त्याला अपवाद आहात असे दिसते तुम्ही आजखेती कधीच आजारी पडला नाहीत ?’

‘म्हणण्यासारखा नाही ’ नानानी उत्तर केले

‘बरोबर आहे. तुम्ही नियमित व्यायाम घेत असाल अजमासे जोर किती काढता ?’ प्रश्न

‘मी तसला व्यायाम सहसा घेत नाही आपले शरीर सुव्यवस्थित चालण्यापुरता ’ नानाचे उत्तर

‘म्हणजे कोणता ?’ या प्रश्नाला नानानी उत्तर देण्याच्या ऐवजी जरा चरात डोकावून पाहिले

‘मग मी म्हणतो अमली थोटाडे छापण्याऐवजी व्यायाम मासिकांत तुम्ही शरीर निकोप राखण्याबद्दल एखादा निबंध का छपीत नाही ! बाटलीपाठीमागे चार रुपये हे जरा अवाच्यासव्वा नाही दिसत ! अशी अमूल्य औषधी तुमच्याजवळ काय आहे ?’ प्रश्न.

‘तो घद्याचा प्रश्न आहे. ते तुम्हाला सांगण्याकरता काही मी इथे बसलो नाही.’ नानाचे उत्तर.

‘तुम्ही विनाकारण का रागावता ! गिऱ्हाईक या दृष्टीने चार प्रामाणिक न विचारणे हा काही गुन्हा होत नाही. आणि मी काय विकत घेतो

आहे हे मला नको कळायला ? तुम्ही जर उद्या बाजारात गोडें तेल आणायला गेलात तर वाणगट काय देतो आहे याची परीक्षा करणार नाही ? का गोडें तेल म्हणून डबाभर पाणी आणायला तयार व्हाल ? बरें काय हो, तुमच्या औषधाचा खर किती होतो ? रागावू नका. आपलें कुतूहल म्हणून विचारतो.' पुन्हा या प्रश्नाला नानांनी उत्तर दिलें नाहीं

‘आणि एक मामुली प्रश्न विचारू का ?’ प्रश्न

नानांनी मानेनेंच हाकार दर्शविला.

‘तुमच्याविषयीं लोळमत फारच समाधानकारक आहे बुवा ! सुटणपूरचे रिटायर्ड रेलवे इंजीनियर— माझे लग्नीयाच म्हणा ना ! त्यांनी तुमच्याविषयीं फारच स्तुति केली म्हणून तर मी तुमच्याकडे एक बाटली खरेदी करायला आलों आणि आय् सी एम् बुद्रके याचे क्लार्क पी चेष्टम् !— तो अन् मी नगरकिडीला एकाच टेबलावर बसून ऑफिसचें काम पहात होतो पण हा टिवरगावकर, मुबई, काहीं माझ्या ओळखीचा नाहीं— त्याचा पत्ता काय ?’ प्रश्न

‘देतो अ’ म्हणून नाना आत आले. मी आतल्या बाजूस उभा होतो.

‘दे त्या गाढवाला हाकलून !’ नाना सतापून म्हणाले

मी बाहेर आलों आणि शास्त्रीबोवा आघोळीला गेल्याची वर्दी दिली

‘अहो, पण तुम्ही असें काय करता ? मला टिवरगावकराचा पत्ता पाहिजे !’ गृहस्थ म्हणाले

‘त्यांना वेळ नाहीं तुमच्याशीं बोलायला उद्या या. अन् बाटली पाहिजे असली तर चार रुपये टाका नी घेऊन चला मलाहि पण बोलायला वेळ नाहीं.’ मी म्हणालों.

‘मग उद्याच बाटली घेईन अनायासें पत्ताहि मिळेल’ म्हणून पुटपुटत स्वारी एकवार भिस्किलपणें हसून चालती झाली.

मी ओळखलें. हें पुणेरी गिऱ्हाईक. उद्या येणें शक्य नाहीं.

त्यानंतर एके दिवशीं अगदीं करकरीत तिन्ही साजाच्या वेळेला एक तरुण आमच्या घरात शिरला. कपड्यांनीं मनुष्याला मनुष्यपण दिलेलें आहे हें मला पूर्णपणें पटलें. त्यानें अडखळत अडखळत सुरुवात केली, ‘माझा एक फ्रेन्ड आहे. त्याच्याकरितां एक तुमची स्पेशल या ’

स्पेशल म्हणून हिरथ्या कागदात गुडाळलेली एक बाटली मी त्याच्या-पुढे केली

आणि आठ रुपये टाकून ती त्याने नेली परमेश्वर जाणे त्याला त्या बाटली-पासून काय उपयोग झाला ते ! खात्रीने ही मित्राची कहाणी म्हणजे एक थापाथापीचा प्रकार होता. ते तुम्हाला मनुष्याच्या चर्येवरून तात्काळ ओळखता येते. मनुष्याचे डोळे त्याचे शत्रु होत !

नानाना हे कळताच त्यानी या औषधाचे भाकीत करण्यास सुरुवात केली.

जगातल्या तरुण मंडळींना हे औषध जीव की प्राण होऊन राहील. ज्या-प्रमाणे हिंदुस्थानच्या वाठ्याला असले मित्रप्रेमी तरुण आलेले आहेत त्या-प्रमाणे इंग्लंडच्याहि वाठ्याला येतील मित्रप्रेम जगभर पसरले आहे. मित्र-प्रेम जगात आहे म्हणून तर ८ रु चा शक्तिवर्धक पाक आयुष्यात एक गरजेचा विषय होऊन बसलेला आहे. मित्राचे कल्याण व्हावे असे कोणाहि मित्रास वाटणारच ! अन् वाटल्या खपणारच ! काही दिवसांनी हा धदा वाढविणे भाग पडेल शाखा ! सोल एजन्ट ! गावोगाव एजन्ट ! लडनला एक शाखा न्यूयार्कला एक शाखा मास्कोला एक शाखा. जिनिव्हाला एक शाखा एडनला एक शाखा ! अन् पुण्याला एक भव्य ऑफिस ! साठ हजार तरुण पदवीधराना कामच काम देशात पुढारलेल्या समाजाची अन्नाची हाकाटी दूर झाली राष्ट्रीय धदा. हिंदी करामत. हिंदी मजूर. हिंदी भाडवल आता सर्व धदे स्वदेशी होण्याची पाळी आली आहे.

आणि जाहिराती !— खरोखरीच ते एक स्वतंत्र शान्त्र आहे जाहिरात म्हणजे 'पाहिजे'ची नोटीस नव्हे जाहिरात म्हणजे 'गृहसंस्कार' नव्हे ! जाहिरात म्हणजे जाहिरात !

नानाचा हा आशावाद त्याच्या नेहमीच्या स्वभावास साजेसा होता यात शका नाही. हातात हात अडकवून, ती हाताची जुडी (मेरे प्यारे भाईओं और भगिनिओं ! या अवसानात) छातीवर टाकण्याची त्याची लकब बघून घेण्यासारखी होती. आणि हे वरचे भाषण जवळ जवळ शून्यतेला उद्देशून झाल्यासारखे असल्यामुळे मी मध्ये बोलण्याचे धाडस केले नाही. एकदम नाना जागे झाल्याप्रमाणे मला उद्देशून म्हणाले, 'बाळू, आपण एक मोठी चूक करतो आहोत—केवढी ही चूक ! सबध धदा एखाद्या कुंग्याप्रमाणे फुटून जाईल.'

मी काहीच बोललो नाही. माझ्या दृष्टीने नानाचे अस्तित्व हीच मुळी विघात्याची चुकी होती

‘टपाल खर्च माफ ! आपण हे कलम अजिबात विसरलो होतो ! तीन वाटल्या एकदम मागविणारास ट ख माफ ! कोणताहि मनुष्य तीन वाटल्याची किमत देण्यास तयार होईल पण हा वरचा ट ख देताना मात्र त्याच्या कपाळावर आठ्या पडल्यावाचून रहाणार नाहीत. शंभर मैल प्रवास करणे अमेल तर ९९ मैल काही वाटत नाही पण शेवटचा मैल अत्यंत तापदायक वाटतो. ट.ख माफ ! उद्या नवी जाहिरात ’

माझ्या अगावर काटा उभा राहिला ।

*

*

*

मी इटर पास झालो. हे वाक्य लिहिताना मला कोण कौतुक वाटते आहे !

पण ज्युनिअर वर्षांचा मनमुराद उपभोग घेण्याचे माझ्या नशिबी नव्हते. आणि नाही तरी चैन म्हणजे तरी काय ? — कुठल्या तरी लभ्यासुग्या जागेकरता निवडून येणे, चारदोन कळवट दाताच्या पोरीशीं सलगी दाखवणे, सायकलवरून त्याच्या घरीं खेडे मारणे — वगैरे वगैरे

माझी चैनीची ध्याख्या म्हणजे दोन शेर शेंगा आणून एकत्र्याने त्या खाणे !

पण तीसुद्धा चैन नानांनी मला उपभोगू दिली नाही.

नानाच्या जाहिराती खरडणे हीच माझी चैन बनू लागली

अत्यंत महत्त्वाची जाहिरात म्हटली म्हणजे नाना माझा सल्ला घेत असत.

‘ह लिही वरती — ‘श्रीसिद्धेश्वरमहाराज प्रसन्न !’ नाना शुद्धलेखन सांगू लागले.

‘पुढे ‘उद्धरेत् आत्मनामानम्’ ‘चिंतासम नास्ति अन्यद्रोगः.’

‘आता कशाला काळजी करता ! काळजी करण्याचे दिवस गेले — पळाले महात्मा योगी जडजोगेश्वर याजकडून हिमालय, काश्मीर गुफेतून ५७ वर्षे भ्रमण करूनच ही जडी व तांत्रिक कवच मोठ्या मेहनतीने आणि तपश्चर्येने मिळविलेले आहेत. याचे योगाने सर्व कामना परिपूर्ण झाल्याच पाहिजेत यात तिळमात्र सशय नाही. मात्र ज्यांना विश्वास असेल त्यांनीच

मागवणें. ज्या नरास ऋद्धा, भक्ति, भाव नसेल त्यानें विनाकारण तसदी घेऊ नये. कारण त्याप्रमाणें आमच्या योगीमहाराजांनीं आज्ञा केली असे.

सूचना — हें आरोग्यासाठीं अपूर्व वस्ताद गुणी आहे.

ता. क.— काम सिद्ध न झाल्यास पैसे परत करू.

सूचना — वकील लोकांनीं सुद्धा याचा उपयोग केला तरी चालेल. खटले मिळतील.

ता. क.— ताबूराज करमली, सु येरपलें, पो. टोरकीटक येथून ता. १ नवेंबरच्या पत्रात लिहितात— चमत्कार आहे ! विश्वास बसला. जशी प्रशंसा तसा मजा आला आता आणखी एक मजसाठीं आणि दुसरी आमच्या हिच्यासाठीं ताबडतोब धाडून देणे

मीं लेखणी खाली ठेवली आणि कौतुकानें नानाच्याकडे पाहू लागलों.

‘बाळू— धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थांचें आदिकारण मनुष्यदेह होय परंतु तो निरोगी आणि बलवान् असला तरच त्याजकडून हे पुरुषार्थ साध्य होतील ह्यात मनुष्याच्या ऐहिक आणि पारमार्थिक सुखाचा साकत्येकरून अतर्भाव होत असल्याकारणानें त्याच्या प्राप्तीसाठीं प्रयत्न करणें हें मानवाचें कर्तव्य आहे. पण व्याधिग्रस्त पुरुषाकडून हें साध्य होणें कठिण आहे— नव्हे अशक्य आहे करिता व्याधि दूर केली पाहिजे. आणि म्हणून ह्या जडी ताईताचा जन्म !’ नाना गभीरपणानें म्हणाले.

‘शेवटच्या वाक्याखेरीज इतर वाक्यें मला पूर्णपणें कबूल आहेत. मनुष्यानें रोगरहित रहावें हें काहीं नव्याने सागायला नको. पण प्रश्न आहे तो हा कीं तुमच्या या लुच्चेगिरीने तें कितपत साध्य होईल. उलट एखादा साधाभोळा जीव वैतागून आत्महत्यासुद्धा करायचा !’ मी म्हणालों.

‘हें ज्याचें त्याचें मनोदौर्बल्य !’ नाना म्हणाले.

‘आणि ह्याला कारण तुम्ही ! मनुष्याच्या भाविकपणाचा फायदा घेऊन त्याची सर्वस्वी हानि करणारे लोक तुम्ही नाहीं तर कोण ! वैतागलेल्या जीवाला काडीचा आधार वाटत असतो. पण त्याला आधार देण्याचें आपल्या मनात असेल तर खरोखरीची काडी पुढें करून भागणार नाहीं.’ मी म्हणालों.

‘पण बाळू, मला हें समजत नाहीं कीं लोकांनीं काडीच्या आधाराची

तरी का अपेक्षा करावी ? मनुष्य हा जर प्रयत्नवादी प्राणी आहे तर त्याने नशिवाची लगडी सबब पुढे का करावी ? आम्हा ताईतवाल्याचा हा दोष नसून नशिवावर हवाला ठेवून कुजणाऱ्या किड्याचा हा दोष आहे. तुम्ही जर स्वतःला फसवून घेण्यास तयार आहात तर आम्ही तुम्हाला फसवायला तयार आहोत !' नाना म्हणाले

‘पण असे करण्यात तुम्ही मानवजातीची सुधारणा कुचबत ठेवता आहा. पुढे पाऊल पडू लागलेलें दिसताच तुम्ही दोरखड घेऊन धावता.’ मी म्हणालों.

‘बाप रे ! तुला मानवजातीची सुधारणा दिसते आहे काय ? पण बाळू, लक्षात ठेव कीं मीहि पण तुझ्याचप्रमाणें डोळे उघडून जगाकडे पहातो आहे मानवजातीच्या सुधारणेस जर कोणी शत्रु असेल तर तो खुद्द परमेश्वरच होय !—बरें, पण ती जाहिरात नेहमीप्रमाणें जाऊ दे.’ नानांनीं चागलाच डोस पाजला होता

*

*

*

नानाच्या म्हणण्याप्रमाणें खरोखरचि का आपण हा लपडावाचा खेळ खेळतो आहोंत ! आणि मानवांच्या उद्धाराची कळकळ बाळगणारे स्वतः असेच गडेदोरे ताईतवाले आहेत कीं काय ? असें असेल तर विश्वास तरी कुणावर ठेवावा ?

नानाचा आशावाद बऱ्याच अशानें प्रत्ययास आला. इंग्लंड वगैरे राष्ट्रांना आमच्या औषधाची गरज पडण्याचें कारण नव्हते, त्याचे बाधव त्याचे हित पहायला समर्थ होते पण हिंदुस्थानात मात्र आमच्या औषधाचा खप कल्पनेबाहेर झाला.

त्यात मौज पहाण्यासारखी होती. एकदा आलेलें गिन्हाईक पुन्हा तोंड दाखवीत नसे कीं स्वतःची झालेली शोभा दुसऱ्याला सांगण्याचा त्याला धीर होत नसे.

मोठे लोक आपल्याच महत्त्वाचें चिंतन करीत असतात. त्यांना आमच्याकडे पहाण्याची सुळीच इच्छा नव्हती आणि आम्हालाही पण त्याच्याकडे पहाण्याची दुर्बुद्धि झाली नाही. एखाद्या वाकड्या केसाच्या जमादाराला श्रीमत, जहागीरदार, राजेरजवाडे यांच्याकरतां केलेल्या स्पेशल

बाटलीचा पुरवठा केला की त्यात त्याचा गौरव आणि आमचे ८ रु. वसूल !

आम्हाला शत्रु म्हणजे हे विनायती शिक्षणाचे डॉक्टर लोक, पण त्यालाहि तोड होती. ह्या लोकाच्या विरुद्ध तोडगा म्हटला म्हणजे आयुर्वेदाची हाकाटी, आम्ही पूर्णपणे आयुर्वेदाला धरून होतो (निदान नानांचे तरी तसे म्हणणे होतं) पुन्हा विचार असा करावयाचा की इतके पैसे बेडकाची चिरफाड करण्यात घालवायचे पण त्याप्रमाणे ज्ञानाचा पुरवठा नाही ! आणि जोंपर्यंत आपल्या देशातल्या डॉक्टर लोकाना बाहेरच्या देशात मिळावा तसा मान मिळत नाही तोंपर्यंत आमच्यासारख्या आयुर्वेदवाल्यांना दुखवून घरात एक शत्रु निर्माण करण्याचे त्यांना मुळीच परवडणार नाही. आम्ही त्या बाबतीत पूर्णपणे निर्धास्त होतो.

त्यातून आमचे बरेचसे काम पत्रव्यवहाराने चाले तोडी जी गोष्ट सागायला मनुष्याला महिनेन् महिने विचार करावा लागतो ती गोष्ट पत्राने चट्पटिशी होते. खासगी अडचणींचा सविस्तर खुलासा आमच्याजवळ करण्यात लोकाना फारसा त्रास पडत नव्हता अर्थात् त्यांच्या अडचणी वाचून आमचा करमणुकीपेक्षा निराळा फायदा होत नव्हता हे निर्विवाद आहे.

औषधाच्या आणि ताईताच्या खपाबरोबर आमची सापत्तिक स्थिति सुधारली. बाळगोपाळाच्या बरोबर मी स्वतःस एक नवी टोपी विकत घेतली. वहिनीनासुद्धा किरकोळ खर्चाकरता म्हणून दहाची नोट महिन्याकाठी मिळू लागली.

आणि ही आमची सुस्थिति कशाच्या जोरावर उभारली गेली होती ! प्रामाणिकपणाने महिनाभर खपून ६० रु मिळवणारा जीव अप्रामाणिकपणाने जगात वावरू लागला आणि तो महिना ६०० रु. कमावू लागला !

जगामध्ये जर काही करणेच असेल तर ते परमेश्वराचे भजन-पूजन नव्हे, जगामध्ये दुसऱ्याच्या मोळेपणाचा फायदा घेण्यास शिकले पाहिजे. थोडासा प्रयत्न केला असता ही धूळ पसरण्याची कला साध्य होते !

आणि त्याच वर्षी नानाना एक गौरवपर पत्र आले. आयुर्वेदाचार्यांच्या समितीला नानाना आमंत्रण आले होते.

‘बाळू, आपण आपल्या जन्मदात्यांचे नाव काढतो आहोत.’ नाना

अभिमानानें म्हणाले.

‘नाना, माझे ऐकाल तर तुम्ही कार्यवाहुल्याची सवव सागून या भानगडीतून आपलें अग काढून घ्या. कारण, या लोकाशी खेळणें सोपें नाही ’ मी म्हणालों.

‘पण त्यामुळें आपल्या घद्यावर परिणाम होईल ’ नाना म्हणाले

‘परिणाम होईल, पण तो चागला होणार नाही. नाना, कोणत्याहि गोष्टीत भरभराट होत गेली तरी त्या भरभराटीचा मद आपल्या डोळ्यावर चढतां कामा नये हें मीं तुम्हाला कशाला सागायला पाहिजे ? आपण हा धदा केवळ फसवेगिरीच्या तत्त्वावर चालविलेला आहे. आणि ही गोष्ट केव्हाहि दृष्टिआड करून चालणार नाही ’ मी म्हणालों

‘पण त्यात आपण लोकांच्या गैरसमजास विनाकारण वाव देतों आहोंत. मला गेलें पाहिजे.’

‘विचार करून जा. समिति ही जाहिरात नव्हे आपलें विंग बाहेर फुटण्याची मला खात्री आहे जन्मदात्याच्या नावाकरता हें साहस करू नका. मेले ते गेले आता आम्हा जित्याच्या नावाकरता तरी तुम्ही तो विचार सोडून द्या.’ मी निर्वाणीच्या आवाजात म्हणालों

नाना त्या समितीला गेले नाहीत. पण त्याच्या मनाला ती गोष्ट लागून राहिली. समितीचे कार्यक्रम वाचण्यात त्यांना जेवणाचीहि शुद्ध नसे. आम्हाला त्याची शुद्ध असल्याकारणानें ते उपाशी राहिले नाहीत.

जगातील कीटकाकडे पाहण्यास आम्हाला फुसरत नव्हती. केवळ घाडसानें आम्ही पुढें सरसावलें होतों. आणि आम्ही अखेर गाठली होती.

आणि एकाएकी अकस्मात् आम्हाला एक प्रतिस्पर्धी उभा राहिला.

आमच्या नेहमींच्या जाहिरातीखालीच दुसऱ्या एका ‘काश्मिरी हिमालयामृत’ पाकाची जाहिरात होती अर्थातच आश्चर्याने मी ती जाहिरात वाचली.

सदरहू जाहिरात इतर जाहिरातीप्रमाणेंच होती असें म्हणण्यास हरकत नाही.

लहान मुलें तें औषध हौसेनें घेत असल्याचें नवलवृत्त आपल्याला ती जाहिरात कथन करीत होती. शिवाय इतर औषधें घेऊन निराश झालेल्या

जीवाना हें औषध म्हणजे स्वर्गलोकींची सजीवनी होय हेंहि पण तीत नमूद वेलें गेलें होतें. आशेचा किरण न दिसणाऱ्या आधळ्याना हा केवळ सूर्यच होय हजारों लोक वाचल्याबद्दल पुरावाही पण थोडाथोडका नव्हता. नकली औषधापासून सावध रहाण्याचा इशारा होता. प्रत्येक कुटुंबात ही औषधे पाहिजेत हा आग्रहाचा सल्ला होता. आणि मोठ्या कळवळ्याने विचारलें होतें कीं क्षुल्लक कारणाकरता डॉक्टरकडे जाऊन वेळ आणि पैसा याची का खराबी करता ? 'धिकाराल तर क्षीणता राखून ठेवाव्योडक्या खर्चासाठीं व्यर्थ क्षीणता राखू नका खऱ्याची दुनिया आहे काय पाहू ! औषधाच्या गुणानुभवाबद्दल शेकडों सर्तिफिकीटा मिळाल्या आहेत आणि मिळतहि आहेत '

आणि कोणत्याहि दोन बाटल्यास ट ख माफ.

नानाच्या करामतीवर ही ताण होती. एवढेंच नव्हे तर नानाना चारी मुज्या चीत करण्याचा हा पेंच होता.

नानानीं ती जाहिरात वाचली. त्याचे निराळेच विचार बाहू लागले.

'बाळू, नकल निघू लागली कीं अस्सलाला एक प्रकारें जोर चढतो. दोन बाटल्याना यानें ट ख माफ केला आहे तर आपण एक बाटलीला सुद्धा ट ख माफ करू !' नाना म्हणाले

सध्याकाळीं नाना घरी आले तों रागानें त्याचा शब्दसुद्धा वड उमटेना सगळ्या जुन्या शिष्या ! पण वीररसाचें नुसतें यैमान माजून राहिले

'निव्वळ सोदेशाही फरस झाडण्याच्या खराब्यानें या चोराना झोडपून काढलें पाहिजे नाही तर याच्या तोंडावरून पोतेरें मारलें पाहिजे याचें पेकाट मोडून टाकलें पाहिजे. हात तोडून टाकले पाहिजेत. नाक ठेचून टाकलें पाहिजे. अन् तोंडात शेंदूर कोंबला पाहिजे.'

'पण कायद्याकडे दुर्लक्ष करून कसे चालेल ?' मी हळूच म्हणालों.

'कायदा ? या लोकाना कसलाच कायदा उपयोगी पडणार नाही. याचीं पावलेंसुद्धा उलटीं आहेत. याना बाजारात दीडदमडीचीसुद्धा किंमत मिळणार नाही.' नाना उसळून म्हणाले

'नाना, काय झालें तरी काय ?' मीं वैतागाने चिडून म्हटलें.

'काय झालें ? काय झालें नाही म्हणून विचार.' नाना आवेशानें म्हणाले.

‘बरें तसें विचारतों. पण काय झालें तें आधीं सागा आणि नंतर काय झाले नाही या प्रश्नाचें उत्तर द्या !’ मी म्हणालों.

‘बाळू, जग म्हणजे चोराचा बाजार ’ नाना म्हणाले

‘पण आपणहि त्याच बाजारातले चोर आहोंत जगाची मागाहून चौकशी. आधीं—’ मी म्हणालों.

‘तुला आठवतें आहे ! अगदीं सुरवातीला तो गृहस्थ माझ्या व्यायामाची चौकशी करून गेला ! किती जोर काढता म्हणून विचारलें त्यानें ! ह ! तोच तो हरामखोर. काश्मिरी हिमालयामृत काढतो काय ! अन् दोन बाटल्याना ट.ख माफ ! साभाळ चोरा, साभाळून रहा.’ नाना म्हणाले.

*

*

*

चढाओढीस चागलेंच तोंड लागलें.

नानानां आता जाहिरातीमध्ये इतर औषधाचा फोलपणा सिद्ध करण्यास सुरुवात केली आणि स्वतःची भरमसाट स्तुति चालू केली. एक चित्रही पण तयार केलें त्यात एक अस्मानची परी पख वगैरे लावून आकाशांतून उडत असताना दाखविली, आमच्या पाकाच्या बाटल्या तिच्या हातात दिल्या, खालच्या बाजूस अठरापगड जातीचा एक समुदाय वर तोंड करून उभा असलेला दाखविला, आणि बाटल्याच बाटल्या खाली येत होत्या. एक हत्तीच्या पायाचा मनुष्य बाजूला उभा राहून या नितान्तरम्य दृश्याकडे आपलें लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न करित होता आणि स्वतः याच बाटल्या घेऊन प्रसन्नचित्त झाल्याचें कबूल करित होता.

पण महिन्याचा आढावा काढताच निराळाच देखावा दिसला. जाहिरातीचीं बिलें वजा करता २०० रुपयाच्यावर प्राप्ति दिसेना.

आणि याला कारण तो चोर ! काश्मिरी हिमालयामृतवाला दरोडेखोर ! नानानां पुन्हा एक जाहिरात दिली. तीत ‘आमच्या वाढत्या खपामुळे हें साहस करण्याची आम्हास स्फूर्ति झाली आहे. यापुढें साध्या बाटलीस दोन रु. आणि स्पेशल बाटलीस चार रु. याप्रमाणें अल्प किंमत घेण्यात येईल. गोरगरिबाना ही अमूल्य दवाई मिळावी म्हणून किंमत स्वल्प करण्यात आली आहे. म्हणून औषधात फेरबदल होईल ही शका बाळगण्याचें यत्किंचित्ही कारण नाही आम्हाला गोरगरिबाच्या मुळ्या मुरगाळण्याची

मुळींच इच्छा नाही. इतर लोकाप्रमाणे आम्ही सट्टेबाजी करणारे नाहीत. आमच्या ग्राहकांचे जे हित तेच आमचे हित एक बाटलीस ट. ख. माफ' इत्यादि आश्वासने दिली होती.

आणि शिवाय आमचे औषध खोटे ठरविणारास २०० रु. इनाम देण्याचे नानानीं जाहीर केले होते आणि बारा बाटल्या एकदम घेणारास ट. ख. माफ होईलच शिवाय वर इनाम म्हणून एक बाटली मोफत देण्याचे आश्वासन दिले होते

‘बाळू, आता मात्र it's a hot bed for him ! नाना म्हणाले.

आमच्या प्रतिस्पर्ध्यांनी निराळीच द्रूम काढली

‘आमच्या खरेपणाची खात्री पटवून देण्यासाठी आम्हां एक नवीनच शकल काढण्याचा विचार केला आहे. दोन आप्याचीं तिकिटें पाठवल्यास आम्ही एक सापल बाटली घाडण्यास तयार आहोंत आठ दिवस पुरण्या-जोगें अमृत तोंत भरलेलें आहे.’

ही जाहिरात वाचताच नाना उद्वेगाने म्हणाले, ‘काय ही पोरसवदा यष्टा ! सापल बाटली ! बाळू, आपल्या औषधावर एक जडी ताईत देण्याचे आपण करू’

प्राजलपणानें कबूल करणें भाग आहे कीं आम्हीं फसवलेलें गिऱ्हाईक पुन्हा आमच्या हातून फसवून घेण्यास तयार नव्हतें. कादिमरी हिमालयामृत-वाला त्याना आता देवासमान वाटत होता

‘नाना, यातून मार्ग काढायला एक उपाय आहे.’ मी एके दिवशीं म्हणालों.

‘एक का हजारों आहेत ! थांब. असा चीत मारतों.’ नाना म्हणाले.

‘छे ! नाना, आपल्याला एक ध्यानात ठेवल पाहिजे कीं काहींही झालें तरी आपण एकदम लहलहटीवर येता कामा नये ! आपसातील यादवी आपसातच मोडून टाकण्यात धंदेवाल्यांचे शहाणपण दिसतें.’ मी म्हणालों.

‘म्हणजे त्या अकलशून्याला—त्या शेंगाखाऊला—मी शरण जावें असेंच तुझे म्हणणें कीं नाही ?’

‘हा वस्तुस्थितीचा विपर्यास आहे. मी असें मुळींच म्हणत नाही. उलट माझे म्हणणें हें कीं त्याला आपण हें शहाणपण शिकवण्याचा आव आणू.’ मी म्हणालों.

‘यव रे मेरे भाई ! त्याला आपण जेवायलाच बोलावू. स्नेहासवघाचीं बोलणीं सुरू करू. प्रथम त्याचे स्तुतिपाठ गाऊ आणि नंतर—’ नाना हर्षोत्फुल्ल मुद्रें म्हणाले.

माझ्या म्हणण्याप्रमाणें नानानीं त्या गृहस्थाला पत्राचें आमत्रण घाडलें, आणि त्या गृहस्थानें आमत्रण स्वीकारले.

आम्हीं त्याची योग्य ती बरदास्त राखली पाय धुवायला ऊन पाणी, पुसायला पाडरा स्वच्छ टोंवेल, जेवायला मध्वा हात केळींचे पान— साधुसत येती घरा तोचि दिवाळी दसरा ! आमच्या कुटुंबातील बाळगोपाळाचीही माहिती त्याला करून दिली.

‘आणि हा आमचा सदू— मोठा नशिबवान !’ नाना अभिमानानें म्हणाले.

सदूनै गैरसमज करून घेऊन भोकाड पसरले

आणि दवाखान्याच्या सीमा त्याला दाखवण्यात आल्या

नंतर मूळ मुद्यावर भाषण सुरू झालें

‘म्हटले, अनायासे आपली ओळखही होईल सहवासानें आपुलकी वाढते तें काहीं खोटे नाहीं आता तुम्ही आम्ही घद्याच्या दृष्टीने कोणीही असलो तरी खासगीत आपण मित्रपणच कायम राखलें पाहिजे ’ नाना डोळे किलकिले करून म्हणाले

‘केव्हाही ! केव्हाही !’ म्हणून म्हणत स्वारी पान चघळू लागली.

‘दिवस मोठे कठीण आले आहेत कोणताही धदा चालवू म्हटलें तरी अडचणी फार. त्यामुळे धदा प्रामाणिकपणानें चालवणे जवळ जवळ अशक्य होऊन बसल्यासारखे झाले आहे पुन्हा परस्परांतील चढाओढी अत्यंत त्रासदायक विनाकारण पैशाची उधळपट्टी ’ नाना म्हणाले.

‘ह ह ह’ म्हणून मारुतिरायाप्रमाणें स्वारी हुकारली.

‘आता आपलेंच पहा ना ! किती जाहिरातीचा खर्च झाला ! अनु कशाकरिता ?’ नाना म्हणाले.

‘ह ! मी तेच म्हणतों कशाकरिता ?’ धन्वतरी आश्चर्यानें म्हणाले.

‘हे वर्तमानपत्रवाले तर आपल्याला लुवाडण्यालाच बसलेले आहेत. कायम जाहिरातींनामुद्धां मिळावी तशी सवलत नाहीं. अशानें स्वदेशी धंदे चालवे तरी कसे ?’ नाना म्हणाले.

‘खरेंच हो ! चालावे कसे !’ म्हणून आमच्या प्रतिस्पर्ध्याने आश्चर्य प्रकट केले.

‘सुधारलेल्या देशातून मात्र धंदे चागले चालतात. आता त्याच्याकडे-सुद्धा आपल्यासारखी औषधे थोडीथोडकी का आहेत ? पण आपल्याप्रमाणे त्याचा जीव वोक्यात पडत नाही ’ नाना म्हणाले.

‘सरकार ! सरकार ! सरकारचा त्याना पाठिवा आहे.’ आमचे पाहुणे म्हणाले

‘सरकार ! कदाचित् असू शकेल पण मुख्य गोष्ट निराळीच आहे. मी त्या कऱ्याचा थोडासा अभ्यासच केला आहे म्हणानात !’ नाना त्याच्याकडे प्रश्नार्थक मुद्रेने पहात राहिले

‘बर, म्हाणा !’ या मुद्रेने तो सद्गृहस्थ नानांच्याकडे पाहू लागला.

‘त्या लोकाचे धंदे टिकण्यास एकच कारण आहे. आणि ते म्हटलें म्हणजे त्याचा सर्व व्यवहार जॉइंट पद्धतीने चालतो एक एका कंपनीत हजार बाराशे मजूर काम करतो. सल्लागारमंडळ पैसे मोजून ठेवण्याची त्याची तयारी असते.’ नाना म्हणाले

‘चाललें आहे पश्चिम आणि पूर्व एक होणे कवी तरी शक्य होईल का !’ तो गृहस्थ म्हणाला

मी पाहिले की नानाना पुरून उरणारा हा गृहस्थ होता. मी मध्येच म्हणालो,

‘का बरें ! धंद्याची मूलभूत तत्त्वे सर्व ठिकाणी सारखीच लागू पडतात. आता आपणच प्रयत्न करून पाहू तुमचे आणि आमचे हितसंबंध एक करू या ’ मी म्हणालों

‘तुमचें भाडवळ किती !’ सद्गृहस्थानें प्रश्न केला.

‘तुमचें किती !’ नानानीं प्रश्न टाकला.

‘हें पहा. भाडवळाचा प्रश्न तूर्त बाजूला ठेवू. सध्या आपली दिलजमाई करू आणि गोडीगुलाबीने दोन धंद्याचा एक घंदा करून टाकू.’ मी म्हणालों.

‘औषधाचें नाव मात्र माझे कायम राहील.’ तो गृहस्थ निश्चयानें म्हणाला.

‘त्याला एक उपाय आहे—तुमचेंहि नाव नको आणि आमचेंहि नको. नवीन नाव. ‘नैनिताल तिब्रेटामृत’ हें नाव काहीं कमी जोरदार नाही ’ मी म्हणालों.

‘पण त्यात माझी नाचक्री नाही का होणार ?’ तो गृहस्थ म्हणाला.

‘आणि आमचोहि पण नाही का तितकीच होणार ?’ हें पहा. धंदेवाल्या इसमाची आणि अब्रूची कायमची फारकत असते. आणि नाव बदललें म्हणून औषधाच्या गुणामध्ये थोडाच फरक होणार आहे ?’ मी इसून म्हणालों

‘हें तुमचें विधान थोडेंसं कुत्सितपणाचें आहे. तसें पहायला गेलें तर तुमच्या तरी औषधाचा काय एवढा मोठा गुण लागून राहिला आहे ?’ सदगृहस्थ किंचित् चिडखोर आवाजानें म्हणाले

‘मनुष्यानें स्वतःच्या पायाखालीं काय जळतें आहे याची आधीं नीट चौकशी करावी.’ नाना म्हणाले.

‘काहीं काहीं माणसाना स्वतःच्या वाक्पाण्डित्याची मोठी घमेंड असते.’ गृहस्थ म्हणाले.

‘आणि काहींना नुसतीच घमेंड असते ’ नाना म्हणाले

मी पुन्हा मध्ये पडलों.

‘हें पहा आपलीं हीं दोन्ही औषधें तशींच चालू ठेवावीत. पण तिसऱ्याच नावाखालीं आणखी एखादें निराळें औषध आपण पातीत सुरू केलें तर काय हरकत आहे ?’ मी म्हणालों

‘तरुण मनुष्या, तुला नवीन औषध चालवणें म्हणजे कॉलेजातल्या एखाद्या नवीन पोरीच्या नावाची चौकशी करणें वाटलें काय ?’ सदगृहस्थ म्हणाले.

त्यानंतर नानानीं त्या गृहस्थाला आपलें मत ऐकविलें. आणि त्या गृहस्थानेंहि पण नानाना स्वतःचें मत ऐकविलें.

अशा तऱ्हेनें परस्परमते कळविल्यावर मैत्रीला काय बाध येणार ?

माझ्या अपेक्षेप्रमाणें लवकरच एक खरमरीत पत्र आमच्या नावावर आलें.

‘सा. न. वि. वि आपणास मी पत्र लिहिण्याचीसुद्धा आपली लायकी नाही. पण केवळ सद्धेतूर्नें प्रेरित होऊन मी हें आपणांस कळविण्याचें धाडस

करण्यास उद्युक्त झालों आहे. मध्यतरी मी मलेरियाच्या आजाराने बराच क्षीणशक्ति झालों होतो इतर सर्व औषधे घेऊन बसलों. पण शेवटी आपल्या सत्यतेची परीक्षा पाहाण्याकरता आपले एक बाटलीभर औषध आणि एक ताईत अशा दोन वस्तु मुद्दाम मागविल्या. ताईताचा एकच फायदा झाला. आणि तो म्हणजे माझ्या बहिणीच्या नवऱ्याचा मृत्यु ! आणि औषधासंबंधी एकच सूचना करावीशी वाटते. ती ही की आता यापुढे निवडुगाच्या बोंडाचा उपयोग न करण्याची खबरदारी बाळगावी. मी स्वतः डॉक्टर असल्यामुळे मला तेव्हाच सशय आला आणि मी औषधाचे पृथकरण केले आपल्या आचरटपणापुढे हात जोडले आता एकच सूचना करतो की जर दोन महिन्यांच्या आत तुम्ही हा आचरटपणा न थांबवाल तर— पण ते मी आत्ताच बोलू इच्छित नाही. कळावे. आपल्या लोभाची मला मुळीच गरज नाही.

आपला
डॉ. पिसाटे

मी नानाच्या हातात पत्र टाकले.

पत्रामध्ये उल्लेखिलेल्या गोष्टींवरून मी तत्काळ ओळखले की आमच्या प्रतिस्पर्ध्यानेच दुसऱ्याच्या नावावर ही धमकी स्वतःच पाठवली असावी.

कारण, कोणताहि डॉक्टर प्राण गेला तरी आमच्या रामबाण औषधाना शिवणार नाही. आणि ताईत मागवणारे प्राणी घद्याने डॉक्टर म्हणून म्हणवत असतील ही कल्पनाच मुळी संभवनीय वाटत नाही. आणि जरी आमच्या औषधाचे पृथकरण केले गेले तरी ते शोधून काढायला एखादा डॉक्टरच पाहिजे होता असे नव्हते तसेच जरी आमच्या लवाडीविषयी सशय आला असला तरी डॉक्टर आपले रोगी सोडून आमचे प्राण कशाळा घेईल ! कारण, एक प्रकारे आम्ही डॉक्टर लोकांचे हस्तकच आहेत. निरोगी मनुष्याला रोगी बनवण्याचे काम आमचे. एरवी कोणते गामाकल्लु डॉक्टरांच्या पायां पडायला जातील !

आणि हे प्रत्येक डॉक्टरला माहीत असते आणि म्हणूनच आमचे पाक खपतात. नानांनाहि पण ह्या पत्रातील डॉ. पिसाटे ही व्याक्ति कोण हे तात्काळ ओळखले.

‘पण मला आश्चर्य वाटते कीं निवडुगाच्या बोंडाची याला कुणी माहिती दिली ?’ नाना म्हणाले.

‘नाना, जग बोळ्यानें दूध पितें अशी का तुमची कल्पना आहे ? ही गोष्ट मलासुद्धा माहीत होती तुमच्याकडे बोंडें घेऊन येणाऱ्या महारावर पाळत ठेवली म्हणजे—’ मीं हसून म्हटलें.

‘या पत्राचें काय करायचें ?’ नाना पत्राकडे पहात म्हणाले.

‘वा ! आता चोरावर मोर ! हेंच पत्र जाहिरातीत द्यायचें. फक्त आपल्याला अनवश्यक असा मजकुर गाळायचा आणि ताइताचा चमत्कार म्हणून—’ मी म्हणालों.

‘माझ्या बहिणीच्या नवऱ्याचा जन्म झाला म्हणून दडपश्चमे करायचें !’ नाना म्हणाले.

‘वा ! खासा रोजगार नाना, आज तुम्ही शुद्धीत आहात का ? नवऱ्याचा जन्म बायकोच्या जन्मानंतर होत असतो वाटते ?’ मी हसून म्हणालों.

‘खरेंच. बोलण्याच्या नादात अगदींच घसरत होतो मग त्या जोडप्याला एखादा मुलगा झाल्याचें लिहिलें तर ?’ नाना पत्राची घडी करीत म्हणाले.

‘एकाच्या ऐवजीं दोन म्हटलें तरी अधिकस्य अधिक फलम् !’ मी उत्तर केलें.

‘आमच्या खरेपणाचा हा पहा ताजा अस्सली नमुना’ म्हणून दुसऱ्या दिवशींच्या जाहिरातीत उपरिनिर्दिष्ट पत्राचा गोषवारा देण्यात आला

औषधाच्या आयुष्याची मुदत सपल्याचें थोडक्याच दिवसात स्पष्टपणें कळून आलें पण लबाडी का होईना, आजवर जीव लावून केलेल्या घद्या-वद्दल कोणालाहि प्रेम वाटणारच. आणि अगदीं शेवटचा म्हणून प्रयत्न करून पाहिला.

पण पुढच्या महिन्यात एकहि बाटली खपली नाहीं आणि यापुढें खपेलसें लक्षण दिसेना. साहजिकच प्रश्न येऊन पडला कीं आता पुढें काय करणार ?

‘हिंमत मर्दा तो मदत खुदा. वाळू, डरू नकोस. दोन आप्याला बाटली गेली तरी त्यात आपला फायदाच आहे. आणि त्यातहि खोट आलीच तर

—तर पाहू पुढें.' नाना म्हणाले

आणि 'दोन आप्याला साधी, चार आप्याला स्पेशल' इत्यादि मजकूर मी खरडत असता वहिनींनीं मला हाक मारली

'भाऊजी, सद्गुला ताप आला आहे तेव्हा म्हटल आपल औषध घ्यायच का त्याला ?' वहिनींनीं भोळ्या मावानें विचारलें आमचें औषध देऊन त्याला तडकाफडकी परलोक दाखवण्याची माझी इच्छा नव्हती. मी बापूला डॉक्टरकडे पिटाळलें

डॉक्टर तरी काय ? आमचेच भाऊ ! त्यानीं मेलेल्या माजराला डिवचण्याप्रमाणें सद्गुलें अग तपामळे आणि ठराविक 'अच्छा' म्हणून चालते झाले जाताना किनाईनचें गोमूत्र मात्र ठेवून दिलें नानानीं मुकाश्याने पात्राची नोट त्याच्या हातात कोवली.

पण सद्गुला ताप हटेना.

आणि एके दिवशीं सध्याकाळीं मद्रु गेला ! वहिनींच्याकडे पहाण्याची सोय नव्हती.

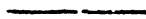
रात्री बाराचा सुमार असेल वाटल्याचा गावाज झाल्यामुळे मला जाग आली होती मी हळूच नानाच्या 'गुग्गु'कडे गेलों

आतल्या बाजूम नाना वाटल्याचे कागद फाडीत होते, वाटल्यातील पाणी मोरीत ओतून देत होते, होत नव्हतें त्याचा विश्वास करीत होते !

'नाना !' मी हळूच पुढें झालों

'शेवट ! अखेर !' जन्म आणि मृत्यु ! त्या पोराबरोबर या औषधानें जन्म घेतला. आता त्याच्याबरोबरच याचा शेवट झाला पाहिजे उद्या-पासून धडा बद !'

नानाच्या डोळ्याला आलेलें पाणी माझ्या नजरेतून सुटलें नाहीं.

सदूची बायको-

सदूची बायको खरोखरीच दहा हजारात एक होती.

आणि सदूने तिला वाचवण्याकरता रोख दहा हजार रुपये तिच्यावरून ओवाळून टाकले होते हेही तितकेंच खरें होतें परंतु दुर्दैव त्याचें की पाण्या-सारखा पैसा खर्च करून त्याला यश आले नाही.

काय योगायोगाच्या गोष्टी असतात पहा !

सदू नागपूरचा राहणारा. शिक्षणाकरिता म्हणून मुंबईस बहिणीच्या नवऱ्याकडे त्या वेळीं रहात असे. अखिल स्त्रीजातीविरुद्ध, का कोण जाणे, लहानपणापासूनच एक प्रकारची विलक्षण अटी मनात बसून गेल्याकारणानें सदूचें प्रत्यक्ष थोरल्या बहिणीशीं फारच थोड्या वेळीं सून जमत असे. जन्मदात्री आई लहानपणींच निवर्तल्यामुळें तिच्याविषयी बरे वाईट असे स्तब्धार त्यानें कधींच काढले नव्हते. परंतु एवढें मात्र खरें की 'आई म्हणोनि कोणी' म्हणून घोगऱ्या स्वरानें गाणाऱ्या कवींच्याविषयी त्याच्या मनात यथा यथाच आदर होता.

सेंट झेवियरसारख्या नांवालाच रोज उघडणाऱ्या कॉलेजमध्ये तो शिकत असूनही सुमारे तीन वर्षे त्यानें एकाही विद्यार्थिनीवर उघडपणें वा मनातल्या मनात बिलकूल प्रेम केलें नाही आम्हा मित्रमंडळीमध्ये जर मुलींच्या-विषयी काहीं गप्पा निघाल्याच तर यानें तेथून उठून जावें हे नेहमींच चालत असे पॅट, बूट, सूट करून एकदा मुलींच्या समोरून हिंडून आलें की पितर स्वर्गांत गेल्याचा; कॉलेजातील मुलाचा ब्रह्मानंद त्याला कधींच झाला नाही बहुतेक शनिवार-रविवार व सुट्टीचे दिवस कापण्या मैदानावरील साडेतीन तासात आटपणाऱ्या क्रिकेट मॅचेस पहाण्यात किंवा खेळण्यात तो घालवीत असे

घरीं फारच कटाळा आला तर तो गिरगावातल्या एका इराण्याच्या हॉटेलात बसून तीन दिडक्याच्या चहाच्या आधारावर रस्त्यावरची करमणूक पाहण्यात तासन् तास घालवीत असलेला दिसे.

त्या दिवशीं रात्रीं दहा वाजण्याच्या सुमारास अशाच स्थितीत त्या नेहमीच्या हॉटेलात बसलेला सदू मी पाहिला आणि मला मोठेंच आश्चर्य वाटलें.

कारण नेहमीचा त्याचा बेफिकीर चेहरा आज कसल्या तरी गूढ विचारात गर्क होऊन गेला होता. टेबलावर बॉयने आणून ठेवलेला चहा तसाच होता. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की सिगारेटला कधीही न शिवणारा सदू आज सिगारेटच्या धुराचे लोटच्या लोट सोडीत होता. मला त्याने पाहिलें परंतु सिगारेटच्या धुराचे कौतुक करण्यातच त्याला विशेष मौज वाटत होतीसे दिसलें !

मी त्याच्याच पुढें एक खुर्ची ओढून घेऊन बसलों त्याने माझ्याकडे न पाहताच बसल्या जागेवरून शान्तपणें म्हटलें— ‘अरे शेटजी, आता तुमचें गिऱ्हाईक यायचा वेळ नाही. जरा इकडे या ना अन् येताना एक आखलें पाकीट घेऊन या ’’

‘म्हणजे ? आज काय विचार काय आहे ? मीं हसत म्हटलें.

‘गप्प रे बुवा ! जरा विचार करू दे मला.’ किंचित् तुसडेपणानें त्याने उत्तर केलें

*

*

*

दुकानचा इराणी शेटजी सदूचा तीन वर्षांचा जानी दोस्त होता. लढ पोटाच्या अवडबराखालीं दोन काटक्या लुटलुटू चालताना पाहून कोणासही शेटजीची मोठी मौज वाटली असती कातडी पट्ट्याचें कमरेस बधन टाकण्याचें शेटजीस काहीच कारण नव्हतेसे दिसत होतें. अगात लाड्या बाहीची बुतावी बडी, डोक्याला उलट्या घमेल्यासारखी दिसणारी काळी टोपी आणि पायघोळ चोळणा हा शेटजीचा बारा महिन्यांचा कायम पोशाख होता. शेटजीचा चेहरा खरोखरीच उन्हानें तडकलेल्या टॉमॅटोसारखा दिसत असे. या दोघा प्राण्याची दोस्ती कोणत्या कारणामुळे झाली हें सांगणें कठीण होतें.

‘हे काय शेट ! अरे, आज तुम्ही तो विलायती बिडी घनचक्कर फुकते आहे ! काय मेंदुमधीं बिघाड झाला काय ?’ शेजारच्या खुर्चीवरून भार टाकीत शेटजी म्हणाला.

‘शेटजी, तुम्हीं कधी एखाद्या मुलीवर प्रेम केलें होतें काय ?’ सद्गुरू धुराआडून विचारलें.

मी आश्चर्यचकित होऊन म्हणालों, ‘म्हणजे ? खरेंच का तू ह्या माडवा-खाली सापडला आहेस ?’

‘अरे दोस्त, तुम्हाला काय पछान आहे ? एक दिन आमीबी तुमच्यासारखाच बायडीकरता जीवाचा पुलाव बनवून राखले होते. पण हे आवालोका कोणते टाईमला दगा देल काय बी समजत नाय. अरे, आमी एका बायडीपळे तुमच्यासारखाच फकीर बनले होते. बिगर एक दिन अस्पतळमदी ज्याऊन छोकऱ्याला जलम द्यावयाला गेले अन बस ! खल्लास ! त्या टाईमपासून हा रेस्टॉरंट खोलून बसले. पेटकेवास्ते धदा तो करावयाच पायजे की नाय ? बिगर आता बायडीचा नाव नको काढू दोस्त !’ शेटजी खिन्न मुद्रें म्हणाला.

‘शेटजी, तुम्हाला कटाळून गेली असेल विचारी !’ सद्गुरू मिस्तिकलपणानें हसून म्हणाला.

‘अरे, काय बोलते तुमी दोस्त ! बायडी होते ते वक्ताला या अख्ख्या बवईतला एक सिनिमा थिएटर एक दिन नाही छोडला ! हर एक दिन आइस्क्रिम खायला एकबी रेस्टॉरंट छोडला नाय तो काय फुकटच ? सबूर. आमच्या दोस्तीचा हे तुम्ही म्हणता तो सुवेनीर (स्वूण) अजून या आमच्या डोकशीवर ठेवून देते ते काय फुकटच ?’ असे म्हणून शिरछाणाच्या आतल्या बाजूस ठेवलेलें एक लहानसें मोराचें पीस शेटजीनें बाहेर काढून दाखविलें.

‘हें पीस तुम्हाला तुमच्या बायडीनें दिले होतें ?’ मी आश्चर्यानें विचारलें.

‘अरे, हेच्यामुळें तर आमी जुगले. तवा आमची बायडी इस्कूलमदीं जाणारी छोकरी होते. तेच्या पुस्तकामधून हे एक दिन पडलेले आमी पायले. तवा ते वापस करण्याकरता आमी एक दिन साजचे तेच्या घरीं गेलो. तवा आधारात तेच्या हाताचा पापा घेऊन अन एक टोकर बी खाऊन आले. त्याच हाताला धरून रातोरात एक दिन सुवईला पळून आले.’ शेटजी म्हणाला. शेटजीची ही मर्दुमकी ऐकताना सद्गुरू डोळ्यांत विलक्षण तेज चढलेलें मी पाहिलें. इतक्यात शेटजीला एका गृहस्थान्

मोड देण्याकरिता म्हणून जावें लागलें मी सदूकडे पाहिलें.

‘पण मुलगी तरी कोणती ठरविली आहेस तू ! आणि कोणत्या जादूच्या गुरकिल्लीने तिच्या हृदयाचें कपाट तू उघडण्याचें ठरविलें आहेस ?’ मी सहजच विचारलें.

‘मुलगी पण मुलगी आहे हें तू तात्काळ कबूल करशील. आपल्याच कॉलेजातली— आपल्याच वर्गातील— सबंध कॉलेजात जिची स्वरूपराणी म्हणून ख्याति आहे ती मदाकिनी ’ सदू म्हणाला सदूची उडी फारच मोठी होती हें त्याला सुद्धा कबूल करावें लागलें असतें. जिच्याजवळ जायला सुद्धा इतर लोक टरकत असत तिच्याशी लग्न करण्याची सदूची इच्छा म्हणजे अशक्य कोटीतील महत्वाकांक्षा होती असेंच म्हणावें लागेल.

मदा अत्यंत सुंदर होती असे म्हणणें म्हणजे माघी पाणिमेच्या दिवशी चंद्र आल्हाददायक असतो असें घरात बसून एखाद्या ब्रह्मचान्याने म्हणण्यासारखे होते. खरोखरीच त्या दिवशी त्याची आल्हाददायकता पटवून देण्याकरिता बरोबर नवीन लग्न झालेल्या बायकोला घेऊन दूर कोठें तरी रानातच जायला हवें. संस्कृत कवींनी सुंदर स्त्रीची ओळख करून देताना ज्या अतिशयोक्तीच्या विद्वत्तापूर्ण विदुषकी उपमा योजिल्या आहेत त्या दृष्टिआड केल्या असता मदाची ओळख मराठी वाचकांस बरोबर येईल.

‘मग ? ती तुला मिळणार का ? नाही तर तुतारी फुकण्याची हौस म्हणून एखादी विडीच फुकीत बसावें लागेल बरे का ?’ मी हसून म्हणालों.

पैसे देण्याकरिता मी पुढें झालों आणि नेहमीच्या सवयीप्रमाणें सदूने उगीचच आत घातलेला खिशातला हात बाहेर काढला. शेटजीनें हसत हसत पैसे टेवलाच्या ड्रॉवरमध्ये ठकठन सदूस म्हाटलें,

‘अच्छा तो दोस्त ! तुमच्या छोकरीला आमाला दावेल तर कीं नाय ? एक पावणा कप पिवायला जर तुमी त्यांना घेऊन घेल तर आमी तुमाला प्रायवेटमदीं आखा एक घटा आराम करायला तुमाला टाइम देल बरं का ? लईच उमदी घोडी राहते तर आमीवी दोन शब्द त्येला सुनवून घेल. काय साहेब, खरा कीं नाय ? दोस्ताचें काम ते आपला काम.’

‘या कामात, शेटजी, ज्याचा तो बरं का !’ मी हसून म्हाटलें.

आम्ही दोघेही हसत हसत बाहेर पडलों.

वरील गोष्टीला दोन वर्षे होऊन गेली. मध्यतरी मला पेण पनवेल येथे एक वर्ष मास्तरकीकरता म्हणून देवाला द्यावे लागल्याकारणाने मी मुबईत नव्हतो. खेड्यात जाऊन तेथे सुधारणा करावी या कॉग्रेसच्या आज्ञेनुसार मी दोन वर्षांत स्वतःच खेड्यातील लोकाकडून पुष्कळ शिकून परतलो होतो. मुबईला आल्यावर मी सदूची चौकशी प्रथम आमच्या इराणी दोस्ताकडे केली. त्याने मला बरीच मनोरंजक माहिती पुरवली.

‘अरे दोस्त, तो सदूभाऊ तर आता एक छोकऱ्याचा बाप जाला हाय अन् कोटातल्या पिंडेल पिंडेल पिंडेल अॅण्ड पिंडेल कुपनीत साला कॅशीअर झाला हाये. छोकरा नव्हता तोंवर रोज साजचा आयस्क्रिम खायला बायडीला घेऊनशान येत होता. बिगर आता नाव कशाला ?’

‘एक दिन अकेलाच आला होता. लई घुस्सा करून एक आखला पाकीट जाळलान् ! त्याला आमी विचारले तर ‘बायडी बीमार आहे’ म्हणून म्हणाला. अरे, बायडी एक दोन दिस बीमार झाली तो इतका घुस्सा करते काय पुसू नाय !’

मी ताबडतोब सदूच्या बिन्हाडी गेलो. काय युक्त्या केल्या त्याच्या त्यालाच माहिती पण सदूनं अखेरीस मदाकिनीच्या हृदयाचा ताबा घेतला ! आता तो आपल्या बायकोसह आणि चिमुकल्या छोकऱ्यासह स्वतंत्र बिन्हाड थाटून आयुष्याची नौका इतका वेळ सथ पाण्यातून वल्हवीत होता. ससारात उपस्थित होणारी नवरा-बायकोंतील लुटपुट्टीची वादळे बुडबुड्याप्रमाणे तेव्हाच विराम पावून— एकदरीने सदूचे बरे चालले होते. मी त्याच्या घरी चहा घेतला, चिमुकल्या यशवताला थोडा वेळ खेळवले, व सदू कामाला गेला असल्याकारणाने मदाशी थोडा वेळ बोलत बसलो.

एकदर सभाषणामध्ये मला मदेचा थोडासा सशय आला. काही तरी माझ्यापासून ती लपवून ठेवीत असावी असे मला वाटले. अर्थात् स्वतःच्या बायकोला तर मी कधीच खोदखोदून विचारीत नसें. सदूच्या बायकोला तसें विचारणे शक्यच नव्हते. आणि स्वतःची बायको मरत असली तरी विनोदाच्या कोट्याखाली जीव उबवून टाकून दुसऱ्याच्या बायकोला तर एक दिवस ताप आला तरी सबध जग उलटेंपालटें झाल्याप्रमाणे भयभीत होण्याइतका हलुवार अतःकरणाचा एखादा समाजसुधारक मी नव्हतो.

सध्याकाळीं रस्त्यात सदूची आणि माझी गाठ पडली. त्या वेळीं सदूनेंच थोडासा प्रकाश पाडला. मदाची प्रकृति जशी असावी तशी नव्हती वर वर दिसणाऱ्या गुलाबी तकाकीआड भयकर खोल गर्त पसरलेली होती यश-वन्ताच्या जन्मापासून तिला बारीक ताप येऊ लागला होता आणि तो ताप असाच आणखी काही दिवस चालला तर— ?

मी सदूला घीर दिला !

‘खरेंच तू म्हणतोस त्याप्रमाणें काही धोका नाही !’ त्यानें अधिन्या नेत्रांनीं मजकडे पाहून म्हटलें. मी तरी काय सागणार ! इतर लोकांप्रमाणें गुळमुळीत शब्दांचा आधार देऊन मी त्याच्यापासून निसटलों. मात्र डोक्यामध्ये एक बारीक विचार चमकून गेला कीं दिसायला अत्यंत सुंदर दिसणाऱ्या स्त्रिया ससारात पडल्या कीं कचकड्याच्या जपानी बाहुल्यापेक्षा जास्त उपयोगाच्या नसतात जगातल्या उत्तमोत्तम खाद्यपेयाचा त्यांना नैवेद्य दाखवावा, उत्तमोत्तम वस्त्रांनीं लपेटून टाकावें व नाजूक साजूक भाषणाने त्यांना खुलवावें यातच त्यांच्या सौंदर्याचें चीज ! त्यांच्या सौंदर्याचा आरशात पहाण्याइतकाच त्यांना उपयोग एरव्ही इतरांना त्यांचा काही उपयोग नाही.

नतर मी पुण्याला आलों.

*

*

*

वरोबर दोन वर्षांनीं मला कळलें कीं सदूची बायको गेली !

माझा विश्वासच बसेना या गोष्टीवर.

चार वर्षांपूर्वीच जिच्या सौंदर्याविषयी कित्येक कवींच्या मेंदूला सृज आल्याप्रमाणें झालें होतें, आणि जिच्या सौंदर्याकडे पाहून खरोखरच पाहणाऱ्याच्या मनात लगेच आब उत्पन्न व्हावा, ती हसरी खेळकर स्वभावाची मदाकिनी इतक्या लहान वयात कालवश होईल ही कल्पनाच काही चमत्कारिक होती. बारा बारा पोराना जन्म देणाऱ्या स्त्रिया दिवसेंदिवस फोफावतच जात असतात. त्यांच्या नवऱ्यांनाही त्यांच्याकडे पाहून छातीत कळ आल्यासारखें होतें. आणि इकडे पहवें तर एका मुलाला जन्म देऊन पुरतीं दोन वर्षेही लोटलीं नाहींत अशा स्थितीत माडलेला डाव मध्येंच उचळून मदाकिनी निघून जाते. काय म्हणावें तरी काय

ह्या प्रकाराला ?

दोन वर्षांमध्ये सदूकडून अधून मधून मला पत्रे येतच असत. परंतु त्यात क्षयाचे दुखणें आहे आणि काहीं दिवस बरें वाटतें व काहीं दिवस त्रास होतो यापलीकडे मला काहींच समजण्यासारखें नव्हतें. मदाकिनी गेल्याचें सदूनें मला पत्र पाठवल्याबरोबर मी ताबडतोब मुंबईस निघून गेलों.

सध्याकाळचा सुमार होता रस्त्यावर मोटारींची नेहमीप्रमाणेच लगीन-घाई चालू होती. हॉटेलातील पोऱ्याचें ओरडणें, मध्येच एखाखा कुऱ्याचे दीनवाणें केकाटणें आणि इतरत्र होणारे लहान मोठे आवाज एकत्र होऊन एकदर देखावा इतका भेसूर दिसत होता की जणू काय आपण माणसांनीं गजबजलेल्या शहरात वावरत नसून हातात जळते पलिते घेऊन कर्णकटू किंकाळ्या फोडून अक्राळविक्राळ चेहऱ्याचीं मुतेच एखाद्या श्मशानात अमावास्याच्या मध्यरात्री नाचाचा वळोळ उडविण्यात गर्क आहेत असें वाटावें निदान माझ्या चमत्कारिक मनःस्थितीमुळे मला तसें वाटलें.

एकवार तिरस्कारपूर्ण दृष्टीने त्या नाचणाऱ्या भुताकडे पाहून मी सदूच्या फ्लॅटवर चढून गेलों. यशवन्ताला माडीवर घेऊन त्याच्या केसातून बोटे फिरविण्यात सदू गर्क झाला होता

मी आलेला पाहताच त्याला थोडेंसे समाधान वाटल्यासारखें दिसले.

थोडा वेळ कोणीच कोणाशीं बोललें नाहीं शेवटीं राहवेना म्हणून मीच बोलून गेलों—

‘सदू, पुरे आता विचार ’

‘विचार ! मीं मदेचा विचार केव्हाच सोडला होता. आता विचार फक्त इतर लोकांविषयीं करतो आहे. गमत वाटते आहे मला त्यातच.’ एकवार खिन्नपणें इसून सदू म्हणाला

खात्रीनें त्याला गमत वाटत नव्हती मनुष्यस्वभावच आहे हा. ज्या गोष्टीविषयीं कमालीचा तिरस्कार वाटत असतो त्या गोष्टी तो शक्य तितक्या लवकर विसरण्याचा प्रयत्न करित असतो पण त्याच नेमवया तो लवकर विसरू शकत नाहीं, उलट जास्त भडकपणे त्या गोष्टी आला आठवू लागतात ! त्याचा विचार करण्यात कोणाला गमत वाटत असते !

‘सदू, एकदरीत शेवटीं क्षयावरच गेलें का रे !’ त्याच्या आठवणी

सद्दुची बायको—

बुजाव्या म्हणून मी प्रयत्न करीत होतो. पण नेमक्या नकोत त्याच गोष्टी माझ्या तोंडून अचानकपणे बाहेर पडत होत्या.

‘मदाचे दुखणे ना ! क्षयावर कसलें आलें आहे ! डॉक्टरवर अन् हॉस्पिटलवर गेलें म्हणेनास !’ तो खिन्नपणानें म्हणाला. मी कांहींच बोललों नाहीं. सद्दु पुढें बोलू लागला—

‘यशवताचा जन्म तिच्या बापाच्या इच्छेप्रमाणें सुबईच्या एका प्रसिद्ध हॉस्पिटलमध्ये झाला आणि शेवटीं दुसऱ्या एका हॉस्पिटलमध्येच तिला या जगाला मुकावें लागलें औषधाकरता, हवेकरिता, याकरिता अन् त्या-करिता मिळून वडिलाच्या इस्टेटांतून मिळालेल्या दहा हजार रुपयावर या दोन वर्षांत पाणी सोडलें. आणि मिळवेलें काय ! फ्री म्हणून समजल्या जाणाऱ्या इस्पितळातल्या लोकाना खूश ठेवण्याकरिता म्हणून काहीं नाहीं तरी हजार एक रुपये मी ओतले.

‘मदाच्या वडिलांनीं मला एक कवडीची मदत केली नाहीं. उलट मरायला टेकलेल्या मुलीला चार दिवस माझ्याच खर्चानें तुमच्या घरीं ठेवा म्हणून परोपरीनें मी त्यांना विनविलें असता त्यांनीं उत्सळून एकच उत्तर केलें कीं ‘हा रोग माझ्या घरात नको. मला इतर मुलें आहेत. त्यांना हा रोग ससर्गानें जडणार नाहीं कशावरून !’ साग जन्मदाता असा फिरल्या-वर मुलीनें कोणाच्या तोंडाकडे पाहवें ! तिचे वडील स्वतः एक डॉक्टरच आहेत. आणि म्हणून त्यांना ससर्गाची भीति वाटली. मला नाहीं वाटली, कीं माझ्या या छोकऱ्याला नाहीं वाटली. मी कबूल करतो कीं मनुष्यानें योग्य ती काळजी घेतलीच पाहिजे. परंतु मनुष्यानें साध्या माणुसकीला महाग व्हावें ही रीत कुठल्या मुलखाची ! मला कटाळा आला आहे या जगाचा. जगात अत्यंत स्वार्थी, भेकड आणि नीच जात जर कोणती असेल तर ती मानवाची.’

सद्दु बोलता बोलता थाबला.

मी मुकाट्यानें त्याच्या खाद्यावर हात ठेवून म्हटलें—

‘सद्दु, बाहेर जाऊ या चळ.’

मुकाट्यानें माडीवरचा मुलगा मोलकरणीच्या ताब्यात देऊन सद्दु माझ्या-बरोबर बाहेर पडला.

— आम्ही नेमके आमच्या चिरपरिचित इराण्याच्या दुकानापुढे येऊन उभे राहिलो आत जाताना मी त्या इराण्याला वस्तुस्थिति पटकन सांगून टाकली. त्याचा चेहरा खरकन् उतरला.

काही एक न बोलता आम्ही चहा पिऊन दुकानाबाहेर पडलो.

*

*

*

सदू वेडा झाला नाही आणि त्याने आत्महत्याही केली नाही रोज सकाळी दहा वाजता मोलकरणीच्या ताब्यात मुलाला देऊन तो ऑफिस-मध्ये नियमित जात असे दिवसभर काम करून नियमित संध्याकाळी महाला घरी परत येत असे. रात्री यशवन्त निजला म्हणजे हळूच बाहेरच्या वाजूने दाराला कडी लावून तो आपल्या ठराविक दुकानी चहा पिण्याकरिता येत असे इराण्याने त्याला एका शब्दाने आठवण दिली नाही आणि सदूही त्याच्यापार्शी बोलला नाही

रोज रात्री नवाचे सुमारास कोपण्यांतल्या ठराविक खुर्चीवर बसून एक पावणा कप पुढे ठेवून सदू शुन्य मनस्कतेने एक दान सिगारेट्स ओढी, गार झालेला चहा पिऊन टाको व पैसा देण्याकरिता त्या इराण्यासमोर उभा राही.

काही एक न बोलता तो इराणी मोठ्या खिन्नपणे दोनतीनदा मान झालवी आणि पुढ्यात टाकलेले पैसे पुन्हा सदूच्या खिशात टाकी.

लतेची माई !

त्या मुलीचें नाव लता होतें. परतु त्या मुलीकडे एकच वार पाहिलें कीं हा जाईजुईचा वेल नसून तांबड्या भोपळ्याचा वेल असावा हें चटकन् लक्षात येत असे.

मूळचीच कपाळपट्टी अरुद, त्यातून केव्हाहि वेणी घातली तरी कपाळावर केस ओढून घेण्याची कला मुलीनें आत्मसात् करून टाकलेली असल्यामुळें ब्रह्मदेवानें तिच्या नशिवाचीं चार अक्षरें कपाळाऐवजीं गालावरच खरडलीं होतीं कीं काय असे तिच्या नेहमींच दिसणाऱ्या खरवडलेल्या गालावरून कोणासहि वाटलें असतें फुगीर गालाच्या मधोमध दाटीवाटीनें अग चोकरून बसलेल्या नाकावर म्हशीनें पाय दिल्याचें स्पष्ट दिसत होतें. पानाच्या गर्द दाटीआड लपलेल्या कोकीळ पक्षाच्या युगलाप्रमाणें तिचे डोळे शोधून काढावे लागत असत.

मुलगी अक्षरशः वेडौल होती यात शका नव्हती. अगा मुलीचें 'लता' नाव ठेवणाऱ्या आईची कीव करावी तितकी थोडीच असें कुणीहि म्हटलें असतें. परतु हो ! मृताविषयीं वेडेंवाकडें बोलू नये म्हणतात ! लतेची आई सुमारे दोन वर्षांपूर्वींच या स्तुतिनिंदेच्या पलीकडे गेली होती आणि तिच्या जागीं अढाविसाव्या वर्षीं वैराग्य शोभत नाहीं या विचारानें म्हणा अगर शक्य नाहीं म्हणून म्हणा, किंवा आजूबाजूच्या लोकांच्या आग्रहाला मान देण्याच्या मामुली सन्नखीखालीं म्हणा, यशवतरावानीं लतेला नवीन एका 'माई'ची सोबत जोडून दिली होती.

त्या वेळीं लता अवघी चार वर्षांची होती. पुढें पुढें लता वाढू लागली आणि तिची अकलही पण आश्चर्यकारक रीतीनें वाढू लागली.

—लग्न झाल्यावर मंगळागौरीकरता माईला माहेरीं जायचें होतें आणि लता हट्ट धरून बसली. लतेलाही आपल्या माईबरोबर नवीन आजोळीं जायचें होतें.

'लतेला नाहीं नेल बरोबर तर चालायच नाहीं का !' माईनें यशवंत-

रावाना भीत भीत विचारलें.

‘का ? जा कीं घेऊन तिला. आता ती तुझी मुलगी आहे.’ यशवंत-
राव हसून म्हणाले

माई काहीच बोलली नाही. परंतु लतेला बरोबर नेणें तिला तितकेंसें पसत नव्हतें. ‘तुझी मुलगी’ असें म्हणणें सोपें असतें परंतु नुसत्या शब्दानें मातृत्वाचा जिद्दाला कसा उत्पन्न होईल ! अठरा वर्षांच्या अल्लड पोरीनें लग्नाच्या दुसऱ्या दिवसापासून आजपर्यंत कधीहि न पाहिलेल्या मुलीवर मातृत्वाची पाखर घालावी हें कितपत शक्य आहे ? वात्सल्याचा उगम सहवासापोटी होत असतो. निद्रितावस्थेंत वा जागृतावस्थेंत, सुखाचे वेळीं वा दुःखाचे वेळीं, दिवसा, रात्री अशा सर्व परिस्थितींत कमीत कमी नऊ महिने उरापोटाशीं बाळगल्याशिवाय त्या व्यक्तीविषयीं उमाळा येणें शक्य नाही.

आणखी दुसरें एक कारण होतें आणि तें कारण म्हणजे खुद्द लताच होय.

ज्या गोष्टी दुसऱ्याला सांगू नयेत अशा गोष्टी लता एका पेपरमिटाच्या गोळीच्या आशेनें अगदीं मोकळ्या मनानें दुसऱ्याला सांगून टाकीत असे.

‘लते, दादा कुठ झोपतात ?’ या शेजारच्या रमाकाकूच्या प्रश्नाला लता हातातला पेढा मिची मिची खात अगदीं निःसकोचपणें उत्तर देत असे, आणि माईला चोरट्यासारखें होई.

माईचें माहेर गावातच होतें. तिकडचीं माणसें नेहमीं येत जात, त्याच-प्रमाणें पूर्वाश्रमातील मैत्रिणींचा घोळकाहि मधूनमधून पूर आलेल्या नदीच्या लोंढ्याप्रमाणें येऊन जाई. त्या वेळीं लतेच्या दोन्ही हातात झग्याच्या घोळात न मावेल इतका खाऊचा ढीग तिच्यावर लादला जाई आणि त्या-बदला जितक्या बारीकसारीक गोष्टी काढून घेता येतील तितक्या काढून घेतल्या जात. विचारी माई रडकुडीला येई. लतेचा फाजील स्पष्टवक्तेपणा तिला जाचक होई. नको नको त्या गोष्टी लता दुसऱ्यास सांगू लागली कीं तिचा जीव खालवर होई. मैत्रिणी तिची खूपच चेष्टा करीत. ती चेष्टा सहन करणें कधीं कधीं अशक्य होत असे. पुष्कळ वेळा चेष्टेला कुचेष्टेचें स्वरूप येई, आणि काहीं काहीं शब्द तिच्या मनावर प्रहार करून जात.

यशवंतरावाना खरोखरीच तितकासा पाँच नव्हता म्हटलें तरी चालेल.

चार वर्षांच्या मुलीला काय कळणार आहे या विचारानें ते लतेच्या देखत एखादे वेळीं माईशी थोडीशी जास्त लगट करीत—आणि ‘कशो माईची जिरली ऽ ऽ ! दादा झाले टागेवाले अन् माई झाली घोडा. माईची वेणी घरून तिला दादांनीं घोडा केला ऽ ऽ’ इत्यादि नवलपूर्ण कथा लतेनें शेजारच्या लोकाना सागावी. असें प्रत्येक बाबतीत होऊ लागलें.

लतेला माईनें गोडीने सागून पाहिले यशवतरावाकरवीं तिला जरब बसविण्याचेंही तिनें करून पाहिलें, आणि एकदोनदा अती झाल्यावर एक दोन तोंडात देऊनही पाहिल्या लता तात्पुरतें कबूल करी. परंतु परकीं माणसें घरात आल्यावर तिला निर्भय झाल्यासारखें वाटे आणि माईला धरणीमाता पोटात घेईल तर बरें असें वाटायला लावी.

आधींच सावत्रपणाचें नातें म्हणजे लोकाना एक करमणुकीचा भाग असतो रोजच्याच अळणी आयुष्याला कटाळलेल्या आणि रिकामपणाचाच उद्योग आवरता आवरता नाकीं नव आल्यासारखें वाटणाऱ्या महाभागाना ही सावत्रपणाची जिवत फोडणी जरा चटकदार वाटल्यास त्यात नवल कसलें ? आपल्या पायाखालीं काय जळत आहे हें पाहण्यापेक्षा दुसऱ्याचे हातपाय केव्हा निखान्यावर पडतील याचीच काळजी वाहणारे प्राणी जगात भरपूर भरलेले आहेत. यशवतरावाच्या प्रथमपत्नीला जिवतपणीं नावें ठेवणारा स्त्रीवर्ग आता पहिलीची अफाट स्तुति आणि दुसरीची निंदा करायला एका पायावर तयार होता. लतेला माईनें मगळागौरीकरतां आपल्या माहेरीं नेलें नाहीं हें पाहिल्याबरोबर वाड्यातल्या स्त्रीजनाना उल्कापाताचा भास व्हावा यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीं नव्हतें.

माई पाच सहा दिवस घरीं नसल्यामुळें वेणीफणी करायला लता वाड्यातल्या रमाकाकूकडे जात असे सोन्यासारखी पोर आई नसल्यामुळें जमिनीत शिरायला लागल्याचें रमाकाकूनीं स्पष्ट बोलून दाखविलें लतेला थोडेंसे आश्चर्य वाटलें ‘जमिनीत शिरणें’ हा प्रयोग तिला नवीन वाटला !

‘अग, जमिनीत शिरलीस म्हणजे तुझी वाढच खुटली अस हो !’ रमाकाकूनीं तिला समजावून सांगितलें.

‘पण मी तर चागली मोठी झाले आहे.’ लता गभीर चेहरा करून म्हणाली.

‘कर्माची मोठी ! काय पोर तरी ! अग, आईची माया निराळी. अन्

माईची माया निराळी किती झाल तरी सावत्र पोरगी तू !' रमाकाकू जास्त खुलासा करून म्हणाल्या.

‘सावत्र म्हणजे काय ?’ लतेने पुन्हा विचारलें

*

*

*

त्या दिवसापासून लतेच्या डोक्यात निराळेंच वारे खेळू लागलें. सावत्र-पणाचा तितकासा तिला बोध झाला नाही परंतु माई आपल्याला केव्हा ना केव्हा तरी मारणार आहे, डागणार आहे आणि सरते शेवटी आपण आपल्या आईसारखें मरणार आहोंत म्हणजे कुठें तरी जाऊ तें पुन्हा परत येणार नाही इत्यादि अर्धेकच्च विचार तिच्या डोक्यात वावरू लागले. माईने आपल्याला का मारावें अन् का डागावें हे कोडे तिला उलगडले नाही आणि जर मारलेच तर दादा तिला ठोक देतील हा विचार तिला आधाराला पुरे होता. माई घरी आल्याबरोबर लता आता पूर्वीसारखी तिच्याशी मोकळेपणाने वागेनाशी झाली. दाराआड उभी राहून किंवा दूर अंतरावर उभी राहून लता ऐकीव माराची व डागाची वाट पहात असल्यास न कळे ! माईच्या लक्षात ही गोष्ट प्रथम आली नाही परंतु जेव्हा दोन तीन दिवस लता वेणीसाठी तिच्याकडे येईना, आणि जेवायचे वेळेस तिच्यापासून शक्य तों दूग्ध वसू लागली, तव्हा तिला आश्चर्य वाटले.

एके दिवशी सकाळी वेणीकरता लतेला तिने वाडाभर शोधली परंतु लतेचा पत्ता नव्हता. सकाळचे दूध पिऊन लता जी अदृश्य झाली ती दहा वाजायचा सुमार झाला तरी परत आली नव्हती. आजूबाजूच्या वाड्यातून माई तिची चौकशी करून आली. शेवटी नाइलाज झाल्यावर तिने यशवन्तरावाच्या कानावर ही गोष्ट घातली. यशवन्तरावाना प्रथम आश्चर्य वाटले आणि नंतर त्याचे मन भीतीने गोंधळून गेलें. अलीकडे माई घरात आल्यापासून लतेकडे फारसे लक्ष द्यावयाला त्यांना सवडच मिळाली नव्हती, आणि मुलाची सर्व टीप बायकांनी पहावयाची असते व बापानें फक्त कपडेलें बरोबर आहेत येवढें पाहिलें की पिता या नात्याने आपलें कर्तव्य चोख पार पडलें अशी याची लाडिक समजूत होती. परंतु दोन तीन तास बेपत्ता झालेल्या चार पाच वर्षांच्या पोरीला स्वतःची नोकरी बाजूला ठेवून भरदुपारच्या उन्हात वणवण करीत भटकून धुडाळावी लागते

हे पित्याचें कर्तव्य त्यांना तितकेंसे मोपें वाटलें नाहीं.

सध्याकाळीं दिवे लांगणीच्या सुमारास लता आपण होऊन घरीं आली यशवन्तराव दिवसभर हिंडून इतके त्रासले होते कीं त्यांनीं याद राहिल अशा बेतानें तिला पिट्टी दिली अगणात बायकाचा घोळका जमला होता कोणी काहीं, कोणी काहीं आपआपल्या परीनें लतेच्या या अचानक पलायनाचें समर्थन करीत होत्या.

‘आईवेगळी पोर ! घर खायला उठल तर उंबरठा ओलाडील नाहीं तर काय करील ’ एक जण नाक फुगवून ताठरपणानें म्हणत होती

‘येवढ्याचकरता बर बाई आमच्या चिंगीला तें पोस्टातल बिजबराच स्थळ मीं नको म्हटल ! सवतीच पोर वागवण भारी बाई कठीण ! तशी माझी चिंगी ‘ह’ म्हणता ‘हा’ म्हणायची नाहीं पण माणसाचा नियम नसतो ग बाई ! अलीकडच्या पोरी या ! याना नुसत मियाबिंबीच राज्य हव !’ दुसरी एकजण ठसक्याने म्हणाली.

‘आणि असलीं पहिलींच पार तर उकिरझ्यावर का नेऊन सोडायचीं आहेत ! आता मना नाहीं का निसरणीं दिली ! पहिल्या दोघांचे चांगले चार मटोबा आहेत पण—’ तिसरी अभिमानानें म्हणाली.

‘ते नका सांगू ! दोघाना देशोधडीला लावले आहेत आणि एकाला घरकाम्या करून सोडला आहे अन् एक बसला आहे आजोळीं जाऊन तुमच्या त्रासान !’ पहिलीने स्फटपणे म्हटले !

माईला यापुढचीं चालणी ऐकणे शक्य नव्हते ! तिनें रागारागानें सगळ्या खिडक्या व दारे फटाफड लावून घेतलीं

यशवन्तराव कधीं नव्हत ते आज खूप सनापले होते लग्न झाल्या दिवसापासून आज वर्ष दीड वर्ष त अत्यंत सहनशीलपणाने लतेचा हा सगळा बावळटपणा सहन करीत होते अत्यंत उदार मनानें त्यांनीं वेळो-वेळीं तिच्या मूर्खपणाकडे सारखे दुर्लक्षच केले होते परंतु आज मात्र त्याच्या सहनशीलतेशी दोरी तुटली ते आज आपल्या लाडक्या लतेला मारीत नसून जणु काय एखाद्या लतकोड्या कुठ्यालाच बडवून काढीत होते. लतेनें पहिले दोन तडाखे मोठ्या धैर्यानें सहन केले परंतु पुढें तिचा धीर सुटला. आता तर ती धाय मोकळून रडू लागली होती.

आश्चर्याची गोष्ट ही की, पहिले दोन तीन तडाखे लतेला बसताच माईला जो एक योग्य न्याय झाल्याचा आनंद वाटला होता तो पुढे प्रत्येक चापटीसरशीं इळुइळू मावळू लागला. इतका मार तिनें स्वतः कधींच खाछा नव्हता व दुसऱ्याला बसलेलाही तिनें कधीं पाहिला नव्हता. इळु-इळू तिच्या छातीत कसेसेंच होऊ लागले न्याय देण्यात सुद्धा पुष्कळ वेळा आपण नकळत अन्याय करित असतो. शान्त चित्तानें न्यायदान करणे निराळे आणि सतत डोक्यानें वाजवीपेक्षा सढळ हातानें हा असला न्याय देणे निराळे. ज्या लतेच्या चहाडबुचक्या तोंडामुळे माई तिच्यावर मनातून सतापत असे त्याच लतेच्या आताच्या असहाय परिस्थितीनें ती गांगरून गेली. आणि—

‘काय हें मारण ? जरा सुमार तरी !’ म्हणून त्वेषानें ओरडत ती मध्ये पडली.

यशवन्तरावांनीं ठेका धरला होता. शेवटची सप्तेची टाळी लतेच्या पाठीवर बसण्याऐवजीं ओझरती मध्ये पडलेल्या माईच्या हातावर पडली फटका तितकासा जोराचा बसला नव्हता. तरी सुईमारख्या बारीक बागडीला तो सहन होणारा नव्हता माईची बागडी खळ्दिशीं खालीं वाजली, हातावर काचेचा ओरखडा पडला आणि त्यातून रक्ताची धार गळू लागली परंतु पोटाशीं धरलेल्या लतेला माईनें जास्तच घट्ट धरून ठेवले !

*

*

*

*

त्या दिवशीं रात्रीं मुसमुसणाऱ्या त्या चिमुरडीला पोटाशीं धरून निजलेल्या माईच्या डोक्यात विचाराचे प्रचंड काहूर माजले. ज्या मुलीविषयी आपल्याला यत्किंचितही प्रेम वाटत नव्हते त्या मुलीला आपण आज स्वतःच शरीर धोक्यात टाकूनही वाचवले इतकेच नव्हे तर पोटाशीं धरले ! का ! कर्तव्याच्या भावनेनें माईनें लतेला जवळ केले होते ! छेः ! मग कर्तव्य म्हणून आपण आजपर्यंत तिला कसे जवळ केले नाही ! लोकनिंदेला भिऊन लतेची बाजू आपण धरली ! लोकनिंदेला भिऊन भिऊन तरी कोठपर्यंत भिणार ! लोकाना निंदा करायला कारण लागतेंच असें नाही. निंदा करणारा मनुष्य वाऱ्याची सुद्धा निंदा करील. मग आपण लतेला का सोडवली ! वात्सल्य म्हणावे तर एक दिवसात तें येणे शक्य नाही ! मग का !

दुःखात पिचणाऱ्या प्राण्याविषयी आपल्याला कळवळा उत्पन्न होतो, त्याचें दुःख पाहून आपल्यातील मानवता जागृत होते आणि आपण नकळत त्याच्या बाजूला ओढले जातो. प्राण्याची असहायता मोठी केवळवाणी असते. आणि तेंच कारण आज लतेच्या बाबतीत घडलें होतें. मात्र त्याची जाणीव माईला नव्हती आणि लतेला तर नव्हतीच नव्हती !

अर्धवट झोपेत लतेने कळवळून 'आई ड ड ड अ' असे काढलेले उद्गार माईच्या कानात तापलेल्या तेलाप्रमाणे चुमले, आणि 'नाहीं अ- ! माझी बाई ती ' म्हणून तिच्या कानाशी हलकेच पुटपुटत तिच्या अधोन्मीलित ओष्टाचे तिने मोठ्या आवेगानें चुवन घेतले !

परंतु या सर्व प्रकाराचा लतेने निराळाच अर्थ लावला त्या दिवशीं सकाळीं ती जी बाहेर गेली होती ती एका ओळखीच्या मुलीकडेच गेली होती लतेच्या आईची आणि त्या मुलीच्या आईची पूर्वीची ओळख होती, म्हणून लतेला तिने दिवसभर ठेवून घेतलें होतें. येवढ्याकरता आपल्याला माईने दादा वळून मार बसवावा हें त्या एवढ्याशा मेंदला सहन झालें नाहीं. शेजारच्या रमाकाकूनीं तर स्पष्ट निकाल दिलेला तिने ऐकला होता- 'ही पोरगी जेव्हा आपल्या आईला भेटायला स्वर्गांत जाईल तेव्हा त्या बयाचे पाय घरणीला लागतील !' हे रमाकाकूचे शब्द ऐकून लतेनें अदाजानें तर्क बाधिला कीं माईला आपण नको आहोंत.

दोन तीन दिवसांनीं लतेने हातावरचा गुळाचा चाटून चाटून झालेला पाक जिभेनें मटकावीत रमाकाकूना हलकेंच म्हटलें- 'काय हो काकू, माणूस मरत म्हणजे कुठ हो जात ?'

आश्चर्यानें आ वासून रमाकाकू तिच्या झिपऱ्या केसाकडे पहात राहिल्या ! 'इडा पिडा टळो ! अग, अस अशुभ का आठवल ?' त्या किंचित् भित्तेपणाने म्हणाल्या.

'नाहीं, पण सागा मला मरायच म्हणजे फार दिवस दूर जायचच असेल तर मी मोठी होईतांवर मरतें आणि मग चागली माईएवढी झालें कीं परत येईन ' निष्पाप मुद्रेनें लता म्हणाली.

'ऐकाव तें एक एक नवलच ! बाकी नवल कसल म्हणा ! शिळ्या कडीचा हा असाच आवट बेत व्हायचा काय नवरावायको तरी ! पोरीला

जगण सुद्धा नकोस करून सोडल आहे !' रमाकाकू पळीनें वैलावरचें वरण ढवळीत म्हणाल्या रमाकाकूच्या घरीं पोरावाळाचा त्रास नसल्यामुळें लतेला त्याच्या घरात वेव्हाही येण्यास मुभा होती, आणि लताही पण या गोष्टीचा पूर्ण फायदा घेण्यास चुकत नसे

‘काकू, आपल्याला एखादी गोष्ट पाहिजे असली म्हणजे आपण काय कराव ?’ लतेनें पुढें विचारलें.

‘आता देवाला शरण जा तरण्या बायकाच्या नादान हे दोनदा बार्शिंग बाघणारे असेच चळतात बर ! याचीं दोते चैन पण तुझ्यासारख्या पोरीला हा फास. देवाच्या पुढें नाक धरून बस म्हणजे देव तुझी सुटका करील ’ रमाकाकू करपलेल्या भाकरीचा भाग नखाने कुरतडीत म्हणाल्या.

त्या दिवसापासून लतेनें घरातल्या देवासमोर ठाण माडून तासन्तास बसण्यास सुरवात केली. घरात इन् मिन् दोन देव, आणि तेही गौरीहारात पुजलेले माहेरून येताना माईनें आणलेले हे माईचे देव आपल्याला वश करून घेता येतील कीं नाहीं हा एक लतेला प्रश्नच पडला होता परंतु ‘देव इथून तिथून सगळे एक असतात, तुझ्यासारख्या मुलींची त्यांना दया आलीच पाहिजे’ या रमाकाकूच्या आश्वासनामुळे तो प्रश्न सुटला होता. परंतु आपण डोळे मिटून बसलो असताना आपल्याला ते देव चापट बिपट तर मारणार नाहींत ना ? या सशयानें ती हळूच झिझकिल्या नजरेने त्याच्याकडे पाही परंतु खेळातल्या पैशाच्या बाहुलीप्रमाणे निमूटपणे वागणारे हे देव पाहून तिची भीति कमी झाली आणि आता मात्र ती तासन्तास देवासमोर डोळे मिटून काहीं तरी तोंडाने पुटपुटत बसू लागली

घरात न ठरणारी लता आता केव्हाही पहा देवासमोर बसलेली पाहून माईलाही अतिशय आश्चर्य वाटले. तिनें एकदोनदा थट्टेनें लतेला बोल्तूनहि पाहिलें परंतु लतेनें आपलें आसन मोडू दिलें नाहीं प्रथम प्रथम स्वतःचें नाक धरून बसणें तिला फारच जड गेले मधून मधून तिनें लगड्या बाळकृष्णाचेंही नाक धरून ठेवावें. परंतु देवाना शिवणे बरें नाहीं असे माईनें सांगितल्यावरून देवाची ही हालअपेष्टा थोडक्यावरच निभावली देवाचें नाक नको तर आपलेंही नको या विचारानें लतेनें फक्त डोळे मिटण्याचें

तेवढें चालू ठेविलें.

✽

✽

✽

तीन चार महिने लोटले. एके दिवशीं सध्याकाळीं माईला अग मोडून आल्यासारखें झाले दुसऱ्या दिवशीं तिने अथरुण घरलें. तिसऱ्या दिवशीं डॉक्टर आणावा लागला चवथ्या दिवशीं डॉक्टरनें Malarial Influenza किंवा Influenzal malaria असावा असें दोन दगडावर हात ठेवून जाहीर केलें पाचव्या दिवशीं निदान मायम झालें माई विषमामनें आजारी होती, आणि पाच दिवसांत तिचे केवळ अस्थिचर्म शिल्लक राहिलें होतें

यशवतरावानी तिसऱ्या दिवसापासून रजा मागून घेतली होती डॉक्टराच्याकडे हेलपाट घालावयाचे, आणि ते सांगतील तीं औषधें भिन्नतत्कार आणून घरात त्याची अडगळ माजवायची, आणि साधल्यास दोन घास कसे तरी पोटात ढकलून माईच्या बिलाऱ्याशजार्गी पहारा जागवायचा, हा त्याचा उद्योग चालू होता लतेचे जेवण कोटेहि होई परंतु काय असेल तें असो, तो जाता देवापुढे न बसता माईच्या भिटलेल्या डोळ्याकडे टक लावून पाहू लागली ज्या प्रमाणात माईच्या अंगाची उलघाल होत असे त्या प्रमाणात, का कुणास ठाऊक, लताहि बेचैन होत असे यशवतरावानीं तिला बळें नेऊन तिच्या अथरुणावर निजवळें तरी ती जागी झालीं कीं ताडकन् माईच्या उशाशीं येऊन बसत असे का कुणास ठाऊक, माईची ही स्थिति निला पाह्येना काही तरी आपले चुकतें आहे असें लतेला राहून राहून वाटू लागले त्यातून साऱ्या दिवशीं रमाकाकूचे शब्द ऐकल्यापासून तर तिला आपला अपराधीपणा पुरता जाणवू लागला

‘दुसऱ्याच्या पोर्णिना छळायला पाहिजे ! भोग भूणाव आपल्या कर्मांच फळ ज्या हाताचे झाडे त्या हाताने दिल्याभिवाय सुटका नाहीं बर सत्यकाकू !’ हें रमाकाकूचें मविष्य तिला तितकेंसे रुचलें नाहीं. रमाकाकूना ती काहीं बोलली नाहीं परंतु आपल्या माईवर हे लोक का उगाच सतापतात हा विचार तिच्या डोक्यात आल्यावाचून राहिला नाही. आणि त्याच वेळीं लतेला समजून आले कीं आपली माई फार गरीब आहे आणि या बायका फार वाईट आहेत.

दिवस आठवा उजाडला. माईची स्थिति जास्तच चिंताजनक होती. आजचा दिवस कसा तरी निभावला तर आशा आहे हें डॉक्टरांचें वाक्य लतेच्या कानावर पडलें होतें. सध्याकाळचे सुमारास माईचा वात झाला. माईची आई आणि तिचे वडील तिच्या अथरुणाशी बसून राहिले होते. सैपाकघरात एका लहानशा फळकुटावर माईचे माहेरचे देव डोळे मिटून बसले होते. आणि त्याच्यासमोर डोळे मिटून यशवतराव आणि त्याच्या शेजारी लता ही उभी होती.

‘देवबाप्पा, तू चागला आहेस मी म्हटल्याप्रमाण माईला आजारी पाडलीस, पण आता तिला बरी कर मला ती पाहिजे आहे रमाकाकू, सत्यकाकू— सगळ्या सगळ्या वार्डट आहेत. माझी माई चागली आहे तिला बरी केलीस तर बर आहे नाही तर—’

लतेची धमकी तोंडावाटे बाहेर पडण्याचे आधीच यशवतरावानीं तिला चटुद्दिशी उचलून घेतलें. यशवतरावाचे ओले झालेले डोळे आपल्या चिमुकल्या बोटानें पुशीत लता स्वतःच मुळमुळू रडू लागली होती.

देवाना लतेची धमकी समजली की नाही कुणास ठाऊक परंतु एवढें मात्र नक्की की माईनें आपला काढता घेतलेला पाय पुन्हा ससारात रोवला. बोलाफुलाला गाठ कचित्च पडते. परंतु केव्हा केव्हा पडते एवढे मात्र नक्की. आणि त्या अनिश्चिततेमुळेच बोलाफुलाला महत्त्व प्राप्त होतें.

माई थोडक्याच दिवसात हिंडू फिरू लागली. लतेच्या नवसाची अद्भुतरम्य कहाणी यशवतरावाकरवीं समजली तेव्हा प्रथम तिला आश्चर्य वाटलें, नंतर कौतुक वाटलें, आणि शेवटीं लतेविषयी तिच्या मनात एकाएका कसला तरी उमाळा आला. आणि तेव्हापासून लतेची आपण खरीखुरी आई असल्यासारखें तिला वाटू लागलें !

‘मी तिला एकदा आपल्या रागाच्या सपाट्यातून सोडवली होती, तिच्याकरता मला आपल थोडस रक्त सांडाव लागल होत आज तिन मला यमाच्या तडाक्यातून सोडवलं आहे. आपल्या निष्ठाप मनाची सारा पुण्याई तिन पणाला लावली होती.’ माईला धन्यता का वाटणार नाही ?

‘लता, तू शहाणी मुलगी आहेस ना ? अन् शहाणी असून पुन्हा माझी आहेस ना !’ तिच्याकडे हसून पहात माई म्हणाली.

लतेने हातातला खेळ दूर भिरकावला, ती धावत आली आणि माईच्या गळ्याला बिलगली.

‘माई ! तू माझी, मी तुझी, दादा माझे, मी दादाची अन्— पण आपण सगळींच आपली बर का !’ म्हणून म्हणत लतेने माईच्या कुशीत तोंड लपवले.

मायलेकीकडे पाहून यशवतराव कोणास ठाऊक कसला विचार करीत होते ते !

सिमेट !

लहान मुलें चद्राकरता दृष्ट धरतात आणि तरुण मुलें चादण्यात सतत बरोबर हिंडावयास सापडेल अशा नाजूक माणसाकरता दृष्ट धरून बसतात. लहान मुलाना आरसा पुढें करून फुडें घेता येते परंतु माळ्या मुलाना मात्र स्वतःच्या थोबाडीत मारून घेऊन स्वस्थ बसावें लागत असा हा जगाचा व्यवहार आहे

तसें म्हटलें तर हे सगळे मन मारण्याचेच प्रकार आहेत असेंच नाहीं का ? आरशातल्या प्रतिबिंबावर खूण हाणाऱ्या बालजीवाला मोठेपणीं उपयोगी पडणाऱ्या ज्ञानाचेच प्राथमिक पाठ घ्यावे लागतात— फरक इतकाच कीं अजून त्याचें मन तितकेसे बनलेलें नसते

मोठेपणीं त्याचे मन बनतें आणि त्याच्याबरोबर होडीत पाऊल टाकणाऱ्या दुसऱ्याही एका व्यक्तीचे मन तितकेच बनलेलें दोन बनलेल्या मनाचा बनाव तितकासा उपेक्षणीय नसतो हे त्यांना पटतें. आणि नंतर !

अगदीं असाच प्रकार विनूच्या मनाचा बनलेला होता. लहानपणापासून आईवडिलांच्या प्रेमळ पखाखालीं वाढलेला जीव— स्वतःच्या जीवाच्या कोडकौतुकापलीकडे जगात दुसरा काहीं न्यारा प्रकार असेल या विचाराची त्याला पुसटती सुद्धा ओळख नव्हती जग आपल्याकरता आहे, आपण जगाकरता नाहीं ही त्याची ठाम समजूत झालेली होती.

बी. ए च्या परीक्षेंतून अर्धमेला होऊन कसाबसा सुटलेला त्याचा जीव जगाकडे विजिगीषु डोळ्यांनीं पाहू लागला. आपण केलेल्या धडपडीचें कौतुक इतरांनीं करावें म्हणून त्याचें मन आसावल्यासारखें झालें. आणि पुष्कळशा प्रमाणात त्याच्या मनाचें समाधान झालें होतें.

घरातल्या वृद्ध आत्यावाईंनीं त्याला कुठें ठेवू नी कुठें नाहीं असें करून सोडलें. वडिलांनीं स्वतः कृतकृत्य झाल्याच्या शोकात काय काय कष्ट घरातील कर्त्यासवरत्या माणसाना सोसावे लागतात, त्याची फेड तरुण

मंडळींनी कशा रीतीने करावी इत्यादि वस्तुत्वपूर्ण वाक्यांनी त्याचा मोठेपणा त्याला सुचविला आणि स्वतःचाही ध्वनित करून घेतला आईने त्याला एकदा डोळे भरून पाहिले आणि नंतर डोळे भरून आल्या कारणाने डोळ्याला पदर लावला.

साहजिकच विनूची कल्पना झाली की आपण आता सामान्य मनुष्य नाही आता आपण जबाबदार नागरिक आहोत. आणि आपली जबाबदारी पार पाडण्याकरिता वडिलांच्या सूचनेनुसार त्याच्याच ऑफिसात अनायासे (वडिलांच्या दृष्टीने प्रयासे) मिळत असलेल्या नोकरीवर रुजू होऊन चार पैसे घरी आणले पाहिजेत

पण त्यापूर्वी तो आता मुली बघू लागला. इतके दिवस तो मुली बघत होताच— पण फक्त रस्त्यात ! आता त्याच्या घरात राजरोस हक्काने, गुडाळलेल्या गाद्यावर पादरे धोतर टाकून तात्पुरत्या तयार केलेल्या लोड्या टेकून तो मुलींना पास-नापास करू लागला. जबाबदार नागरिकाला लायक अशी आणि 'ते' रोमरोमात भिनलेली छुन्नक तारा अजून त्याला भेटली नव्हती. रस्त्यात दुरून दिसणारी इन्द्रधनुष्ये जवळून पाहताक्षणीच लाल गोंडे लावलेल्या टागेवाल्याच्या आडगिऱ्याइकी विकत घेतलेल्या चाबका-प्रमाणे सौंदर्यहीन असतात हा अनुभव त्याला प्रथमच आला तरटात गुडाळलेले खव्याचे गाठोडे म्हणून बुभुक्षिताने जवळ करावे तो आत घोड्याची लीद निघावी असली सौंदर्याची फसवेगिरी त्याने प्रत्यक्ष अनुभवली

एवढेही बाजारच आहे मग त्यातल्या त्यात चांगली वस्तु का न पाहून घ्यावी हा विचार प्रत्येक तरुणाच्या डोक्यात वावरत असतो. त्यात स्त्री-वर्गाचा जाणूनबुजून अपमान करण्याची त्याची इच्छा बिलकूल नसते. विनूने सुमारे पचवीस तीस मुलींना नापास करून मुबई विश्वविद्यालयातील परीक्षकांच्याही लहरीपणावर ताण केली.

शेवटी त्यातल्या त्यात एका बऱ्या दिसणाऱ्या मुलीवर पसतीचा शिक्षा मारून त्याने आपले सौंदर्यसंशोधन आवरते घेतले.

तशी सुधा मोठी गोड मुलगी होती. तिचा हा गोडपणा तिच्या नाका-डोळ्याचा ठसठसशीतपणा व रेखीवपणा यावरच पुष्कळसा अवलंबून होता.

कपाळ थोडेंस अरुदच होतें. परंतु (मुद्दाम केलेल्या) केसाच्या बटांमुळें ती उणीव सुदर तऱ्हेनें झांकून गेली होती. जिव्हणी चागली ऐसपैस आणि रसरशीत ओष्ठद्वयाची आळ्हानपूर्ण बैठक या गोष्टींनीं सुधा आकर्षक दिसत असे.

विनू या गोष्टीवर खूश होताच. परंतु त्यातल्या त्यात तिचे बघणाऱ्याच्या अंतःकरणाचा ठाव घेऊ पाहणारे डोळे पाहून तो अगदीं मुकाट्यानं 'मम' म्हणायला तयार झाला.

—आणि नंतर सुमारे सहा महिने तो तिच्या पुढें पुढें नाचला.

तिचें घामानें डवरलेलें कपाळ पाहून त्याचा जीव गलबलल्यासारखा होऊ लागला तिच्या डोळ्यात गेलेलें कुसळ त्याच्या डोळ्यात मुसळा-प्रमाणें त्याला सळू लागलें. तिला ठेंच लागणाऱ्या दगडाकडे तो कळि-काळाच्या क्रूरतेनें पाहू लागला. एके दिवशीं रात्री तिला तहान लागली असता नळ बंद होते यावरून खवळून जाऊन या नरशार्दूलानें ऐसे एकेका मेंबराचें वाभाडे काढले आहेत म्हणता— त्याचें नशीब थोर म्हणून ते ऐकायला तेथें नव्हते नाहीं तर बिचान्याच्या हृदयाला किती खोल जखमा होऊन बसल्या असत्या राम जाणे !

थोडक्यात, तिला यत्किंचितही दुःख सहन करावयास लागू नये म्हणून तो कमालीच्या तत्परतेनें डोळ्यात तेल घालून तिला जपू लागला. परंतु बाहेरील बागूलबुवाची भीति घालविण्याकरता छातीशीं घट्ट धरलेल्या मुलाचा श्वासोच्छ्वास रोखल्यामुळें त्यानें हातपाय झाडण्यास सुरवात करावी तसा काहींसा प्रकार सुरू झाला.

एके दिवशीं दोर्धेजण अगणात फुलचेंद्रू खेळत होती. सुधेनें हा खेळ नव्यानंच हस्तगत केला होता. त्यामुळें दर क्षणाला ती तें फूल कोणत्या दिशेला मारील हें चंचलपणाबद्दल महशूर असलेल्या वाऱ्याला सुद्धा अजमावता आलें नसतें. विनूला हें सहन होत नव्हतें. परंतु फुलाकडे लक्ष देण्यापेक्षा सुधेच्या आनदानें उमललेल्या चेहऱ्याकडे पहाणेच जास्त मनोरंजक असल्यामुळें त्याचें खेळाकडे थोडेंस दुर्लक्षच झालें होतें.

खेळता खेळतां मधेंच 'आईऽऽऽग ! मेलेंऽमेलें !' करीत सुधा मटकन् खालीं बसली. एका हातानें पायाचा घोटा चोळीत दुसऱ्या हातानें ती कपाळावरच्या बटा सावरून लागली. तिची ही असहाय स्थिति अवलोकन

करून विनू हातातील बॅट दूर भिरकावून तिच्याजवळ विजेच्या वेगाने धावत आला.

‘तरी मी सागत होतो की जरा जपून !’ विनू किंचित् चिडखोरपणाच्या सुरात म्हणाला.

‘आईऽऽऽग ! पाय लचकला—आईऽऽऽ’ सुधा जास्तच विव्दलून म्हणाली.

आणि विनूने तिला जाहिरातीतल्या चित्राप्रमाणे दोन्ही हातावर उचलून घरात नेले.

दुसऱ्या कोणी हा देखावा पाहिला नाही म्हणून बरे. परंतु आईच्या नजरेतून हा देखावा सुटला नव्हता ! त्या दिवशी सध्याकाळी तिने विनूला चार शब्द ऐकवले !

‘पण आई, एकमेकांनी एकमेकाला जपायला नको का !’ विनू अजीजीने म्हणाला !

‘जपू नये अस कोण म्हणेल ! परंतु त्याच्यातही परी असतात. विनू, प्रेम पोटात असाव नेहमी नेहमी ओठातून त्याचा उच्चार केल्यान त्यातली गोडी नाहीशी होते अतीची माती होत असते हे ध्यानात घराव. अर, आम्ही काय एकमेकांशी धुसपूस करीतच का जन्म काढला आहे ! पण प्रेमाच प्रदर्शन करण आम्हाला पसत नाही.’ त्याची आई गमीरपणाने म्हणाली.

‘बरे तर. उद्यापासून मी एक अक्षर बोलणार नाही तिच्याशी.’ विनू फुरगटून म्हणाला.

परंतु दुसऱ्याच दिवशी टाचणीशी खेळणाऱ्या सुधेशी खेळल्याशिवाय त्याला राहवले नाही.

सुमारे एक महिन्यानंतर वडिलांची सुरतला बदली झाल्यापासून तर विनूला पाठीमागे राहणारी एक अष्टपुत्रा सौभाग्यवती आणि तिचा सह-धर्मचारी या लोकाखेरीज कोणाचीही तमा बाळगण्याचे कारण उरले नाही. जाताना मातोश्रीने विनूला खूप समजावून सांगितले आणि वडिलानीं सुनवाईला जपून राहण्याबद्दल सुचविले. परंतु टागा दृष्टिआड होताच विनूने सूचक मुद्रेने सुधेकडे पाहिले आणि सुधेनेही त्याच्या नजरेस नजर भिडवली.

दोघेंहीजण लहान पोराप्रमाणें हातात हात अडकवून नाचत नाचत घरात गेलीं.

पुढचा आठवडा आजारीपणाच्या राजमान्य सबबीवर विनूने घरातच काढला त्याने आणि सुधेने वारा प्यालेल्या कोकराप्रमाणें काय नाही नाही ते प्रकार करून पाहिले— काहीं काहीं म्हणून बाकी ठेवले नाही. सिनेमा म्हणू नका—नाटक म्हणू नका—करमणुकीचे जे जे यच्चयावत् प्रकार असतील त्याची लयलूट अनुभवली. अलीकडच्या तरुणात धडाडी नाही म्हणून म्हातारी माणसें हळदळतात पण त्यानीं या जोडप्याकडे एकवार पाहिलें असतें तर आपली विधानें जरा जपूनच केलीं असतीं

पण पक्कानाची गोडी अवीट नसते तृतीनतरचें सेवन सुखकारक तर नसतेंच पण प्रसर्गी अनुपकारक होऊन बावल्याशिवाय रहात नाही हा नवीन अनुभव विनूला हळू हळू येत होता

रात्रीच्या प्रशान्त समयी शेजारींच दुपारच्या अति भ्रमानें थकलीभाग-लेली सुवा शान्तपणें झोपलेली पहाताक्षणींच त्याला थोडेंसें चमत्कारिक वाटू लागे. श्वासोच्छ्वासाबरोबर नियमितपणें वर खाली होणारा तिचा उरोभाग पाहून त्याचें हृदय पुन्हा उचलूं खाई परंतु यात काहींतरी चुकत असलें पाहिजे या विचारानें तो कावराबावरा होई व पुन्हा स्वतःशींच विचार करण्यात गर्क होई. आपणही तिच्याइतकेच दमलों असताना आपल्याला जाग का यावी आणि तिला शान्त झोंप लागावी— का ! जबाबदारी सारी आपण सहन करावी आणि आपल्या बावरलेल्या मनाला धीराच्या, समाधानाच्या गोष्टी ऐकवण्याकरता पत्नीनें जरासुद्धा जागें राहण्याचा उदारपणा दाखवू नये हा अन्याय नाही का ? आपल्याबरोबर सुखाच्या वेळीं सुधेनें जी तत्परता दाखवावी ती अथरुणावर पडताक्षणींच नाहीशी का व्हावी ?

आणि याच क्षणीं त्याच्या डोक्यात एक चमत्कारिक विचार येऊन जाई.

वरून वरून सुधा आपल्या जीवनात एकरूप झालेली दिसली तरी दिवसातून काहीं क्षण असे येत की त्या वेळीं ती आपल्यापासून फार दूर दूर जात असे. लोकरीच्या धाग्याप्रमाणें नवराबायकोचें आयुष्य गुरफटून गेलेलें असावें ही त्याची एक लाडकी कल्पना होती. पण वरून एक भासणाऱ्या लोकरीच्या तुकड्यात आतून अगदीं निरनिराळे असे अनेक धागे स्वतंत्र-

पणें वावरत असतात हें त्याला समजत नव्हतें.

विचारासरशीं तो अथरुणावर इकडचा तिकडे वळे. ह्या हालचालीमुळें सुधेची तद्री भग पावे. परतु एकच क्षण ! डोळे किलकिले करून ती विनू-कडे पाहिल्यासारखें करी आणि पुन्हा डोळे मिटून घेऊन ती निद्राधीन होई.

विनू दुखावलेल्या अतःकरणानें पुन्हा विचार करू लागे

एके दिवशीं या धुमसणाऱ्या वन्हीनें एकदम पेट घेतला.

सबध जगाला होरपळून काढणाऱ्या महाभयानक युद्धाला अगदीं मामुली स्वरूपाचीं कारणे पुरीं होतात. रानात पेटणाऱ्या वणध्याला खडी-भर पेटलेले कोळसे लागत नसतात वर वर क्षुल्लक भासणाऱ्या गोष्टीवरून नदनवनाचें श्मशान एका क्षणात बनू शकतें.

त्या दिवशीं सकाळीं उठताना सुवा जरा थोडासा उशीर करून उठली. रात्रीं बारा एक वाजेपर्यंत कोणत्याश्च एका भिकार चित्रपटाकरता त्यांनीं जागरण केलें होतें. घरीं आल्यावर सुधा अल्लडपणानें 'एवढ एवढ वाग्याच देठ अन् तुमची माझी सकाळीं भेट' असला आचरट विनोद करून झोपीं गेली आणि विनू मात्र जागाच राहिला !

या महिन्यात या जबाबदार नागरिकानें स्वतःचा पगार तर केव्हाच उडवला होता परतु मागच्या बिन्हाडाचे भाड्याचे पैसेही वाटेस लावले होते. पोस्ट-बुकात आता एक दमडा शिल्लक उरला नव्हता. महिन्याचे उरलेले पवरा सोळा दिवस कसे जाणार या विचारानें विनूला बेचैन करून सोडलें होतें. आणि त्यात एक दोन दिवसापूर्वी वडिलाकडून एक उपदेशवजा पत्र आलें होतें. त्यातील 'तुम्ही सुज्ञ आहात-तुम्हास आम्हीं सागावें असें नाहीं परतु-' इत्यादि निऑन साइन्सप्रमाणें लखलखीत दिसणारीं वाक्ये सहजा-सहजीं विसरण्याजोगीं नव्हतीं भडक प्रकाशाचा परिणाम डोळ्यावर तात्कालिक स्वरूपाचा होणारा असला तरी मेंदूर तो बराच वेळ टिकून राहतो.

काय असेल तें असो, सुधेला त्यानें या अडचणींची एका अक्षरानें ओळख दिली नव्हती. एरवीं कोणत्याही गोष्टीची तिच्याशीं समग्र चर्चा करणारा विनू या बाबतीत तिच्याशीं एक अक्षरही बोलला नाहीं हें वाटतें तितकें आश्चर्यकारक नव्हतें. स्त्रियांना जगातील यच्चयावत् उलाढाली समजत असल्या तरी त्यांना आपल्या पगारातील चाळीस रुपयाचा व्यवहार समजणें

अशक्य आहे हीच प्रत्येक पुरुषाची सरळ समजूत असते स्त्रियांना पैस्ये घेणे समजते पण खर्च करणे समजत नाही ही त्याची कल्पना होती. स्त्रियांच्या दलित स्थितीविषयी कळवळा येऊन त्यांना आपले अधिकारक्षेत्र समजावून सांगण्याचा आव आणणाऱ्या संभावित लोकांनी जर स्त्रियांनी केस कापावेत किंवा विकच्छ नेसावे इत्यादि गहन विषयाव्यतिरिक्त पैशाचे व्यवहार कसे चोख पार पाडावेत हे शिकविण्याचे मनावर घेतले तर जगावर मोठे उपकार होतील विनूच्या दुर्दैवाने अजून असा एकही महाभाग पुढे आलेला नव्हता.

सवध रात्रभर विनू अथरुणावर तळमळत पडला होता आणि सुधा शान्तपणे झोपी गेली होती. मध्येच एकदा ती जागी झाल्यासाठी होऊन अर्धवट आश्चर्याने विनूच्याकडे पहात त्याच्या कुशीत डोकें खुपसून पुन्हा झोपी गेली होती विनूला एरवी उन्मादकारक वाटणारा तिचा स्पर्श आज जरा निराळाच वाटला सहानुभूतिशून्य मनाने आपली पत्नी झोपी जाते याचे त्याला वैषम्य वाटू लागले त्याने तिच्या मानेखालचा आपला हात अलगत काढून घेतला व जाग्रणाने चुरचुरणाऱ्या डोक्यावरून कढत कढत भासणारे हाताचे तळवे फिरविले नंतर न्याला केव्हा झोप लागली त्याने त्यालाच कळले नाही

सकाळी तो तिच्या आधीच जागा झाला. चिमणीसारखे तोंड करून, अगाचा कानवला करून सुधा तशीच झोपेत पडली होती. आज विनूच्या डोक्यात सैतान शिरला होता. रोज सकाळी तिला तो काव्यमय पद्धतीने जाग आणीत असे पण आज तो काव्य विसरला होता. दोन्ही दडाला बसून त्याने तिला घुसळून जाग आणण्याचा प्रयत्न केला सुधा थोडीशी दचकून जागी झाली. काय होतं आहे हे समजण्याच्या आत विनू तुटकपणाने म्हणाला—

‘झाली का निवान्त झोप ! उठा आता आणि नवरोजीच्या घशात चहाचे पाणी ओतण्याची तयारी करा.’

‘नवरोजी !’ सुधा आळोखेपिळोखे देत आश्चर्ययुक्त मुद्रेने इसत म्हणाली.

‘होय नवरोजी. म्हणजे मी. आले लक्षात ! एखादी पाचट कोटी करू नकोस. ऊठ ! किती वेळ झोपतेस ! मला सकाळी चहा लागत असतो

याचा काही अदाज तरी आहे का तुला ? माणसानें मर मर मरावें आणि घरी त्याच्याच बायकोने ही त्याच्याविषयी आस्था बाळगावी ! काय न्याय आहे !' विनू अगावरचे पाघरूण दूर भिरकावून देत म्हणाला

सुधेला हा विनूचा अवतार अगदी नवीन होता. ती थकच झाली. एकाएकी काही कारण दिसत नसता चिडलेला विनू अजून तिने कधीच पाहिला नव्हता प्रथम तिचा विश्वासच बसेना. परंतु विनूची यापुढची भाषणें ऐकून तिची खात्री झाली की मिथ्यासाहेब खरोखरीच बरोबर गरम पडलेले असावेत पण तिला हे कळेना की का

विनू तावातावाने उठला आणि तिच्याकडे एकवार डुकूनही न पाहत तो खोलीबाहेर तडक निघून गेला

स्फिरिटच्या वाटलीत खडखडाट होता स्टोमध्ये तेलाचा मागमूसही नव्हता. रागारागात पपाचा शक्य तितका आवाज करीत त्याने डब्यातून तेल हपसलें, बरेचसे जमिनीवर साडू दिलें आणि स्टोचा भडका उडवून दिला

‘मी चहा करतें.’ मुधा मध्येच म्हणाली

‘माणूस मरायला लागले तर त्याला पाणी देण्याचें औदार्यसुद्धा तुमच्याच्याने दाखवणें होणार नाही रात्रभर मी तडफडत होतो. डोळ्याला डोळा नाही माझ्या अन् तू मात्र तीन महिन्यांच्या पोरान्सारखी खुशाल पसरली होतीस.’ विनू चिडून म्हणाला

‘पण मग मला उठवला का नाहीत ?’ किंचित् खजील होऊन मुधा म्हणाली

‘असें सागून मला सहानुभूतीची भिक्षा नको आहे. मारे थापा मारतेस की आपण मनानें सुद्धा अगदी एकजीव आहोंत, अन् इकडे मी इंगळ्या लागल्याप्रमाणें तळमळत पडलों तर तुला निवान्त झोप सुचते. एकदरीत काय ! चार सामान्य लोकांप्रमाणेंच आपणही आहोंत. उगाच लब्धाचवळ्या बाता मारून स्वतःला फसवण्यात काही अर्थ नाही. जगामध्ये कोणी कुणाचें नाही, ज्याचा तो ईंच खरे ’ विनू स्टोच्या निळ्या प्रकाशकडे स्थिर नजरेनें पहात म्हणाला.

आता मात्र सुधेच्याही मनानें थोडीशी बडखोरी करण्यास सुरवात केली.

उगाच माणसानें आग पाखडावी— कोण सहन करून घेईल ? रागात खालचा ओठ दातांनीं चावून ती मिसकीलपणानें म्हणाली—

‘पटल ना हें ? बरी लवकरच शुद्धि आली म्हणायची ! आता माझा चहा टाकू नका माझा मला करून घेता येईल बर का ! आणि सागून ठेवतें— तुम्हाला काय तत्त्वज्ञान बडबडायच असेल तें स्वतःशींच बडबडत जा. मला एक अक्षर सुद्धा सागू नका तुम्हाला जस कळल तस मलाही आता कळल आहे ’ तिचा फणकारा और होता

दोघाचेंही चहापान एकएकट्यानें उरकण्यात आलें दोघांच्याही अतः-करणाचा पीळ बराच तीव्र स्वरूपाचा होता जगाकडे केवळ उपभोगाच्या दृष्टीनें पाहणाऱ्या विनूला हलकें हलकें समजून येऊ लागलें होतें कीं जग तितकेंसें दुःखुळें नाहीं आईबापाची मुलाकडे पाहण्याची दृष्टि निराळी असते आणि तिन्हाईताच्या घरातून आलेल्या पत्नीची दृष्टि निराळी असते. मुलानें कितीही फाजील हट्ट धरला तरी आईबाप आपल्या जिवाला त्रास सहन करून प्रेमळपणानें मुलाच्या सुखाकरता घडपडतात. परंतु दुसऱ्याची मुलगी जेव्हा आपण सुखाचा फुंकर घालावा तेव्हाच खुलते. एरवीं ती चटकन् आपल्या पाकळ्या मिटवून घेऊ शकते कितीही झालें तरी कलम केलेली फादी मूळ वृक्षासारखी कशी असेल ?

बबातल्या पाण्यानें विनूनें मुकाट्यानें अघोळ करून घेतली. रागारागानें परंतु सुधेला ऐकू जाईल अशा बेतानें बादली खाड खाड वाजवीत तो मागच्या परसातल्या नळावर घोतर धुण्यास निघून गेला. सुधा सर्व काही पहात होती. पण तीही जरा कुर्न्यातच होती विनू काय काय करील तें मुकाट्यानें पहाण्याचें तिनें ठरवून टाकलें होतें.

नळावर अष्टपुत्राच्या सावित्रीचा सत्यवान नवर चार का पाच याला अघोळ घालण्यात गुतलेला विनूला दिसला त्याने विनूच्या बादलीकडे पाहून आश्चर्यानें पाहून म्हटलें,

‘का हो विनायकराव, आज काय स्वातंत्र्याचें निशाण उभें करायला आलात काय ! आमच्या स्वातंत्र्यसूर्याची आजची शेवटची मर्यादा आहे— तुमची सुरवात दिसते आहे.’

विनू बादली खाली ठेवीत कपाळाला आठ्या चढवून त्याच्याकडे पाहूं

लायला.

‘अरे, तुम्ही तर अगदी जिद्दारी लागल्यासारखेच करता आहात ! विनायकराव, अहो असे त्रासून कसे चालेल ! अठरा वर्षे मी बायकांची ही झोटिंग पादशाही सहन करतो आहे पण त्याचे मनावर काही दडपण ! ऊ हूं ! अच्छा बड्या, तू घरात पळ आता. आणि नवर पाच अघोळी-ला चलो.’ कवाडती थाटात ते गृहस्थ ओरडून म्हणाले.

सुमारे पधरा मिनिटानंतर विनूला नळ मोकळा मिळाला. विनूने बादली नळाखाली ठेवली आणि आता धुणे जरा जड लागल्यासारखे वाटले म्हणून तो बादलीकडे जरा निरखून पाहू लागला. इतक्यात शेंडीला फटकारे मारून पुरुषसूक्त म्हणणाऱ्या ह्या पुराणपुरुषाने मोठ्याने हसावयास सुरवात केली. विनू गोंधळून त्याच्या तोंडाकडे पाहू लागला.

‘भले गुरु ! मडळीचे पातळही धुवायला आणलेत वाटते !’ ते गृहस्थ पुरुषसूक्त म्हणण्याचे विसरून हसू लागले.

विनूला आपली चूक कळून आली सुधेचे पादरे पातळ न्हाणीघरात पडले होते तेच तो गर्दीगर्दीने घेऊन आला होता आणि धोतर आणण्याचे तसेच राहून गेले होते. कशाला बायका पादरी पातळे वापरतात कोणास ठाऊक ! तशीच बादली घेऊन विनू गडबडीने घरात पळाला. दाराभाड उभी राहून स्वतःशीच हसत असलेली सुधा पाहून तो जास्तच चिडला. त्यानंतर धुण्याचे काम तसेच टाकून देऊन तो आपल्या खोलीत जाऊन बसला.

सुधेने केलेल्या स्वयंपाकाचे उडत उडत चार घास पोटात ढकलून तो ऑफिसात जावयास निघाला. आजचे त्याचे ऑफिसात जाणे म्हणजे शेक्सपीअरने वर्णन केलेल्या विव्हळत शळेत जाणाऱ्या पोराने होते. कामाची हौस त्याला कधीच नव्हती त्यान पुन्हा आज तो घरात चिडून बाहेर पडत होता. सुधेशी एक अक्षरही न बोलता तो घराबाहेर पाऊल टाकणार तोच सुधेने त्याला हटकले. तो शक्य तितका चेहरा तण्डुल करून तिच्याकडे पाहू लागला.

‘मी माहेरी जाणार आहे.’ सुधा हातांतल्या बिल्वराशी खेळत म्हणाली.

‘तुझी तू स्वतः आहेस. मला काय विचाराचे कारण !’ विनू सतापून बाहेर पडत उद्गारला.

‘बर आहे. समजलं. पुन्हा नाही विचारायची’ म्हणून म्हणत सुघेने धाडकन् दरवाजा लावून घेतला.

त्यातल्या त्यात विनूला थोडेंसे बरें वाटलें. ज्याच्यावर आपण रागावलों आहोंत त्याला आपल्या रागावण्याने त्रास होत आहे यातच माणसाला एक प्रकारचें समाधान वाटत असते. सुघाला त्रास होत आहे हें तिचे डोळेच जाहीर रीतीने सागत होते.

विनू रागातच ऑफिसात शिरला. दारात उभा असलेल्या मीरमहमद पट्टेवाल्याने केलेल्या हसतमुख सलामाकडे त्याने बिलकूल लक्ष दिलें नाहीं. ऑफिस बॉयच्या अगावर तो जरा बेतानेंच दोनतीनदा लेकसला साहेबानें हाक मारली असता प्रथम दोन वेळेला त्याने बेफिकीरपणानें पट्टेवाल्याच्या विरोधाकडे लक्षच दिलें नाहीं. शेवटीं ‘साब बिलकूल गरम हो गया है. जल्दी करो’ या पट्टेवाल्याच्या धमकावणीवजा सूचनेला मान देऊन तो निरुपायानें साहेबाच्या खोलीकडे गेला साहेबानें उपटून दिलेले लाक्षणिक कान चोळीत तो धुसफुस करीतच बाहेर आला आणि साहेबानें बजावून सांगितलेली पुनमचद रामनारायण कत्राटदाराची फाईल जोरानें टेबलावर आदळून तो रागारागानें आकडेमोड करू लागला. शेजारच्या एका कारकून दोस्तानें शेळीचा सिंह झालेला पाहून जसे डोळे फाडावे त्याप्रमाणें त्याच्याकडे एकवार आश्चर्यकारक मुद्रेने न्याहाळून पाहिलें आणि मुकाट्याने आकडेमोड करणाऱ्या विनूकडे पाहून खिन्नपणानें मान हालवीत त्याने आपल्या कामात डोकें खुपसलें. ऑफिसातून सिंहाच्या शेळ्या बनविण्यात येत असतात. उलट प्रकार झालेला अजून कोणी पाहिलेला नाहीं.

संध्याकाळीं विनू विमनस्क मनःस्थितीत घरीं आला. दाराला बाहेरून लागलेले कुलूप पाहून त्याला एकदम धक्का बसल्यासारखें झालें. खरो-खरीच सुधा माहेरीं गेलेली दिसत होती. ती अशी तडकाफडकीं माहेरीं निघून जाईल अशी त्याला कल्पना सुद्धा नव्हती. —आणि आता दार तरी कसे उघडणार !

इतक्यात मागच्या अष्टवालापैकीं एकाने त्याच्या हातात किल्ल्यांचा जुडगा आणून दिला.

आपण आज घरात एकटेच तर ! आज सकाळीं घरांत सुधा होती

तरी तो एकटाच होता. ऑफिसात पचवीस माणसें वावरताना त्याला दिसत होती तरी पण तो एकटाच होता. आणि आता या भयाण वाटणाऱ्या, खायला उठणाऱ्या घरात तो एकटाच होता ! रस्त्यातून जाणाऱ्यायेणाऱ्या-चे आवाज इच्छेविरुद्ध त्याच्या कानावर आदळत होते. मागच्या बाजूला आठ आणि दोन दहा जीव एकमेकाशीं मडईतल्या दलालाना लाज वाटेल इतक्या तारस्वराने ओरडून काहीतरी बोलत होते. पण तो एकटा होता. कारणानिमित्त चार जीव एके ठिकाणीं येतात आणि नंतर एकएकटेपणाने आल्या वाटेनें परतीचा प्रवास सुरू करतात ! खरोखरीच जगात आपले असें कोण आहे ! वडिलाची आणि आईची सोबत आपल्याला कितीशी पुरेल ! वृद्ध आत्यावाईनीं तर आपल्या लग्नानंतर नाशकास स्वाल्या केला होता. प्रत्येकजण एकएकटेपणाने आपआपली सोय लावून घेण्यात चूर असतो. आपण आलों एकटे, जाणार एकटे आणि मग मध्यतरींच्या काळात तरी दुसऱ्याच्या सहवासाची अपेक्षा आपण का घरावी ? 'अः ! गेली तर गेली माहेरीं' म्हणून पुटपुटत तो दिव्यापाशीं वाचीत बसला.

पण हें तत्त्वज्ञान विनूला फार वेळ झेपणें शक्य नव्हते. एकलेपणाचें तत्त्वज्ञान विचार करायला मोठें गोड असले तरी मनुष्यप्राणी दुकऱ्यासाठीं तहानेला असतो हें निर्विवाद आहे

तहान लागली म्हणून पाण्याच्या शोधार्थ विनूनें स्वयंपाकघरापर्यंतचा प्रवास सुरू केला. घड्याळाने आठ वाजल्याचें जाहीर केलें. पाठीमागच्या बाजूनें एकाचा हसण्याचा व दुसऱ्याचा सतापण्याचा आवाज त्याला ऐकू आला.

चुलीवर भाडी पाहून विनूला आश्चर्य वाटलें. त्यानें जवळ जाऊन भाड्यावरचीं झाकणे काढून पाहिलीं तों मात, भाजी, पोळ्या इत्यादि जिन्नस तयार केलेले त्याला दिसून आले. हे कोणाकरता !

सुधा रागावून गेली तरी विनूच्या जेवणाची काळजी तिला होती. विनूला थोडेंसें फिरल्यासारखें झालें. आपण अविचार तर करीत नाहीं ना ! उगाच तऱ्हेवाईकपणाने वागून आपल्याबरोबरच दुसऱ्याही जिवाला आपण विनाकारण दुःखाच्या खाईत होरपळून तर काढीत नाहीं ना ! देवाण घेवाण ह्या जगाचा न्याय आहे, त्यात आपण फक्त घेवाण सभाळतो आणि देवाणी-कडे दुर्लक्ष करत नाहीं ना !

तसें पाहिलें तर सुधेकडे काय दोष होता ! स्त्रियांना पैशांच्या जबाब-
दाच्या कळत नाहीत हा त्याचा दोष कसा असेल ? त्यातून अपल्या
दुःखाशी सहभागी होण्याची आपण त्यांना तशी संधि देतोच कोठें ? त्यांनीं
सुंदर राहून नवऱ्याला प्रसन्न ठेवावें एवढेंच आपण त्यांना शिकवतो पण
जगाचा कटुतर मार्ग त्याच्या प्रत्ययाला आणून देऊन त्यांना नवऱ्याशी
दुःखाच्या प्रसर्गा सुद्धा कसे सहभागी व्हावें हें कोठें शिकवतो ? विनूनें डोकें
दोन्ही हातांनीं घट्ट दाबून धरलें त्याला काहीं सुचेना.

ताबडतोब तिच्या घरीं जाऊन तिला घेऊन आलों तर ?

विचारासरशीं तो पाणी पिण्याचें विसरून एकदोन पावलें मार्गें परतला.
आणि आश्चर्यानें व आनंदातिशयानें तो समोर पहातच राहिला ! समोर
सुधा व तिच्या मार्गें मागच्या बिन्हाडातील सावित्री ह्या उभ्या होत्या.

‘समाळा आपल्या या गृहिणी अजून एक पोर झाल नाही तर इतका
हा कडवटपणा— माझ्यासारखीं आठ होतील तर रानातच पळून जातील.’
ती सावित्री हसत हसत निघून गेली

‘सुधा !’ विनू तिच्याकडे पाहून म्हणाला

सुधेनें भरल्या डोळ्यांनीं त्याच्याकडे एकवार मोठ्या मुश्किलीनें पाहिलें
व मोत्याचे सरऱ्या सर तिच्या गालावरून ओघळू लागले. विनूनें तिच्या
खाद्यावर हलकेंच हात ठेवला.

‘सुधा, आपलें हें पाहिलें आणि शेवटचेंच युद्ध ! मला तुझ्यावाचून
करमणार नाही.’ तो म्हणाला.

‘आणि मलाही पण.’ सुधा स्फुदत स्फुदत त्याच्या छातीवर डोकें ठेवून
म्हणाली.

‘पुढें केव्हा एकटेपणाचा प्रवास सुरू होईल तो होवो परंतु आज मात्र
आपण एकमेकाला क्षणभरसुद्धा मोकळें सोडायचें नाही ह ! ठरल ना ?’
विनू तिच्या हनुवटीला हात लावून तिचें तोंड वर करीत म्हणाला.

सुधेनें हसत हसत त्याच्या तोंडाकडे आतुर नजरेनें एकवार पाहिलें
आणि—

—आणि त्या दोघांनीं तहनाम्यावर सहा ठोकल्या !

पहिला नंबर !

अस्तास जाणाऱ्या लाल गोळ्याकडे पहात किंचित् अभिमानानें श्री. देशपाड्यानीं आपल्या करड्या दाढीवरून प्रशस्तपणें डाव्या हाताचा तळवा फिरवला. लहानपणीं नादिष्टपणा म्हणून ज्या ताठर डोळ्यानीं ते घटकान् घटका उगवत्या वा मावळत्या सूर्याकडे टक लावून पहात असत त्या अभ्यासाची आज त्यानीं न कळत उजळणी केली. त्याच अभिमानानें त्यानीं आपली विशाल छाती आणखी थोडीशी रुदावून समोरच्या शेल्फवर ठेवलेल्या विष्णुशास्त्र्याच्या अर्धपुतळ्याकडे क्षणभर नजर टाकली. ह्याच थाटात त्यानीं समोरच भिंतीवर व्यवस्थितपणें टांगलेल्या आपल्या फोबेल, स्पेन्सर, रूसो इत्यादि पूर्वसूरींकडे एकवार पाहिलें आणि नंतर डाव्या हाताला भिंतीत बसवलेल्या बिलोरी आरशात स्वतःचें प्रतिबिंब त्यानीं किलकिल्या डोळ्यानीं न्याहाळून पाहिलें

बाजी देशपाडे स्वतःच्या कर्तबगारीवर जितका निहायत खुश झाला नसेल इतके ते आजच्या स्वतःच्या कर्तबगारीवर फिदा होते. स्वराज्याच्या ऐन रणसग्रामात मर्दुमकी गाजवणाऱ्या वीराच्या वशजानें आज आपलें नाव बरेंच सार्थ असल्याचें कृतीनें पटवून दिलें होतें. श्री. देशपाडे आज वयाच्या पंचेचाळीसाव्या वर्षी आरशातल्या स्वतःच्या रूपावर बेहाय खूश होते. आज त्याच्या हातून कामगिरीहि पण तशीच अलौकिक घडून आली होती.

एखाद्या शालेचा गडी म्हणून ह्यात काढणें अतिशय सोपें असतें परंतु जबाबदार मुख्याध्यापक म्हणून एक वर्ष सुद्धा सहीसलामत पार पडणें मुश्किलीचें असतें. आश्चर्य वाटेल परंतु सत्यकथन असें आहे कीं एरव्ही कितीहि जुलूम सुनेच्या सथपणानें सहन करण्यात अपवादादाखल निर्देशिलेला शिक्षक शुष्क वादविवादात आपल्या निर्मात्याला सुद्धा हार जाणार नाही, शिक्षक, भिक्षुक आणि देशभक्त हे रंगात आले कीं श्रोत्यानीं भरलीच म्हणून समजायला हरकत नाही. निसर्गानें आपल्या डोक्यावर आकाशाची अनंत पोकळी निर्माण करून ठेवली आहे हें आपलें भाग्य आहे नाही तर जगा-

तील या त्रिमूर्तीच्या तोंडाच्या पट्ट्यामुळे सारी जनता हवालदील होऊन गेली असती, किंबहुना 'घड कानाचा' हा शब्दप्रयोग सुद्धा कोशात पहावा लागला असता.

पैकी श्री. देशपांडे याना जगातील या आपत्तीच्या एकतृतीयाशाशी सामना द्यावयाचा होता. आणि आजपर्यंत सुमारे दोन वर्षांच्या कारकीर्दीत त्यांनी तत्त्व आणि व्यवहार यांचा योग्य समन्वय घालून आपल्या उच्च आकाक्षाना बिलकुल धक्का लागू दिला नव्हता. श्री. देशपांडे यांनी आजपर्यंत या सस्थेत सुमारे वीस वर्षे विद्येचा एक प्रेमळ पाईक या नात्याने चोख कामगिरी बजावली होती. विद्यादानाचे व्रत त्यांनी आजपर्यंत अत्यंत कसोशीने पार पाडले होते. दुसऱ्या कुठल्याहि क्षेत्रात जागा नाही म्हणून ते मास्तर 'बनले' नव्हते. त्यांनी शिक्षा म्हणून हा पेशा स्वीकारला नसून दीक्षा म्हणून ते शिक्षक झाले होते परंतु कोठल्याहि सस्थेत दुय्यम दर्जाचे काम पत्करायचे तर आपल्या तत्त्वांचे गाठोडे घरी ठेवूनच कामावर हजर राहावयाचे असते दोन वर्षांपूर्वी जेव्हा त्यांना ही कर्णधाराची मानाची जागा मिळाली तेव्हा त्यांना अत्यंत आनंद झाला, तो आनंद स्वार्थमूलक नव्हता, तर ज्या तत्त्वाना त्यांनी अडगळीच्या जिन्नसाबरोबर माळ्यावर ठेवून दिले होते त्या तत्त्वाना आता मोकळे अगण मिळाले म्हणून. गुरु सादीपनींचा काळ आता राहिला नव्हता. त्या वेळची पद्धतही आता निरुपयोगी ठरली असती हे त्यांना पूर्णपणे कळत होते परंतु आज शिक्षणाचा जो व्यापार चाललेला आहे त्याला पायबंद घातलाच पाहिजे आणि शिक्षणाचे कार्य उच्च दर्जाचे बनले पाहिजे हे त्यांचे ठाम मत होते.

त्या दृष्टीने त्यांनी मागच्या दोन वर्षांत खूप परिश्रम केले. त्यांच्या पत्नीने सुद्धा थट्टेने म्हणावे की चुकलेला फकीर मशिदीत सापडतो म्हणून म्हणतात त्याप्रमाणे बेपत्ता शिक्षक शाळेच्या आवारात सापडायचा अशी अशी एखादी नवीन म्हण बनवावी.

—आणि खरोखरीच श्री. देशपांडे आपल्या कार्याशी इतके तन्मय झाले होते की त्यांना बाह्यजगाचा अलिकडे पूर्ण विसर पडल्यासारखे झाले होते. शाळा सुटल्यावर उद्या काय करायचे हे बेत आपल्या एकदोन सहकाऱ्याबरोबर ठरवीत असताना दिवेलागण होत आहे याचाही त्यांना पत्ता

नसे. शेवटीं नेहमीं उभ्या उभ्या झोप घेण्याचा चाळा लागून राहिलेला रामा गडी जेव्हा बाहेरच्या बाजूस भुईसरपट होऊन मोठमोठ्याने घोरू लागे तेव्हा ते नाइलाजाने खुर्चीवरून उठत. या त्याच्या नादिष्टपणाचें बाह्यतः कौतुक करण्यात येत असलें तरी त्यामुळें त्यानीं शत्रु-वाचीं बीजें आपल्या भोंवतीं पेरून ठेविलीं होती याचा त्यांना पत्ता नव्हता. प्रथम प्रथम त्यानीं एखादी सूचना करावी आणि त्याच्या हाताखालच्या मडळींनीं ती शिरोधार्य मानून तनमनघनेंकरून ती अमलात आणण्याचा प्रयत्न करावा असें सुमारे पाच सहा महिने चालू होतें. परंतु पुढें ती सूचना म्हणजे आज्ञा असा अर्थ करण्यात येऊ लागला—आणि कामें बिनबोभाट होत पण त्यात जीव नसे. अधिकाऱ्याच्या पुढें निर्भीडपणें आपलें मत माडणारा सेवक अजून जन्माला यायचा आहे. अजूनपर्यंत तरी निदान तोंडावर सुरात सुर मिळविणारे आणि पश्चात् फाटे फोडणारे वीर शेरड्यानीं सापडतील.

आपल्या सहकाऱ्यात आणि हाताखालच्या मडळींत थोडासा बदल झाला आहे याची जाणीव त्यांना हळू हळू होऊ लागली होती. प्रथम त्यानीं दुर्लक्षच केलें. पण पेटणारे घर आपोआप विझत नसतें. काहीं शिक्षक-मडळीच्या बोलण्यातून, क्वचित् प्रसर्गी कृतीतून, होणारा उपहासगर्भ विरोध बारवार जेव्हा त्याच्या दृष्टीपत्तीस येऊ लागला तेव्हा त्यांना प्रथम आश्चर्य वाटलें. लोकोपयोगी कार्य करीत असताना आपल्याला लोकांनीं विरोध करावा याचें त्यांना आश्चर्य वाटलें. नंतर त्यांना वाईट वाटलें. कोणतीही चांगली गोष्ट होऊ नये असा निसर्गाचा एखादा नियमच असावा कीं काय याचें त्यांना राहून राहून वाईट वाटत होतें. शिक्षक हा दिवसाच्या काहीं ठराविक वेळीं विद्यार्थ्यांचा पिता, नेता इत्यादि जबाबदारीच्या भूमिकेवर उभा असतो. ज्या गोष्टी शिकवायला, समजावून द्यायला घरीं त्याच्या जन्मदात्याला इतर व्यवसायांमुळें फुरसत मिळत नाही त्या गोष्टी शिक्षकानें वर्गांत करावयाच्या असतात. तेव्हा शक्य तोंवर विद्यार्थी जास्तीत जास्त त्या शिक्षकाच्या सहवासात राहिल तितका तो परिणाम जास्त ठशीव घडून येईल हें उघड आहे. या सदिच्छेनें प्रेरित होऊन शालेचा वेळ अध्यां तासानें वाढविण्यात आल्यावर त्याच्यावर बरीचशी मंडळी घुस्सा झाली. परंतु विद्यार्थ्यांचें कल्याण हा एकच विचार त्याच्या डोक्यांत घोळत

असल्यामुळे त्यांनी विरोध जुमानला नाही. जणू काय काहीच झाले नाही अशा पद्धतीने त्यांनी आपला क्रम सथपणे चालू ठेवला होता.

—आर्गात तेल ओतल्याप्रमाणे प्रकार झाला तो अगदी क्षुल्लक कारणावरून. वाळलेला पाचोळा ठिणगीचीच वाट पहात असतो. पुण्या-मुंबई-कडच्या शाळातून शेवटच्या श्रावणी सोमवारी सुट्टी देण्याचा प्रघात असतो त्याप्रमाणे येथेही तो प्रघात अलिकडे काही वर्षे पाडण्यात आलेला होता. श्री देशपांडे यांच्या मते ही सुट्टी निष्कारण देण्यात येत होती. धर्माची सबब पोकळ होती. ज्याला देवदर्शन घेतल्यावाचून जगवत नाही असा एकही प्राणी जगात नाही हे अगदी सत्य होतं त्यातूनही ज्याला इतकी तळमळ होती त्याला सकाळ आणि संध्याकाळ मोकळी होतीच— तेवढ्याकरता सुट्टी कशाला— या विचाराने त्यांनी आपल्या अधिकारात त्या दिवशी शाळा भरवली.

—आणि दुसऱ्या दिवशी सस्थेच्या सेक्रेटरीसाहेबांचे त्यांना आमत्रण आले. त्यांनी त्या निर्बुद्ध चिटणीसाला खूप समजावण्याचा प्रयत्न करून पाहिला परंतु जन्मात एकदाही देवळाची पायरी न चढणारा तो महात्मा धर्माच्या ओढक्याला घट्ट चिकटला गावात दोन शाळा. एका शाळेला सुट्टी आणि दुसरी शाळा चालू—आणि ती सुद्धा श्रावणी सोमवारी गावातल्या लोकांची सहानुभूति कशी राहिल हा चिटणीसाचा मुद्दा बिनतोड होता. यावर सर्व-साधारण जनता अज्ञानी असते, ज्याचे त्याला हित कळायला सुद्धा अक्कल लागते, आपल्यासारख्या लोकांनी इतरांची समजूत घालून त्यांना योग्य ते वळण दाखविणे हे कर्तव्य आहे इत्यादि वचनांचा श्री. देशपांडे यांनी भडिमार केला. परंतु चिटणीसांनी चक्र उत्तर दिले, ‘इंग्लंडच्या राणीसाहेबांनी सुद्धा धर्मात हाल घालणार नाही अशी कबुली दिली आणि तुम्हीच एवढे कोण लागून गेलात ? तसे पाहिले तर आम्हा व्यापारी मंडळीपेक्षा तुम्ही मास्तर मंडळीच खूप सुट्टी खाता. आम्हाला समजते ते. पण त्याला काय करणार ? अशा धर्माच्या सुट्ट्या दिल्या नाहीत तर धार्मिक पालक खवळून उठतील आणि शाळा ओस पडेल.’

योड्याशा खिन्न मनाने श्री. देशपांडे त्या दिवशी शाळेत आले होते. त्यांच्या मनाची पुरेपूर खात्री झाली होती की आपण शिक्षक मंडळी

चुकारपणा करीत आहोंत. वर्षाच्या तीनशेपासष्ट दिवसातून जेमतेस १९० ते २०० दिवस शाळा भरवायची म्हणजे शुद्ध लुच्चेगिरी आहे विद्यार्थ्यांच्या पदरात आपण ज्ञानाचें पुरेपूर माप एवढ्या थोडक्या काळात कसें टाकू शकू ? कोणतीही सुट्टी तोडायची म्हणजे विरोध हा ठरलेलाच. आणि पालकाना सुद्धा हा प्रकार मान्य असेल ?

त्या दिवशीं त्यानीं मधल्या सुट्टीनंतर शाळा सोडली— प्रत्येकजण अचबाच करीत होता ज्या देशपाळ्याना शिक्षकाची एका मिनिटाचीही देरी सहन होत नसे त्यानीं आज शिक्षकाच्या सभेकरता दोन तास शाळा आधीं सोडायची म्हणजे काय गोष्ट आहे !

—आत्ता ते आरशासमोर उभे राहून स्वतःशींच थोड्या वेळापूर्वी घडलेल्या प्रसंगाची पुन्हा जुळणी करून पहात होते. उपरण्याच्या सोग्यानें त्यानीं आपल्या नासिकाग्रावर चमकणारे दोन घर्मबिंदु हलक्या हातानें टिपून घेतले. बाहेरच्या बाजूस रामाचें उभ्या उभ्या चाललेलें नित्याचें निद्रासगीत मधून मधून त्याच्या कानावर येत होतें. बाहेरच्या पटागणात एक दोन विद्यार्थी सृष्टिनिरीक्षणाच्या सबबीवर बागेंतील फुलें हळूच तोडण्यात गर्क झालेले त्याना खिडकीतून दिसत होते. दूर रस्त्यावर एक मोटारगाडी आपले विश्वरूप उघडून पडलेली दिसत होती. समोरच्या पोपईच्या झाडाचा बुधा वाऱ्याच्या झोतासरशी हेलकावे खात होता. एकदम त्याना मघाचा प्रसंग आठवला—

—ते शिक्षकाच्या आरामशाळेंत शिरत होते. आत शिरता शिरता विनाकारण अति पुढे पुढें करणारा सस्थेचा एक आधारस्तंभ गंभीर मुद्रा करून उभा असलेला त्यानीं पाहिला. त्याचें त्याच्याकडे लक्ष जाताक्षणींच त्याने अर्धा इंच आपले दात बाहेर काढले, जरा अदबीनें उभें राहिल्यासारखें केले आणि पोपटासारखी मान तुकवून दोन्ही हाताचे तळवे एकमेकावर घासण्यास सुरवात केली काय असेल ते असो, या सद्गृहस्थाच्या तोंडून कधीही बेअदबीचा चुकून सुद्धा शब्द बाहेर पडला नव्हता तरी श्री. देशपाळ्याना त्याची ही विशिष्ट लक्ष अत्यंत आंगळ वाटत असे. अधिकारी झाला म्हणून असें पाठीवर पडून याचना करण्याचें काय प्रयोजन ! कोणताही विषय असो, मुख्याध्यापकाच्या सुरात सूर मिळवण्याची त्याची

हातोटी बेमालुम होती. श्री. देशपाड्याना विरोध एक वेळ मानवला असता परंतु ही श्वानवृत्ति मात्र त्यांना कधीही खपली नाही. ते तसेच आत गेले. सुमारे पंधरा शिक्षक त्याच्यापुढे बसले होते. जगाच्या यच्चयावत् खंडातील मनुष्यस्वभावाची ती विविध प्रतीक होती

सभा तातडीने घेण्याचे प्रयोजन त्रुटितपणे सांगून त्यांनी थोडक्यात आपला मनोदय प्रकट करून दाखविला

‘—मला काय पाहिजे आहे ते मी आपणापुढे निःसकोचपणे मांडीत आहे. विद्यार्थी ही हरळीची मुळी आहे. तिची जोपासना करणे हे आपले कर्तव्य आहे कालान्तराने त्या मुळीची वनस्पति होईल आणि त्या दूर्वाकुराने आपण सिद्धिविनायकास वश करून घेऊ शकू आपण हल्लीच्या परिस्थितीत ही जबाबदारी योग्य रीतीने पार पाडीत नाही असे मला वाटते. मला क्षमा करा, स्पष्ट बोलतो, राग मानू नका हे उडतपगड्याचे दान परिणामी हितकर होणार नाही. ज्ञानोपासना आहे ह्यापेक्षा भरपूर झाली पाहिजे विद्यार्थ्यांच्या ध्यानीमनीस्वप्नी पायथागोरसचा पिरॉरेम खेळत राहिला पाहिजे, रात्री झोपेतून तो जागा झाला पाहिजे आणि त्याने ‘युरेका—’ म्हणून ओरडले पाहिजे. ज्ञानानंदात तो सदैव निमग्न झाला पाहिजे—’

‘ते सगळे खरे पण आम्ही मास्तरही माणसेच आहोत— आम्हालाही ससार आहेत’ एक जण छातीवर हाताचे स्वस्तिक ठेवून म्हणाला.

‘विद्यार्थ्यांकरता शिक्षकांनी खूप झटले पाहिजे आपला विद्यार्थी श्रेष्ठ दर्जाचा रहावा याविषयी त्याला अहर्निश तळमळ लागून राहिली पाहिजे. कल्पना करा— मॅट्रिकच्या पहिल्या दहा नवरात गेली दहा वर्षे आपल्याकडे एकही विद्यार्थी येऊ शकला नाही. त्यापूर्वी शाळा स्थापन झाल्यापासून दोनदा आपण पहिला नंबर घेतलेला आहे. कोठेतरी आपले चुकत असले पाहिजे, आपले विद्यार्थी पूर्वीप्रमाणे पहिल्या दहा नवरात झळकले पाहिजेत.’ श्री. देशपाडे म्हणाले. *Shri. Deshpande said*

शिक्षकांच्या सभेचा शेवट मामुलीप्रमाणे झाला. श्री. देशपाडे यांना आज थोडासा अभिमान वाटला. इतक्या सविस्तरपणे आपल्या आवडीच्या विषयावर ते आजच प्रथम इतक्या तन्मयतेने बोलले होते. बोलताना त्यांच्या मनःचक्षुसमोर त्यांच्या खोर्लीत टांगलेल्या प्रतिमाचे मुखवटे तगळत होते.

आपल्या मुखातून तेच बोलत आहेत कीं काय असेंही त्यास क्षणभर वाटलें.

— आणि समोरच्या आरशात पाहून पुन्हा एकवार ते आता स्वतः-
र्शाच समाधानपूर्वक हसले.

*

*

*

घटेच्या ठोक्यासरशीं वर्ग चालू झाले. ज्ञानोपासनेला सुरवात झाली. श्री. देशपांडे टेबलापाशीं बसून काहींतरी लिहीत होते. विद्यार्थ्यांनीं वर्षाच्या भिन्न भिन्न ऋतूतून कसल्या प्रकारचा आहार घ्यावा याविषयीं एका अमेरिकन मासिकाच्या आधारे टिपणें काढण्यात ते रर्क होते. समोरच्या घड्याळाची कट कट चालूच होती. एक दोन गांधीलमाशा खिडकीच्या तावदानावर बसून मधून मधून आत बाहेर करीत होत्या. दूरवर आकाशात एक दोन कापसाच्या ढिगासारखे दिसणारे ढग वर मान काढीत होते. पण देशपांडे लिहीत होते ‘गार्जेर— रोज पावशेर खात जावीं दही—’

रामानें दार उघडताक्षणींच त्याचा टाक थांबला. कपाळावर असमा-
धानाची अस्पष्टशी अशी एक रेपा उमटली. डाव्या हातानें दाढीच्या टोकाला
पीळ घालीत ते समोर पाहू लागले

‘कुणी एक मनुक्ष आलाया.’ रामानें डोक्याच्या पापण्या रुदावून म्हटलें.

‘काय काम आहे ?’ श्री. देशपांडे समोर पडलेल्या मासिकाकडे पहात
म्हणाले.

‘काय जणु.’ हस्तविक्षेपाच्या साह्यानें रामानें उत्तर केलें.

‘मग विचार त्याला.’ श्री. देशपांडे पुन्हा टाक उचलून म्हणाले. रामा
थोड्या वेळानें जाऊन परत आला.

‘साळ बघतुया म्हन.’ रामानें डोकें खाजवीत म्हटलें.

‘शाळा पाह्यची होय ! मग ते कोरगुटकर रिकामे असतील त्यांना
म्हणावें त्याच्याबरोबर जा.’ असें म्हणून पुन्हा ते आपल्या आहारशास्त्रात
रर्क झाले. ते लिहू लागले ‘वाटीभर दही आणि—’

पहिल्या तासाची घटा झाली. टेबलावरील आहारशास्त्रविषयक वाङ्मय
त्यांनीं बाजूस सारलें. त्यांना सातवीचा तास होता. कवितेचें पुस्तक आणि
तदगभूत साहित्य गोळा करून ते वर्गाकडे जावयास निघाले. सातवीचा
वर्ग दुसऱ्या मजल्यावर अगदीं टोकाला होता आणि वर्गावर जाताना मुलाच्या

वाचनालयावरून जावे लागत होतें. कित्येकदा त्याच्या मनात आलें होतें कीं चेअरमनला सांगून ही अडचण दूर करून ध्यायची. परंतु पैशाच्या टचार्ईमुळे स्वतंत्र जिण्याचा प्रश्न काढणें अशक्यप्राय होऊन बसलें होतें. स्वतः ते या हॉलमधून जाताना शक्य तों पाय न वाजविता जात असत आणि इतरांच्याकरता तसें करण्यासाठीं सूचनावजा पाटी लावण्यापलीकडे ते जास्त काहीं करू शकले नाहींत ज्ञानमंदिर नेहमीं शान्त असावे याबद्दल त्याचा फार कटाक्ष असे.

नेहमींप्रमाणें ते पुढच्या चवडऱ्यावर इकडून तिकडे जाण्याच्या गडबडीत होते. मागाहून कोणीतरी हाक मारल्याच्या त्यांना भास झाला. आवाजाच्या दिशेकडे त्यांनीं वळून पाहिलें—

कोरगुटकर मास्तर आणि त्याच्या डाव्या हाताला एक गलिच्छ मनुष्य ! त्याची बोट बोट वाढलेली दाढी, घाम उतरून उतरून तेलकट बनलेली ती मुरक्या रंगाची टोपी, छातीवर फाटलेला सदरा आणि पैशाला तीनवालीं बटणें, अगात कोट नाहीं, फाटलेलें मळकें धोतर गाठींनीं साधलेलें, पायात काहीं नाहीं, चर्या भकास, हातावरच्या आणि पायावरच्या शिरा ताठ— असलें हें ध्यान पाहताक्षणींच शिसारी येऊन त्यांनीं चटकन मान फिरविली. परंतु त्या गृहस्थानें त्यांना गाठलेंच.

‘मला थोडें आपल्याशीं बोलायचें आहे ’ तो गृहस्थ मोठ्या काकुळतीस येऊन म्हणाला.

‘मला आत्ता वेळ नाहीं. तासाला गेलें पाहिजे. अन् कोरगुटकर, तुम्ही वर्गावर जा.’ असें म्हणून श्री. देशपांडे घाईघाईनें वर्गाकडे निघून गेले. आपल्या या तुटकपणामुळे त्या गृहस्थाच्या चर्येवर काय परिणाम झाला असेल हें पाहण्याचें त्याच्या नुसतें मनात सुद्धा आलें नाहीं. थोडक्याच वेळात शिकविण्याच्या नादात हा प्रकार ते विसरूनही गेले.

आज ते सर वॉल्टर स्कॉटची मातृभूमीची प्रख्यात कविता शिकवीत होते. प्रत्येकांनें आपल्या जन्मभूमीवर आईप्रमाणें प्रेम केलें पाहिजे हें तत्त्व ते विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसवून देत होते. विद्यार्थीवर्ग नित्याप्रमाणें सयपणें ऐकून घेत होता. देशपांड्याची बाणी जसजशी रंगू लागली तसतशी विद्यार्थ्यांची चुळबूळ सुरू झाली. हा अनपेक्षित प्रकार ध्यानात येताक्षणींच

ते जरा चमकले. एक दोन वेळा पुन्हा हाच प्रकार घडून आल्यावर त्यांनी पुस्तक मिटलें आणि वर्गाला अशान्ततेचें कारण विचारलें. कारण साधेंच होतें. मागच्या बांकावर दोन खमग विद्यार्थी एका धिप्पाड विद्यार्थ्याआड दडून शान्तपणें निद्राधीन झाले होते, त्यामुळें हा अभावित विनोद निर्माण झाला होता.

श्री. देशपाडे अतिशय गंभीर मुद्रा करून वर्गाकडे पाहू लागले जागृतावस्था प्राप्त करून देण्यात आलेल्या महात्म्यासकट सारेजण भकास चेहेरा करून उपदेशामृत श्रवण करू लागले श्री. देशपाडे म्हणत होते—

‘ही मोहनिद्रा विनाशकारणी आहे जो थाबला तो सपला. किंबहुना जो झोपला तो मेल्या असेंही म्हणता येईल. विद्यार्थ्यांचें विहितकर्म ज्ञान संपादन करणें त्याच्यात कसूर करणारा मुलगा आत्मवचना करीत असतो. ...’ इ०. तासाची घटा झाली श्री देशपाडे वर्गाबाहेर पडले. ।

‘माझे आई ! कृपा करा आणि झोपायच्या भानगडीत पुन्हा पडू नका. अहो, आमचा का जीव काढता !’ इत्यादि चुकारतट्टूना उद्देशून केलेली इतर विद्यार्थ्यांची बोलणी त्याच्या कानावरही गेली नाहींत.

श्री. देशपाडे आपल्या खोलीत शिरताक्षणीच त्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. ज्या गृहस्थाला टाळून ते मघाशी वर्गावर सटकले होते तोच गृहस्थ एका खुर्चीवर गुडघ्यात मान घालून बसलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. ते आत येताच तो गृहस्थ वर पाहू लागला आश्चर्याची गोष्ट ही की त्याचे डोळे पाण्याने भरलेले दिसले.

‘मला क्षमा करा. मी आपला फार वेळ घेऊ इच्छीत नाहीं. माझ्याशी थोडा वेळ बोलाल का !’ तो आपले डोळे सदऱ्याच्या बाहीनें कोरडे करीत म्हणाला.

श्री. देशपाड्यांनी हातातील पुस्तकें टेबलावर ठेवली. अगावरचा खरजेचा फोड बेतानेंच फोडावा लागतो. त्या गृहस्थानें निर्लज्जपणें पुढें वाकून बोलण्यास मुरवात केली.

‘आपल्याला कल्पनाही नसेल परंतु मी आपल्या अनेक चाहत्यांपैकी एकजण आहे. आपण आज या शाळेंत सुमारे वीस वर्षे अखंडाणें ज्ञान-सेवा चालवलेली मी डोळ्यांनी पहात आहे. आपल्या कर्तबगारीवर माझा

पूर्ण भरवसा आहे. पुण्यामुबईकडे चागल्या शिक्षकाची वाण पडत नाही परंतु खानदेशात ती उणीव अत्यंत तीव्रतेने असते. याचा अर्थ असा नाही की खानदेश लायक माणसे निर्माण करूच शकत नाही. असा आरोप करणे धाडसाचें होईल. पण एवढें मात्र खरें की मनुष्य जरा नावारूपाला आला की त्याचे डोळे पुण्याकडे किंवा मुबईकडे वळतात. परंतु तुम्ही मात्र खानदेशात नावारूपाला येऊन तेथेच आपल्या कर्तव्याची मेढ रोवलीत. आणि म्हणून मला आपणाविषयी फार आदर वाटतो.' बोलता बोलता तो थोडा वेळ थांबला.

‘हैं पहा— मला एरव्ही स्तुति कितीही आवडत असली तरी ही वेळ ती ऐकून घेण्याची खास नाही. तुम्ही माझ्या घरी येऊन भेटा आणि मग आपण सावकाश बोलू’ देशपाळ्याच्या मनात उडवाउडवीचे विचार चालले होते हैं स्पष्ट होतें.

‘ही स्तुति नाही— हैं सत्यकथन आहे. आणि मी आज उत्तर हिंदुस्थानात जायला निघणार असल्यामुळे निवान्तपणें बोलायला मला वेळ नाही याबद्दल फार फार वाईट वाटतें. मला एवढेंच सागायचे आहे की माझी थोडीशी हकिकत आपण ऐकून घ्याल तर फार बरें होईल’ तो गृहस्थ परवानगी तोंडानें मागत होता खरा पण तिची जरूर भासत असल्याचें त्याच्या चर्चेवरून मुळीच दिसून येत नव्हतें

‘ऐकायलाच पाहिजे का ?’ श्री. देशपाडे अत्यंत नाखुशीने म्हणाले.

‘होय ! मी एक पदवीधर बेकार आहे. दचकू नका. मी मदत मागत नाही. बी. ए. झाल्यावर मी नोकरीकरता जेवढे प्रयत्न करता येतील तेवढे केले. प्रत्येक ठिकाणच्या हपिसाचे उबरठे शिणवले. हगामी काम मिळालें. पुन्हा बेकार झालों. अधिकाऱ्याच्या शिष्या आणि लाथा खाऊन निगरगट बनलों. आता नशीब काढण्याकरता म्हणून कलकत्त्याला जात आहे. तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें पाहिलें तर मी खूप विद्या संपादन केली आहे. पण माझे ज्ञान जगाला नको आहे. माझा शेक्सपीयर, मिस्टन इत्यादि कवींशी दाडगा परिचय आहे. मी जॅमेट्री फार छान समजावून देईन— पण त्याचा मला व्यवहारात काही उपयोग नाही. मला वाटतें मुलाची जर कोणी खरी वचना करित असेल तर शिक्षणखातेंच होय.’

‘तुमचाच काय तो शिक्षणखात्यावरचा अभिप्राय मिळायचा राहिलेला होता.’ श्री. देशपांडे कडवट मुद्रा करून म्हणाले.

‘मी अधिकारी वाणीने बोलत नाहीं हें जाणून आहे. परंतु परिस्थितीने पिचलेल्या हृदयाचे हे अनुभवजन्य बोल मी नाइलाजानें बोलत आहे. आम्हा तरुणाना शाळेचें पुस्तकी शिक्षण पुढें व्यवहारात काडीच्याही इतकें उपयोगी पडत नाही आयुष्याचा अफाट सागर तरून जायला तुम्ही आमच्या हातात भोपळा देत आहात. भोपळ्याच्या साहाय्यानें नदीत डुबता येईल पण आम्हाला सागरात उतरावें लागतें. तुम्ही जाणूनबुजून ही वचना करीत आहात असें मी म्हणत नाहीं परंतु न कळत झालेला गुन्हा सुद्धा काहीं कमी भयकर ठरत नाही परवा मी सहज ऐकलें कीं मुलांच्याकडून जास्त व्यापक आणि सखोल ज्ञानोपासना व्हावी एवढ्याकरता तुम्हीं शाळेचा वेळ वाढविला आहे आणि मुलांच्या सुट्ट्याही कमी करणार आहात. माझी आपल्याला विनंति आहे कीं कृपा करून सुट्ट्यांना हात लावू नका.’ तो गृहस्थ म्हणाला.

‘जगातल्या शाळांना कुलपें ठोकायला सुद्धा तुम्ही मागें पुढें पहाणार नाहीं.’ श्री. देशपांडे म्हणाले.

‘अगदीं मी तेंच म्हणणार होतों. पण एका बेकार तरुणाच्या हातून विनंति आणि अर्ज यापलीकडे काय होणार आहे ! वाटल्यास मला वेडा म्हणा पण खरोखरीच जगातल्या यच्चयावत् शाळा जर पाच वर्षे बद ठेवण्यात आल्या तर आपल्याला कळून येईल कीं जगाचें काहींही नुकसान होणार नाही. उलट पाच वर्षांच्या बागडण्यानें मुलें तेवढीच जरा जास्त कणखर आणि सतेज बनतील—परिस्थितीशीं टकरा खेळायला जास्त लायक बनतील.’

‘पुडाचे आखाडे जगभर आगी लावीत हिंडतील.’ श्री. देशपांडे दाढीशीं खेळत म्हणाले.

‘खोटी गोष्ट. आजच्या घटकेला भेकड विद्वानापेक्षा अशिक्षित मर्द शतपटीनें पुरवला असेंच म्हणावें लागेल. हें पहा—विद्यासंपादनाबरोबर जगावें कसें हेंही आम्हाला का शिकवीत नाही ! आम्हाला थोडेंसे धागड-धिगा घालायला का शिकवीत नाही !’

‘त्याला गुरूची जरूरी आहे असें मला नाही वाटत.’ देशपाडे समोरच्या घड्याळाकडे पहात म्हणाले.

‘असें आपण म्हणू नका आम्ही इतके भितरे बनलेले आहोंत कीं ठायीं ठायीं आम्हाला दुसऱ्याची भीति वाटत असते. प्रत्येक उडी मारताना कुणी पहात नाही ना अशी शका मनात येते आणि त्यामुळे आमची उडी चागली पडत नाही. या दटावणीच्या धाकाला आम्ही इतके बुजलेले आहोंत कीं शुद्धलेखनाच्या वेळीं अगदीं साधा शब्द लिहिताना सुद्धा पेन्सिलीचा ताबडा डोळा आम्हाला घामाघूम करून सोडतो केवळ पुस्तकी ज्ञानानें आमच्यातली साहसप्रियता पार जळून खाक झाली आहे जातो मी आता अधिकउण्याचा राग मानू नका— आणि माझे भाषण फारसें मनावर घेऊ नका असें सागणार होतो पण तुमचें लक्ष माझ्या बोलण्याकडे नसून समोरच्या घड्याळाकडे आहे हें पाहून तसें सागण्याची जरूरी दिसत नाही असें वाटतें’ आपला फाटका सदरा शक्य तोंवर सावरीत तो जाण्याकरता उठला.

‘माझे नाव सुद्धा विचारण्याची आपल्याला जरूरी दिसत नाही!’ किंचित् आशायुक्त चेहरा करून तो दरवाज्यापाशीं थबकला.

‘सागाल तर अनुगृहीत होईन आपला’ श्री देशपाडे खिडकीतून दूरवर पहात म्हणाले.

‘समजलों मी. मघाशी मी त्या वाचनालयात उभा होतो तेथें एक मोठा फलक लावला आहे. मॅट्रिकच्या परीक्षेत पहिल्या दहा नंबरात येणाऱ्या विद्यार्थिभ्रष्टांची नावे त्यावर लावली जातात—’ तो मध्येंच थाबला.

‘त्यांतले एक आपण आहात!’ श्री. देशपाडे तुच्छतेच्या सुरांत हसून म्हणाले.

‘होय!’ तो खालच्या मानेनें म्हणाला.

‘काय?’ श्री. देशपाडे आता मात्र जवळ जवळ ओरडूनच म्हणाले.

‘दहा वर्षांपूर्वी जें शेवटचें नाव त्या फलकावर लागलें त्याच नावाचा हा दुर्दैवी धनी मी तुमच्यापुढें उभा आहे.’

‘काय तू भागवत! मॅट्रिकमध्ये पहिला आलेला!’ आश्चर्यातिशयानें देशपाडे ओरडले.

‘एकुणांत पहिला. जगन्नाथ शकरशेठ स्कॉलर. विश्वविद्यालयाच्या पहिल्या पाहिरीवर अभिमानाने उभा असलेला पण जगाच्या निष्ठुर व्यवहारात पायदळीं तुडवला गेलेला तोच मी आपला भागवत सर, तुम्ही मला ओळखू शकला नाहीत. मी दहा वर्षे मुंबईलाच होतो. तीन दिवस झाले, परत आलों. शाळेत येणार नव्हतो पण म्हटलें अपेशी झालेलें तोंड आईला दाखवायला लाज कसली ? आणि बाकीची कर्मकटकट कशाला ऐकवू तुम्हाला ?’

सारी जमीन, खोली, खोलीबाहेरचें सजीव व निर्जीव जग आपल्या भोंवतीं गरगर फिरत असल्याचा श्री. देशपांडे याना भास झाला. काय आपण ऐकलें ? खरेंच शाळेचा आणि जीवनाचा मुळीच सबंध नाही ? आत्मवंचना ! त्यांनीं वर मान करून पाहिलें. भागवत केव्हाच निघून गेला होता.

घाईघाईनें ते बाहेर आले रामा गडी भर दुपारीं दोन वाजता रात्रीच्या दोहोचें सुख उभ्या उभ्या उपभोगीत असलेला त्याच्या दृष्टीस पडला.

ऐकलेल्या प्रकारामुळे त्याचें डोकें सुन्न झालें होतें.

असिस्टंट हेडमास्तर थोड्या वेळानें मुख्याध्यापक देशपांडे याच्या खोलींत शिरले तेव्हा त्यांना देवळात देव नसल्याचें पाहून केवढा घका बसला ! संबंध वीस वर्षांत देशपांडे करारी योद्ध्याच्या अचलतेनें जागा धरून बसलेले दृष्टीस पडत आणि आज—

टेबलावरची चिष्टी वाचतांच जगावर विश्वास ठेवणें किती गाढवपणाचें असतें असाच काहीसा विचार त्याच्या मनात घोळत असावा !

‘माझे डोकें दुखत आहे— कदाचित् दोन दिवस येणार नाही. चिटणीसाना कळवावें.
—देशपांडे.’

असिस्टंट हेडमास्तरांनीं मटकन् हेडमास्तराच्याच खुर्चीवर बैठक मारली.

जमीन आणि अस्मान-

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

स्वर्ग म्हणजे तरी काय ? आळशीपणाचें प्रदर्शन तो स्वर्ग पहा. मोडकें टेबल, महायुद्धापूर्वीच्या दोन चार खुर्च्या एका कोनाड्यात वर्तमानपत्राच्या विस्कळित ससारात चार दोन नवीन मासिकाची चढाई त्यावर चार दोन मुपारीचीं खाई, जुनाट पेशवाई थाटाचा अडकित्ता आणि शेजारींच अडकित्याच्या मदतीला म्हणूनच की काय, एक दगडाचा काळा गोटा दुसरा कोनाडा वहाणा वगैरे स्वमुलखी पादत्राणाच्या सोबतीला म्हणून परमुलखी बूट वगैरे पादत्राणें मौज ही कीं केसाचा ब्रश बुटावर आणि बुटाचा ब्रश टेबलावर तिसरा कोनाडा नुकताच आ पसरून बसला आहे खुट्या पृष्कळ आहेत पण खुट्याचा उपयोग मात्र कॅलंडरें आणि तसबिरींकडे. शेजारींच एका बाजूस एक कपड्याचें कपाट— निदान कपडे आत ठेवण्याकरता म्हणून केलेलें पण कपडे मात्र कपाटाच्या बाहेरच्या बाजूस लोंबकळत आहेत बहुतेक सर्व कपडे नेहमींच्या वापरण्यातलेच आहेत.

टेबलावर शक्य तितकी अव्यवस्था. धोब्याच्या कपड्यांची यादी, डेरीचें दुधाचें बिल, एक आरसा, त्यावर कगवा, वगैरे. घरातल्या सर्व गाद्या ठेवण्याकरता एका कोपऱ्यात व्यवस्था केलेली आहे. वर जरी मोठें कापड टाकलेलें आहे तरी पण मेणकापड गाद्या दिसू नयेत म्हणून टाकलें आहे कीं दुसरीकडे टाकण्याऐवजीं सहजच गाद्यांवर फेकून दिलें आहे हें समजणें कठीण. मिंतीवर टागलेलें एक घड्याळ— अर्थात् बद पडलेलें.

कालाचे नियम झुगारणाऱ्या या स्वर्गात एक तरुण बसला आहे म्हणण्यापेक्षा काहीं तरी खटपटीत गुतला आहे म्हणणें जास्त सत्याला धरून होईल. तो पहा एका बाजाच्या पेटीशीं काहीं तरी ठोकाठोकी करीत बसला

आहे. सूर वगैरे मोडलेला नीट करीत असेल बहुशः. वय, शिक्षण—कलेलच आता सगळें]

मनोहर— (सूर मोठ्याने वाजवीत) आऽऽऽ (खाकरून) आऽऽऽ (पुन्हा सूर बिघडतो पुन्हा ठोक ठोक आवाज.)

(पद— राग विशिष्ट असा कोणताच नाही. ताल— जरूर नाही. आधु-
निक तरुणांचे गाणे तें. राग कसला व लोभ कसला ? घटकाभर करमणूक
तेथें ताल तरी कशाला ?)

मनोहर— (पेटी थाववून) छः ! जुळतच नाही. का बरें जुळत नाही !
ह. या खोलीचाच गुण असला पाहिजे. नाही तर मनोहरचे गाणे ऐका-
यला माणसेंच काय पण जनावरेसुद्धा धावून यायचीं. (बोलाफुलाला गाठ !
घरातली मनी मॅव म्हणजे 'आत येऊं का महाराज' असें म्हणत उबऱ्या-
वर उभी राहून पहाते.) कोण ? मनीबाई का ? या बाईसाहेब. तुम-
च्याच आणमनाची वाट पहात होतो या. खुर्ची देऊ का बसायला ? (त्रासून
हातातलें पुस्तक मनीला नजर करीत) चल. चालती हो इथून. (मनी
'आश्चर्य आहे बाई !' म्हणून म्हणत पुस्तकात काय आहे तें पहात उभी
रहाते) काय माजरूतरी आहे हो ! अशी एक लगवावीशी वाटते कीं
नाहीं ! पण जाऊ दे. ह. हा 'सा' सापडला. (पेटी सुरू होते मनी गाण्याला
कंटाळून— सहनशीलतेला तरी मर्यादा आहेच कीं नाहीं !— बाहेर निघून जाते.
मनोहरचे गाणे चालूच असतें. इतक्यात एक सूर बिघडतो. पेटी थावते.)
तें काहीं नाही. गाय करावी तर असा वनवास सोसावा लागतो. दादाना
दुखवूं नये म्हणून पहावें तों वहिनी अशा टाळूवरून हात फिरवतात. म्हणे
'मनोहर, तिलाही मधून मधून देत जा पेटी.' ध्यायची होती दुसरी पेटी.
लोकाना का त्रास ? आणि ही मोठी वाजविणारीण पडली कीं नाहीं !
हाताचीं बोटे फिरवते का पायाचीं बोटे फिरवते हरि जाणे. नाजुक
काम करणें, साजुक भाषण बोलणें या कला अवगत व्हायला तपश्चर्या
करावी लागते. पेटीवरून बोटे फिरवता आली म्हणजे पेटी वाजविता
येते म्हणणें जरा— (पेटीशीं घडपड करण्यात काहीं अर्थ नाही असें
पाहून पेटी बाजूम सारतो आणि वडा नाही तर निदान राहिलेल्या तेलात
वागें तरी तळून कांढावें म्हणून दरवाजाकडे पहातो.) वहिनी ! (पहिल्या

हाकेला ओ मिळाल्यावर मग हो काय पाहिजे ?) वहिनीऽ ! वहिनीऽऽ. (शेवटच्या वहिनीऽऽ यातील नीऽऽ या सुरात सूर मिळणारी 'भावोजीऽऽऽ' अशी आरोळी आतून ऐकू येते. नंतर 'आलें हो' म्हणून आगमनाची ग्वाही येते, आणि नंतर पुन्हा एकदा 'आलेंऽ आलें' या लाडिक शब्दाच्या नंतर इतका वेळ 'आलें- येतें' वगैरे हवाल्यावर हवाले देणारी व्यक्ति- मनोहरच्या ज्येष्ठ बधुची पत्नी- हातात लोण्याने भरलेली रवी, टेनिसच्या रॅकेट-प्रमाणे फिरवीत पुढे येते. सौंदर्य हाच हिचा दागिना. मधुर वाणी, प्रेमळ स्वभाव, थट्टेखोरपणा पाचवीला पुजलेला अशा या स्त्रीस पहाताच मनोहरच्या भावाचे थोडेफार कौतुकच करावेसे वाटते. रत्ने जगात पुष्कळच आहेत पण पारखीच दुर्मिळ असतो. ते पहा तिचे डोळे- सुंदर नाक-सुंदर. हनुवटी- सुंदर. सुंदर, सुंदर, सुंदर)

वहिनी— बोला महाराज, काय आशा आहे ?

मनोहर— (हसू आवरीत) अग पण वहिनी, टेनिस का खेळायला निघाली आहेस ?

वहिनी— (गभीरपणाचा आव) हेंच विचारण्याकरिता का इतका वेळ घसा कोरडा केलात ? मला बोलावण्यापेक्षा आपणच तिकडे आला असतात तर ? मला वाटते, पाय काही फारसे झिजले नसते.

मनोहर— (पेटीकडे पाहून) वहिनी, तुला बोलवण्याचे कारण ही पेटी.

वहिनी— (पूर्वीच्याच सुरात) असे !

मनोहर— (चिड्ढन) पुन्हा तुझे असे आलेंच ! शभरदा बजावून सांगितलें तरी तुझी खोड काही जात नाही.

वहिनी— (रवीकडे पहात) जित्याची खोड मेल्याविना कशी जाईल ?

मनोहर— (एकदम) तू पेटीला का हात लावलास ?

वहिनी— (शान्तपणे) मी नाही लावला.

मनोहर— वर हें का आणखी ? वहिनी, तुझ्या पाया पडतो पाहिजे तर, पण कृपा करून ह्या पेटीच्या वाटेस जात जाऊ नकोस. आईबापांनी थोडे फार शिकवून ठेवले आहे, म्हणजे लाडावून ठेवले आहे, त्या जोरावर मराठी पुस्तक काही माझे द्या देत नाहीस. माझा कगवा तुला लागतो, माझी तेलाची बाटली आपलीच समजू सडळ हाताने उपयोगास आणतेस,

माझी कोणती कोणती म्हणून वस्तु तू जाग्यावर ठेवली आहेस.

वहिनी— (विनोदानें) अजून तुमचे बूट जाग्यावर आहेत, तुमचे कोट तुम्हीच घालता, ही कॅलेंडरें काहीं अजून बबबत नेऊन घातली नाहीत—

मनोहर— (हात जोडून) भगवती, उपकार आहेत तुझे आमच्या-वरती झालें !

वहिनी— (हात जोडून) भगवन्, अनुगृह्णास्मि !

(दोघेही मोठ्याने हसतात. बायकांना शिक्षण दिल्याचा हा परिणाम ! शिकलेली बाई एक शब्द काहीं खाली पडू देत नाही.)

मनोहर— (पुन्हा पेटीकडे पाहून) वहिनी, खरोखरीच सागतों—

वहिनी— पण मी पेटीला हात लावला नाही.

मनोहर— खरें बोललीस तर अगदीं जिव्हा झडेल नाही ! अगदीं पाप लागेल !

वहिनी— (सावकाश) पण मी पेटीला हात लावला नाही S S S.

मनोहर— मग स्वर्गातून उतरले होते वाटतें आमचे !

वहिनी— इश ! काहींतरीच !

मनोहर— मग आता दुसरा कोणता मार्ग उरला आहे ! तू हात लावला नाहीस, मी नाही. मग कोण ! दादा आणि पेटी यांचें जन्माचें वाकडें आहे. तेव्हा तेंही शक्य नाही. मग कोण !

वहिनी— मी सांगू ! (काय माना वेळते आहे पहा)

मनोहर— (साग म्हणून तिच्याकडे पहातो.)

वहिनी— सागू ! अगदीं खरेंच ! अगदीं—अगदीं—अगदीं खरेंच सागू !

मनोहर— (तिरसटपणें) साग की आता मातोश्री एकदम.

वहिनी— (तत्त्वज्ञान शिकवणाऱ्या प्रोफेसराच्या अवसानात) भावोजी, आयुष्य इतकें काहीं विचित्र गोष्टींनीं भरलेलें आहे की प्रसर्गी मी मी म्हणणारे शातेमुद्धा आश्चर्यातिशयानें दिङ्मूढ होऊन जातात—

मनोहर— (वैतागून) तू मूढ आहेस झालें.

वहिनी— थाबा. असें मध्येंच बोलू नये लहान मुलांनीं. तर !— मी कुठपर्यंत आलें होतें बरे ! (आठवून) हं. तर असें आयुष्य आहे. मानव-जातीची विचारशक्ति कितीही लाब पल्याची असली तरी पण तो पछा—

म्हणजे— म्हणजे— (आवाळ्याला गोंजारून त्या 'पल्ल्या'विषयी माहिती मिळविण्याचा पुष्कळच प्रयत्न करते. पण आवाडा म्हणजे काही मंदू नव्हे ! नाही तर मोठ्या आवाळ्याच्या सगळ्याच बाया पुरुषाना सहज मार्गे टाकून गेल्या असत्या.) तरी पण तो पल्ला— प— प— (मोठ्याने हसते)

मनोहर— (एकदम गभीर) वहिनी, हसण्यासारखे काय झाले आहे स्याच्यात ! माझी पेटी मोडली आहे, माझा सशय तुझ्यावर आहे, तुला मी विचारतो आहे, तू लेक्चर झोडू लागली आहेस, आणि वर प् प् प् करून फिदी फिदी हसते आहेस. वहिनी—

वहिनी— (सुराला सूर कायम ठेवून) भावोजी ! माऽवो ऽऽजीऽऽऽ (हसते)

मनोहर— वहिनी, चालती हो इथून. हो चालती नाही तर दादाना हाका मारीन मी.

वहिनी— लहान मुलें असेंच काही तरी म्हणतात. (लहान मुलाच्या आवाजात तोंड फुगवून) माझ्या आळीत तर ये— आईलाच सागेन मी ! म्हणे मी हाका मारीन. खुशाल जपमाळ घेऊन टाहो पिटा. बाहेर जायचें झाले आहे आत्ताच.

मनोहर— (Oh God ! Save me अशा मुद्रेने) आनंद आहे !

वहिनी— भावोजी, तें राहू द्या तुमची पेटी कोणी मोडली मी सांगूं !

मनोहर— काही नको. राहिलेली तेवढी मोडून टाक. म्हणजे दूध-दुमत्याचें कपाट तरी एक छानदारसे होईल.

वहिनी— पेटी—

मनोहर— घाल चुलीत.

वहिनी— तुमच्या बायकोनें मोडली अन् मला काय म्हणून बोलता !

मनोहर— माझ्या बायकोनें ! (जसे काही जर्मन शिपाई आले होते याची पेटी मोडायला.)

वहिनी— (जोराने) होय. तुमच्या बायकोनें. (डोळे उडवीत आकाशाला उद्देशून) आपल्या कमलाराणी ! मनोहरपत साठे याच्या पत्नी-सौ. कमलाबाई साठे !

मनोहर— वहिनी, आकाशाकडे काय पहाते आहेस ! शून्यत्वाला उद्देशून

बोलणें म्हणजे अंधारात डोळे फाडण्यासारखेंच असतें वहिनी, ए कुक्कुट्या बाळा, कोण कुणाची बायको ? अन् ती कुणाची पेटी मोडणार ?

वहिनी— आज— आत्ता मित्रासहवर्तमान आपण पहायला जाणार आहांत ना ! तीच कमलाराणी.

मनोहर— वहिनी, उगीच एखाद्याचें नाव घेण्यांत काय हशील आहे !

वहिनी — (आश्चर्य दाखवून) बाई बाई बाई ! कोण ही आपल्या माणसाची काळजी ! इतक्यातच तरफदारी अ ? तरी बरें, अजून ठरायचें आहे— अक्षदा पडायच्या आहेत.

मनोहर— जसे काहीं दादा अगदीं साधेभोळेच होते नाहीं ?

(वहिनीचा चेहरा फोटो काढण्यासारखा होतो !)

वहिनी— भावोजी, रागावलात मीं थडा केली म्हणून ? पण खरेंच सांगतें, कमलला मीं बोलावली होती आपल्या घरीं तिची थोरली बहीण आणि मी मॅट्रिकमध्ये एकाच वर्गांत होतो. तिला काहीं एक माहिती नाहीं. अन् भावोजी, सहज म्हटलें आपल्या धाकट्या जावेची परीक्षा पहावी म्हणून मीं तिला पेटी वाजवायला लावलों मला काय माहिती ! अन् मी म्हणतें भावोजी, बायकोच्यापुढें पेटीची काय किंमत आहे !

मनोहर— बरें, जाऊ दे. पेटी उचलून ठेवतेस का !

वहिनी— (पेटीचा सूर घरून) अत्तरदाणी, गुलाबदाणी— इकडून तिकडून आणा पाणी— पहा पहा ही मच्छरदाणी— आले आले राजाराणी— तोम् तननन, तोम् तननन तोम् !

मनोहर— (हसत, उभा राहून) Once more— वहिनी लाडोर !

(वहिनी टेबलाखाली पेटी नेऊन ठेवते. मनोहर ईझीचेअरवर पडतो.)

मनोहर— वहिनी !

वहिनी— सरकार !

मनोहर— वहिनी, सुखाची व्याख्या काय ?

वहिनी— व्याख्येचें सुख व्यायला काहीं आपण शास्त्रवेत्ते नाहींत.

मनोहर— वहिनी, बायकाची दृष्टि फार कोती असते. वर्तमानकाळात आनंद मानून घेण्याची स्त्रीची प्रवृत्ति जगप्रसिद्ध आहे. मूल माडीवर घेताना मौज वाटते, पण तोच मुलगा मोठा होऊन कदाचित् दुगाण्या झाडायला

कमी करणार नाहीं हें तिच्या ध्यानींमनींही नसतें.

वहिनी— (लेक्चरला कटाळून) Hear hear ! पुरे आता.

(इतक्यांत खालून चार आरोळ्या ऐकू येतात -

१— अहो साठे !

२— साठे आहेत का घरात ?

३— मनोहरपत, अहो मनोहरपत !

४— अहो मनोहरपत साठे.)

मनोहर— वहिनी, हे आले आहेत बघ माझे मित्र ! चहा कर चार कप— पळ.

वहिनी— जास्ती धागडभिंंगा घालून घर डोक्यावर घेण्याचा जर कार्यक्रम असेल तर ही रवीच मारीन एकेकाच्या टाळक्यात.

(पुन्हा पूर्ववत् घोषणा)

मनोहर— अरे आहेत रे बुवा ! डाव्या जिन्यानें वर या. वहिनी, मला याना घेऊन जायचें आहे ('पहायला ?' म्हणून वहिनीच्या चेहऱ्यावर प्रश्नचिन्ह) हो पहायला ! नको आता अत पाहूस !

(वहिनी तोंडानें 'तोम् तननन' गुणगुणत घरात पळून जाते थोड्या वेळानें जणुं काय आपलेंच कार्य आहे या थाटानें चार कॉलेजातील तरुण आत येतात. मनोहर पुढें होतो.

न. १ उमेदवार— पॅट, बूट, सूट— गावठी सब झूट थाट

न. २ उमेदवार— हातात Ruskin's Stones of Venice, डोक्यास हॅरॉल्ड लॉर्ड चष्मा, सरस्वतीदेवीचा कठमणी. पण व्यवहारीं हुश् हुश् पाणी पाणी !

न. ३ उमेदवार— फरकप, मद्रास टसर कोट, पाढऱ्या चपल्या, शुभ्र घोतर— पक्का पुणेरी,— आणि चालता चालता माशी मारी !

न. ४ उमेदवार— अठरा धान्याचें कडबोळें— पत्ता नाहीं कोण आलें गेलें. समतावादी विश्वबधु, Students' Brotherhood चे सभासद. ड्रेस उदारमतानें केलेला— म्हणजे हाताला येईल तें अगावर चढवलेलें.)

मनोहर— अरे ये रे ! असू दे बूट पायातच.

नं. १ — (बुटाचा बद सोडीत) Manners ! Manners ! Learn

manners ! पेशवाई घालवली ह्या manners नीं.

न. ३— (पक्का पुणेकर) तुझ्या बापानें घालवली पेशवाई ! कुणाला रे थापा मारतोस ? बूट सोडून घरात बसावें हें समजायला काहीं manners शिकाव्या लागत नाहींत म्हणे Learn manners !

न. ४— शान्त हो ! शान्त हो ! ज्याच्या त्याच्या समजुतीप्रमाणें जो तो—

न. २— अर्थात् म्हटलेलेंच आहे कीं मार्ग जरी निरनिराळे असले तरी ध्येय हें एकच आहे

न. १— (साहेबी उच्चारात) Right ho !

(फारशी खडाजगी न उडता सर्व आपआपल्या सोयीप्रमाणें बसतात.)

नं. १— I say Sathe !

न. ३— मी म्हणतो साठे.

(दोघेही जण एकमेकाकडे अहिनकुलाच्य। सख्यभावानें पाहतात)

न. १— साठे, काहींही म्हण— एक कप चहा होऊ या बुवा; म्हणजे Energy कशी सळसळायला लागेल

न. ३— आता काहीं तरी नीट बोललास. मघापासून साहेबी ऐट चालवली होतीस.

मनोहर— चहा आता येईल. तोंपर्यंत—

नं. १— (सिगारेटचे पाकीट खिशातून काढीत) साठे, दादा आहेत का रे ?

मनोहर— I say— हें बघ, मेहेरबानगी करून जरा पाकीट खिशांत ठेव पाहू.

न. ३— एक सिगारेट काढ आणि बाकीचें ठेव खिशांत. (सर्वजण हसतात.)

मनोहर— खरोखरच ठेवून दे खिशात. आमच्या घरात माणसें रागावतात.

नं. १ — माणसें ! (डोळे मिचकावून हसतो) अरे वा रे तुझीं माणसें ! चोरा, माणूस पहाण्याकरता म्हणून तर बोलावलेस आम्हाला, आणि माणसाचा धाक घालतोस !

न. ३— शहाणे आहात ! बायको तेवढी माणूस आणि बाकीच्या

व्यक्ति जनावरें का रे ! ठेवून दे खिशात. नाही तर ही टप्पल पाहिलीस का ! (हात सावरतो.)

न. २— सुधारलेल्या राष्ट्रात ही अशान्ततावादी मोहीम काय कामाची ? प्रेमानें जनावरेंसुद्धा वळतात. नीट सांगितलेंस तर माणूस का वळणार नाही ! जिथ्हा कशी पाहिजे ! स्निग्धा—मधुरा—(सर्वजण अहाऽऽहा करतात.)

मनोहर—(न. ३ स) गजू, दादा तिथे आपल्याबरोबर येणार आहेत, किंवा कदाचित् आधी तिथे जातील. लक्षात ठेव, तुझी वक्र बोली जरा बद ठेव. नाही तर काहींच्या काहींच बोलशील आणि दुसऱ्यांनी ऐकलें म्हणजे नसती पचाईत

न. ३— मनोहर ! लहानात लहान, थोरात थोर, चोरात चोर, मोरात मोर कसें वागावे हें पुण्याच्या तरुणाला शिकवावें लागत नाही. (देश तसा वेश !)

न. १— (हळूच न. २ स) काय बेकाम थापा मारतात ही पुण्याचीं पोरें !

न. २— (न. १ स) महाजनो येन गतः स पन्था ! फारसें चुकलें नाही.

मनोहर— तेव्हां सर्वोना सागर्तो कीं आपण मुलीला पहायला जाणार आहोंत— मुलगी आपल्याला पहाणार नाही आहे.

न. १— माझ्या वेळेला आपण असें नाहीं करणार बुवा ! मी आपल्या भावी पत्नीला मला पाहून घेण्याची योग्य संधि देणार मी म्हणणार कीं मी हा असा आहे, हा माझा स्वभाव आहे, हा माझा गोल (Goal) असा आहे.

न. ३— ती म्हणेल— तो दरवाजा पाहिलास का कसा आहे तो !

न. २— चालायचेंच. व्यक्ति तितक्या प्रकृति— पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना.

(आणखीही हें पुराण पुष्कळच लावलें असतें. पण चहाच्या बशाचा आवाज आतल्या बाजूस होऊ लागल्याबरोबर सर्वत्र शान्तता पसरते. मनोहर 'आलों' म्हणून आत जातो.)

न. ४— (पेटीवर हात ठेवून) तारस्वर म्हणजे काय रे गजू !

न. ३— चहाच्या तारेंत लावलेला स्वर (सरळ उत्तर आणि पुणेकर ! हुश !)

न. २— एकंदर तीन सप्तकें असतात— खर्ज, मद्र आणि तार.

नं. ३— माझे आई, पुरे कर आता तुझे पाडित्य. येत नाही काहीसुद्धा पण ऐट पहा. काय चश्मा ! अन् हें फत्तराचें पुस्तक कशाला बरोबर ?

नं. ४— एखाद्याला असे हिणविणें चागलें नाही गजू !

नं. ३— हे कोण विश्वबधु ! लवकरच वाचा फुटली म्हणायची.

(मनोहर चहाचे कप भरून घेऊन येतो आणि सर्वांना देतो. फक्त

नं. १ कपानेंच पितो, बाकीचे सर्व आपल्या सोयीच्या मार्गानें बशीत ओतून पितात)

न. ३— (चहा पीत— बशी तोंडात धरून) काही लोकाना चहा पिताना सुद्धा आपण गोंडस दिसावें अशी मोठी—

न. ४— आता जरा तू बद करशील का ?

नं. २— असा एक निसर्गाचा कायदा आहे की—

मनोहर— गजू, तुला चहा प्यायचा आहे की बशी चाटायची आहे ?

नं. ३— (बोलण्याकरिता तोंड उघडतो पण काहीच न आठवल्यामुळे चहा सपवण्याच्या स्तुत्य मार्गास लागतो)

(चहा सपतो— सुपारी वगैरे)

न. १— मनोहर, सगळेंच मुसळ केरात लेका, मुलीला प्रश्न कोण विचारणार ? नाही तर आमची चारतोंडी ब्रह्मदेवासारखी गत व्हायची.

न. ३— आपण मनोहरकरता मुलगी पहायला जातो आहोंत— आपल्याकरता नाही.

न. २— तरी पण शिष्टसमत मार्ग असें सुचवितो की भावी नवरदेवाच्या आसमतात वावरणाऱ्या त्याच्या समजस सहृद्वर्गानेंच प्रश्न विचारावेत.

नं. ३— (डोळे झाकून) समजस, समजस.

नं. १— तुम्हीच तेवढे काय ते.

(भांडणाला सुरुवात होण्याच्या पूर्वीच आतून बहिनी बाहेर येते आणि 'भावोजी' म्हणून हलकेच हाक मारून हातातील रवी दिसेल या रीतीनें पुढें करते.)

मनोहर— हो हो ! चल ऊठ रे गजू. टांग्यातून की पार्यांच रे बुवा ?

नं. १+२+३+४ (एकमुखानें) हा काय प्रश्न ! मुलीला पहावयाला नवरदेव निघणार— आणि पार्या !

उ. १०

मनोहर— बरें टागा. गजू, तुम्ही खाली व्हा. ए गद्ध्या, टागे आण. जा पळ. (न.२ घाईघाईने विसरलेलें पुस्तक काखोटीस मारून पळतो.) आणि गजू, (याबून) काहीं नाही. जा तू खाली.

(न.१+३+४ हसत हसत जातात.)

मनोहर— (आपल्याशीच) अवघड आहे बुवा हें काम. मुलीला पहायला जाणें तितकेंचें सोपें काम नाही खास. आणि दादासाहेब शेजारी. हः ! कोट !

(कोट टोपी चढवून जाऊ लागतो वहिनी बाहेर येते.)

वहिनी— भाऊजी, परत फिरा.

मनोहर— (परतून) काय झालें !

वहिनी— भाऊजी, जन्माला येऊन आज बावीस वर्षे झाली असतील, बी. ए पास झालात म्हणून ऐटीत सागता, एम् ए. ला बसणार आहे म्हणून सध्वा हात जीभ बाहेर काढून सागता पण नवरीला पहायला जाताना टागेवाल्यासारखा पोशाक करून जाऊ नये हें साधें तत्त्व काहीं तुम्हाला समजत नाही. मोठे स्वदेशभक्तच पडलात की नाही ! ती घोंगडीची टोपी बदला. तो कोट— इश्य ! शभर वर्षात परटाकडे दिलेला आहे की नाही कुणास ठाऊक !

मनोहर— वहिनी, माझ्याऐवजी तूच पहायला गेलीस तर ?

वहिनी— परमेश्वराची चूक, त्याला तुम्ही आम्ही काय करणार ! भाऊजी, एखाद्यानें तुम्हाला या ड्रेसात पाहिलें तर लगेच म्हणतील की पहा हो ! एवढी घरात शिकलेली भावजय, बिचान्याची कोण दैना ! हं ! आईविना पोर.

मनोहर— (त्रासून) तुझे म्हणणें काय आहे तें तरी कळूं दे

वहिनी— (चागला कोट हुडकीत) ह. हा बरा दिसेल. ही फरकप— थाबा. झाडून देतें. (मनोहर मुकाट्यानें एक एक जिनस चढवतो) भाऊजी, वहिनीला इतका तुमच्याकरता त्रास सोसावा लागतो तर कमलची काय स्थिति होईल हो ! बिचारीला हें हवें, तें नको करता करता—

मनोहर— वहिनी, माझी बायको तुझ्यासारखी—

वहिनी— मॅट्रिकला बसली आहे म्हटलें या वर्षी— गमजा नाही

चालायच्या.

(खालून 'अहो नवरदेव' म्हणून आरोळी येते.)

मनोहर— आलों रे. वहिनी, चल. टोपी दे. टागा आला वाटतें.

वहिनी— आता पाहू नवरदेव ! (लाबून न्याहाळून पहाते.) जसा काहीं राणीच्या बागेंतला सिंहच— (म्हणून मोठ्याने हसते)

मनोहर— फाजील आहेस झालें— (म्हणून जाऊ लागतो.)

वहिनी— भाऊजी—

मनोहर— आता काय !

वहिनी— मुलगी पहायला चाललात— घरात कुणाला नमस्कार चमस्कार वगैरे काहीं करायला नकोत का ? देव राहिला मी म्हणतें— पण निदान वहिनीचा मान तरी !

मनोहर— बरें हा घे— देवा, देवराया— तुला नमस्कार असो. (नमस्कार ठोकतो.)

वहिनी— आणि मला ? (हनुवटीवर हात ठेवून उभी रहाते.)

मनोहर— माझ्यापेक्षा एक वर्षानें तू लहानच आहेस. तुला कसला नमस्कार !

वहिनी— वयाचा प्रश्न नाही— हा मानाचा प्रश्न आहे.

(‘अहो टांगा आला ! आता बस् करा कीं तुमचा नट्यापट्टा—’ म्हणून म्हणत गजू वर येतो. वहिनींना पाहून थक्कतो.)

गजू— टागा आला आहे रे.

मनोहर— चल आलोंच. (गजू उभा रहातो वहिनी हसू लागते.)

वहिनी— भाऊजी— (डोळ्याने नमस्काराची आठवण करून देते.)

मनोहर— पण आतांच पाहिजे का ?

(‘अर्थात्’ म्हणून वहिनी सुचवते मनोहर नमस्कार करण्यास पुढें होतो, तोच— ‘चागली बायको मिळवून आणा वर’ म्हणून म्हणत वहिनी घरात निघून जाते. मनोहर तसाच ताठ उभा रहातो.)

गजू— मनोहर, हें रे काय प्रकरण !

मनोहर— मानापमान !

गजू — बाकी मनोहर, तुझी वहिनी जरा समजूतदार आहे म्हणून

तुझ्या ह्या गमजा.

मनोहर— आता तूच तेवढी तिची स्तुति गायची ठेवली होतीस.

नं. २— (प्रवेश करून) चला नवरदेव. साडेअकरा घोड्यांची गाडी आणली आहे. लग्नाला चला. लग्नाला चला तुम्ही लग्नाला चला.

गजू— दारूबिरू तर नाही ना प्यालास ? तुला कोठला विनोद सुचू लागला !

न. २— (गभीर) बाकी मनोहर, हा थाट पुरुषाना शोभत नाही. केयूरा न विभूषयन्ति पुरुष हारा न चद्रोज्ज्वलाः । न स्नान न विलेपन न कुसुम—

गजू— तुला घडवायला कोण परमेश्वर तयार झाला राम जाणे !

न. २— मनुष्यानें कसे—

गजू— फेकून देईन आता तुला खाली. (वेडावून) मनुष्यानें कसे—

मनोहर— गजू, (मनोहर वगैरे सर्व जातात योड्या वेळाने दुसऱ्या दरवाजाने वहिनी आणि सुमारे सोळा सतरा वर्षे वयाची तरुणी प्रवेश करतात. ती तरुणी आत येण्यास तयार नसते. 'नको बाई, जाते ! उशीर होईल' ही तिची जपमाळ चालूच असते आणि वहिनी, 'ये ग— ये ग, काही नाही उशीर होत' म्हणून तिला हाताने ओढीत असते. बराच वेळ 'नको बाई' 'हो बाई' 'नको बाई' 'हो बाई' होऊन शेवटी वहिनी त्या नको बाईला आत ओढते.)

तरुणी— नको बाई ! उशीर होईल ! मी जाते.

वहिनी— इश्वर बाई ! त्यात काय आहे ! बसेनास जरा—

तरुणी— अग पण सरू—

वहिनी— अग पण कमू— (खुर्चीवर बसवते.)

कमल— नको गडे. येईन पुन्हा कधी तरी. उशीर झाला. आई रागावेल.

वहिनी— मोठी आईच्या घाकांतली की नाही ? म्हणे 'आई रागावेल !' श्टकाभर मैत्रिणीकडे गेले होते— जरा बस म्हणून म्हणाली— बसले—

कमल— अग पण तुला माहिती नाही, (घोटाळ्यांत पडते— सांगावे की सांगूच नये.) तुला माहित नाही. माझेच चुकले— आज नकोच होते

यायला. अन् सरू- पण गडे, मी जातेंच. (उठून उभी राहते.)

वहिनी— (खाली बसवीत) अग चल ! आता पुन्हा उठलीस तर दोरीने बाधून टाकीन खुर्चीला काय ग ? आज काय तुझे एवढें काम आहे ? परवा आलीस ती एवढ्या घाईत नव्हतीस- अन् कमू, ओळख-देख ठेवण्याच्या कामात भारीच पटाईत आहेस हो मागल्या वर्षी त्या दिवशीं जी भेटलीस त्यावर-

कमल— (दृष्टि सारखी दरवाजाकडे) ए, पण आता पाहिजे तर रोज भेटत जाईन पण आता जाऊ दे.

वहिनी— रोज भेटणार ? (खोल अर्थ उघड आहे.)

कमल— (काहींच माहिती नसल्यामुळे) रोज- रोज भेटेन, पण-

वहिनी— अगदीं वचन देतेस ?

कमल— हो. पण जाऊ दे गडे.

वहिनी— अह ! (नकारार्थी मान हालवते) का केरवारे करायचे आहेत, का झाडलोट, का दिवावत्ती, का काय ? घरीं उशीरा गेलीस तर यजमान काहीं दारात उभे राहिलेले नाहीत, कीं- (पुढेचें तोंडाने बोलण्यापेक्षा आविर्भावानेंच बोलण्याची स्त्रियाची कला काहीं विलक्षण अमते. तुम्ही आम्ही म्हणणार 'कीं हें कीं' काय ?- खरोखरच 'की' म्हणजे तरी काय ? पण पहा कमल कशी लाजून बागड्याशींच खेळू लागली आहे तें)

कमल— (ओशाळून) हा अनुभव बोलतो आहे वाटते ?

वहिनी— (आता हिची पाळी लाजण्याची) माझे काय आपलें- म्हणतात ना ? कशात काय नी फाटक्यात पाय.

कमल— बरा होईल फाटक्यात पाय ? ताई सागत होती कीं घरात तुझ्यावाचून पान हालत नाही तुझा कोणसासा एक दीर आहे ना ? (वहिनी हसते.) तो तर म्हणे एक वेळ आईचें ऐकणार नाही पण तुझे ऐकेल.

वहिनी— (हसत) हें तुला ताईनें सांगितले ?

कमल— दुसरें कोण ?

वहिनी— (कमलच्या हाताला धरून) बरीच शहाणी आहे कीं तुझी ताई.

कमल— आता का ? बाजू अगावर आली म्हणजे मग हें असें.

(घड्याळाकडे पाहून) हें काय ? सात वाजले आहेत आता ?

वहिनी— माझ्या सागीवाचून एक पान हलत नाही तसेंच हें घड्याळ सुद्धा हलत नाही.

कमल— असें होय ? असें ? बरीच आहेस कीं ग. ए, पण मी जातें. चार वाजून गेले असतील. अन् चार वाजायच्या आत ये म्हणून आईने सांगितलें आहे मला.

वहिनी— पुन्हा आपलेंच. बस खाली. मुलाना काय नी मुलींना काय, वेळेंचें महत्त्व इतकें का वाटावें बरे ? (सावकाश एक एक शब्द तराजूत टाकीत) तसेंच काहीं कारण असावें. कारण काय ? ही एक मुलगी इथें आहे. तरुण मुलगी आहे. वय साधारणपणें १७ नाही तर १८ असावें. मैत्रिणीला भेटायला येते, आणि आल्यापासून 'जातें जातें'चें पालुपद (एकदम) कमू, तुला पाहायला तर नाही ना कुणी येणार ?

(कमल एकदम थक्क होते. हा काय ज्योतिषी बोलतो आहे कीं सर्व-ज्ञानी परमेश्वर बोलतो आहे काहींच कळत नाही. हिला कोणी सांगितलें ?)

वहिनी— मूक करोति वाचाल पद्गु लघयते— विसरलेंच बाई पुढें काय तें. पहायला येणाऱ्याला इतकें का भ्यावें लागतें हल्लींच्या मुलींना ? काय ग ए, बोलत का नाहीस ?

(नवी नवरी म्हणजे निव्वळ घुसळखाब. आणि तिला काहीं तरी बोलायला लावण्याची इतर पुरात्रीजनाची कोण हुल्लड !) बोल. ए पोपट, बोल. विठ्ठूमिच्या, बोल. पोपटपची चतुरिके जान पडे पार्वति श्रीभगवान् — हुँर्रर्रर्र.

कमल— (गरीब विचारी पोर— शिकली म्हणून कशी होईल शिरजोर ?) काय बोलू ?

वहिनी— लागला पोपट बोलायला. खरेंच कमल, आमच्या भाउजींना पाहिलें आहेस का ग कधी तरी ?

(हा काय नवीन प्रश्न ?)

कमल— छे ! कधीच नाही. का ?

वहिनी— आपलें उगीच विचारलें. काय कमू, आता घरी गेल्यावर तुला पहायला येणार आहेत त्यांच्यापुढें कशी ग बसणार ? मी सांगू ?

थाव अं. (खुर्चीवरून खाली बसते.) पण थाव. तुला दाखवतें सगळा प्रकार.

कमल— ए गडे, मी जातें. (तू पुष्कळ जाशील पोरी, पण तुला जाऊ देतो कोण ?)

वहिनी— (आविर्भावासहित) हा नवरा मुलगा पहायला आला ह. (पुरुषी थाटात चालण्याचा कसा तरी प्रयत्न करते) हे तुझे वडील बरें का ? (गभीर मुद्रा करून नवऱ्या मुलीच्या बापाचें अनुकरण करित) 'या— या, बसा असे— या, या. या हो तुम्हीही या. छे: छे: ! खाली कशाला ? असे वर बसा की.' ह. हे आले तुझे वडील. आता नवरा मुलगा. (जावई-बोवाच्या सर्वमान्य पद्धतीप्रमाणें नाजूक बसते, साजूक हसते, हलकेच खांकरते— जावईबोवाची ऐट तर खूप आणते.) आता नवरी मुलगी (जाग्या वरून उठून दरवाजाकडे जाते आणि लाजत लाजत खाली मुगी चिरडेल की काय या थाटात येते आणि हळूच तक्क्याकडे पाहून उभी रहाते.) आता नवऱ्या मुलाकडली माणसें बरें का. 'मुली, बैस खाली.' ही मुलगी खाली बसली. (मुलीप्रमाणें पदर नीट सावरून उकिडवी बसते. मधून मधून मोठ्या धिटार्डनें हलकेच तक्क्याकडे पाहिलें न पाहिल्यासारखें करते.)

कमल — (सर्व काही पटतें आहे. पण घरी आई काय म्हणेल ?) ए, आता नको गडे. येईन पुन्हा कधी तरी.

वहिनी— (मान वाकडी करून) आता कधी तरी कसें ? रोज भेटायचें कबूल केलें आहेस. पण थाव ग, एवढें पुरे होऊ दे अन् मग जा. मी येईन पाहिजे तर तुला पोंचवायला.

कमल— पण आई काय म्हणेल ?

वहिनी— तें मग पाहू आपण. ह. ही नवरी मुलगी. (नवऱ्या मुलासारखी बसते.) हें आपलें नवऱ्या मुलाचें चित्र. (किंचित् लोडाला टेकून, डाव्या हातावर गाल ठेवून, आकाशाकडे पहात बसते. उजव्या हातात हातरुमाल म्हणून जवळच पडलेलें पेटी पुसण्याचें फडकें घेते. खिशातून लवंगोचा तुकडा काढण्याकरता हात जवळ नेते, पण बायकाना पोलक्याशिवाय खिसे वापरण्याची सक्त मनाई असल्यामुळें नाइलाज होतो.— मी म्हणतों अन्याय आहे हा !) आता नवऱ्या मुलाकडली माणसें ह. (मनोहरचा Scarf उचलून घेते आणि उपरण्यासारखा अंगावर टाकते. माडी वगैरे घालून

बसते आणि शक्य तितक्या घोगऱ्या आवाजात) 'मुली, तुझे नाव काय ?' (पुरुषाना बायकाचा आवाज म्हणजे हातचा मळ वाटतो पण बायकाचा जीव कासावीस होतो.) हें मुलीचें उत्तर अं. (बारीक आवाजात मुलीच्या थाटात) 'कमल.'

कमल— (दरवाजाकडे आशाळभूत नजरेनें पहात) घरीं गेल्यावर चागलेच लाडू मिळतील मला.

वहिनी— म्हणजे ? करून ठेवले आहेत वाटतें इतक्यातच ? (खिडकी-तून बाहेर पहाते मनोहर परत येताना दिसतो. इतका वेळ काही तरी माकडचेष्टा करून कमलला थाववल्याचे सार्थक झालें 'आता काय करावें' या विचारात पडतेच) बरें बाई. जातें म्हणतेस, जा बापडी. हल्लींच्या या निष्ठुर काळात मैत्रिणींना विचारतो कोण ? (कमल एकदम उठून उभी रहाते आणि चालू लागते) अग पण कुकू तर लावशील की नाही ? की चाललीस तशीच ? (काय त्रास आहे या मुद्रेनें कमल पुन्हा परतते. वहिनी एकवार मोठ्यानें हसून आत जाते)

(मुलगी पहायला म्हणून जावें आणि 'मुलगी मैत्रिणीच्या घरीं गेली, काय करावें ?' या शब्दांनीं बोळवण करून घ्यावी, असा प्रसंग वैन्यावर सुद्धा येऊ नये. आणखी चार मित्र बरोबर. पेक्षा— थोडाबहुत चिडलेला मनोहर येतो.)

मनोहर— (पाठमोऱ्या कमलेस न ओळखून) वहिनी, छान केली आमची. (दचकून) अँऽऽ (कमल घाबरून वळते. दोघेही जण एकमेकांकडे पहातात. डोळ्याला डोळा विचारतो, 'कोण तुम्ही ?' डोळ्याला डोळा उत्तर देतो, 'कोण म्हणजे ? तू कोण विचारणार ?' दोघेहीजण एकमेकांकडे पहातात. आणि दोघेहीजण दोन्ही दाराकडे पहातात. पण निघून जाण्याचें धैर्य मात्र दोघांच्याहीमध्ये नाही. दोघांनाही न दिसेल अशा बेतानें वहिनी हातात कागद पेन्सील घेऊन वर्तमानपत्राच्या बातमीदाराचें अवसान आणून आत येते)

मनोहर— कोण पाहिजे तुम्हाला ? (बोबडीच वळायची बाकी रहाते.)

कमल— (घिटार्ईनें— मॅट्रिकमधली मुलगी आहे मी या जोरानें उत्तर देण्याकरता तोंड उघडते. मनातल्या मनातच उत्तर देते पण मनोहरला

किंवा आपल्याला काहीच ऐकू येत नाही ! तशीच दरवाजाकडे पाहू लागते.)

मनोहर— वहिनी घरात असेल. (जसे काही वहिनीच लग्न लावणार आहे हिच्याशी.)

कमल— (काय बोलवें ? हे तर सरूचे भाऊजी) मी- मी- (अड-खळते, घोंटाळते, थांबते.)

मनोहर— (मोठ्याने) वहिनी, वहिनी S S हें बघ तुझ्याकडे कोण आलें आहे.

वहिनी— (एकदम पुढें होऊन) कोण आहे ? ओ S S हो. कमल ! कमल होय ? आणि भाऊजी, इतक्यात ठरवून घेऊनही आलात वाटतें सौभाग्यवर्तीना ? आणि बरोबरीच्या दोस्ताची वाट ?

(मनोहर कमल नावावरून चटकन् ओळखतो, पण कमल विचारी अगदीच गोघळून जाते, आणि मैत्रीणीच्या ह्या फाजीलपणाच्या भाषणावरून सतापून जाते. मैत्रीण झाली म्हणून काय झालें ? दुसऱ्याच्या देखत हा काय असला चावटपणा ?)

वहिनी— (जरा वेळानें) भाऊजी, मी Times चा Reporter आहे. (पेन्सिल काढून) हो, पण Reporter ह्याचें खिलिगी रूप काय ? जाऊ दे. त्याच्याशी आपल्याला तूर्त काहीच कर्तव्य नाही ह. मला मुलाखत देता का कमलाबाई ? हो, पण तुम्हाला हे कोण हें माहिती आहे का ? पेन्सिल वगैरे टेबलावर ठेवून My dear कमलाबाई, जे एक वेळ आईचें ऐकणार नाहीत पण माझें ऐकतील ते हे माझे भाऊजी- मनोहरपत साठे. घदा- तूर्त तरी भटक्या नवरदेव. आणि भाऊजी, ही माझ्या मैत्रीणीची बहीण म्हणजे माझी मैत्रीणच- कमला पुरोहित मला वाटतें भाऊजी, तुम्ही हिलाच पहायला गेला होतां ना आज ?

(कमल काय बोलणार ? भाऊजी तरी काय बोलणार ?) पाहिलीत का मग ? पसत आहे का ?

मनोहर— वहिनी !

वहिनी— (आवाजात आवाज मिळवून) भाऊजी !

मनोहर— वहिनी, हा काय थट्टेचा नवीन प्रकार ?

वहिनी— ह्यात कसली थट्टा ? मुलगी पहायची ती तिच्या घरी पाहिली

काय नी एकदम अचानक जाऊन आपल्याच घरी पाहिली काय सारखेंच नाही का ! उलट मी म्हणतें भाऊजी, तिच्या घरी पाहिलें म्हणजे जास्त संकोच. बाकी इथें तरी काय कमी ताराबळ उडाली म्हणा ! (हसते.)

कमल— (वहिनीस हळूच) ए, मी जाऊ का आता घरी !

वहिनी— (मोठ्याने) ऐका हो ! म्हणे ‘ए, मी घरी जाऊ का !’ कम्, तुझें काम झालें ना ! मग जरा वेळानें गेलीस तरी चालण्यासारखें नाही का ! अन् काकूना मी सागेनच की—

मनोहर— वहिनी, दादा इतक्यातच येणार बरें का !

वहिनी— (कमलेला उद्देशून) हा धाक बरें का मला दाखविलेला ! भाऊजी, आता आले तरी मीही डरत नाही. हो. पण यायच्या आत मला माझें वातमीपत्र तयार केलें पाहिजे. (कागद घेते आणि लिहिते) नवरदेव म्हणतो, ‘तुऽतु तुम्ही कोण !’ भावी वधू उत्तर करते, ‘मी मी मी’ इ. आणखी काय !

मनोहर—तो कागद आण पाहू इकडे !

(कमल तिच्या हातांतला कागद हिसकावून घेते. वहिनी दोघाकडे पहाते)

वहिनी— अरे तुम्ही दोघेहीजण माझ्याशी इतक्यातच धुसफूस करायला लागलात. पण लक्षात ठेवा जाऊवाई, या घरात माझ्या म्हणण्यावाचून एक पानसुद्धा हलत नाही भाऊजी, तें घड्याळ तेवढें मग चालू करा बरें का ! कमल, माझ्या परवानगीवाचून या घरात तुला प्रवेश मिळणार नाही समजलीस ! (हुकमी आवाजात) भाऊजी, माझ्या परवानगीवाचून हें पान आपल्या घरात उडून आलें तर माझ्याशी गांठ आहे

मनोहर— वहिनी, स्त्रीशिक्षणाचें ध्येय हें तुझ्या वर्तनासारखें असेल तर मी स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध आहे असें मला मोठ्या कष्टानें म्हणणें लागत आहे.

वहिनी— (कमलला धरून ओढीत) आणि हें— हें ध्येय ! हें चालेल वाटतें ! मला वाटतें जगाचाच कायदा आहे हा की आवडत्या माणसानें तोंडात मारली तरी— छेः ! मारलें कुठलें !— सहज कुरवाळलें म्हणायचें.

कमल— (हळूच) आता घरी येतेस का पोहोचवायला मला ! आईला सगळें सांगितलेंस तरच माझी घडगत आहे.

वहिनी— भाऊजी, रोज भेटायला येण्याचें कबूल करणाऱ्या— नव्हे, वचन देणाऱ्या— माझ्या ह्या मैत्रिणीची मी बोलवण करून येतें ह. हो. पण रोज भेटणार खरें, पण कुणाला ? (थाबून) बरें चल. भाऊजी, आतां यायचें झालें तर चहाचें पहाल का तेवढें ?

मनोहर— मी काहीं दादाची बायको नाहीं चहाचें पहायला.

वहिनी— समजलें, समजलें. समजलें म्हणतें ना ? आणि हें पहा, तुम्हीही पण दमून याल, दोडके भाऊजी बायको पाहून दमून येणार, म्हणून किटलीत चहा ठेवला आहे तेवढा ऊन करून— अ ! ह. (अ ! ह करीत कमलेला ओडीत चालू लागते. मनुष्यस्वभावच काय विलक्षण आहे पहा ! इतका वेळ मैत्रिणीच्या पाठीमागें दडून बोलणारी कमल पहा कशी मार्गें वळून पहाते आहे ती. हजारों लोकामधून नेमकें आपलें तेवढें माणूस बिन-चूक हेरून काढणाऱ्या स्त्रीजातीला नुसतें मार्गें पहायला जड वाटेल का ! मनोहरही पण सहजच पहातो पुन्हा दृष्टभेद ! कमल लाजून खुदकन हसतें आणि तोंडावर पदर ठेवून थोडा वेळ तशीच उभी रहाते. वहिनी कौतुका-नें पहात उभी राहते)

वहिनी— (कमलच्या डोळ्यावर हात ठेवून) पैसे पडतात म्हटले पहा-ण्याला— हजार मोजावे लागतात बरें का ! तोंपर्यंत हा छचोरपणा माझ्या डोळ्यादेखत तरी मी चालू देणार नाहीं. (चल पुढें म्हणून लाजलेल्या कमलेस पुढें ढकलीत निघून जाते)

मनोहर— (कोट वगैरे काढीत) खरेंच, यालाच सुख म्हणतात का ? स्वर्ग ह्याशिवाय दुसरा कोणता बरें असणार ?

वहिनी— (परत येऊन) भाऊजी, तुम्ही मघाशीं सुखाची व्याख्या विचारीत होता ना ? मिळालें का उत्तर ?

मनोहर— अग, पण तू तिला पोहोचवायला जाणार होतीस ना ?

वहिनी— देवाचें दर्शन झाल्यावर बाहेरच्या बाजूस घटकाभर तरी बसावें असें शास्त्र आहे. आणि शास्त्रवचन मोडण्याचें पातक माझ्यावर येऊ नये म्हणून थोडा वेळ तिला उभी केली आहे. ती पहा, दरवाजावर नखानें रेवोड्या ओडीत हळुच हळुच पहात उभी आहे. मी तुम्हांला विचारायला आलों कीं तिच्या आईला मी काय सांगूं. 'ह' म्हणून सांगूं का 'ऊं हू'

म्हणून सागू !

मनोहर— वहिनी, तूच मघाशी कायसें म्हणत होतीस कीं एक वेळ मी आईचें सुद्धा ऐकणार नाहीं पण तुझें—

वहिनी— भीड भिकेची वहीण नको भाऊजी.

मनोहर— आता जातेस का नाहीं ग ? का हाणू हा ब्रश टाळक्यात ?

वहिनी— निदान तो बुटाचा तरी नको— तो बुटावर पडला आहे तो चालेल कारण तो कपड्याचा तरी आहे (जाताना) मोठी काळजी लागून राहिली होती बाई ! आता काय साहेबाचा थाट— जेवायला चादीचें ताट— गर्दी झाली दाट— चल चल वहिनी बाजूला हाट (म्हणून सुटलेला आवाडा सावरीत पळून जाते)

मनोहर— (एकदर प्रकार डोळ्यापुढे आणण्याचा प्रयत्न करीत खुर्चीवर पडतो.) हैं हैंच सुख का ? आजपर्यंतचे आयुष्य कसें वरें गेलें ? सुखात ? (विचार करतो.) दुःखात ? नाहीं तसे काहींच सागता येणार नाहीं. दुःखात मात्र खास नाहीं. वहिनीसारखी प्रेमळ भावजय, दादासारखा सरळ भाऊ. छेः ! आजपर्यंतचें आयुष्य दुःखात खास गेलें नाहीं. पण अलीकडे अलीकडे सुमारे दोन वर्षे जरा थोडेसे चमत्कारिक वाटत होते. आपलीच माणसें, प्रेमळ जीव, पण काहीं तरी कमी आहे असें वाटत होतें कमल ती उणीव भरून काढशील का ? आजपर्यंत अर्थाअर्थी सबध नसलेल्या परक्या जीवाला घरात आणायचें, आपण त्याच्यावर माया करायची आणि त्याची आपल्यावर माया लावून घ्यायची. समजा, लागली माया, तेंच तेंच सुख होऊ शकेल का ? वहिनीचें आयुष्य सुखाचे आहे का ? दादा सरळ मनाचे आहेत, प्रेमळ आहेत वहिनीचें आयुष्य घेतलें तर ? लग्नाला पाच वर्षे झालीं असतील तिच्या. छेः ! शकाच नको, त्याचे आयुष्य खात्रीनें सुखाचें आहे— निदान तसें वाटतें. आणि माझें ? (खिडकीतून सहजच बाहेर पहातो) अरे, पण हे दादा आलेच कीं. (लहान मुलाच्या आवाजात ओरडून) दादा, खालीं आलोंच. (लगबगीनें धावत जातो).

प्रवेश दुसरा

स्टेजवर सुमारे दोन मिनिटंपर्यंत अधाराशिवाय दुसरें काहींच दिसत नाहीं. सुखाच्या शोधार्थ मटकणारे प्राणी इकडून तिकडे फिरकताना अगदीं

अस्पष्ट दिसत आहेत.

वीस वर्षांचा कालावधि लोटला आहे. सुखाच्या शोधार्थ प्राणिमात्रांची अहोरात्र घडपड चालूच आहे. वीस वर्षांपूर्वी हेंच ते सुख का म्हणून विचारणारा मनोहर आजही वीस वर्षांनंतर तोच प्रश्न विचारतो आहे. आकाशात सुख असेल का या कुतूहलाने शेकडो लोक आकाशातून जाऊन आले—विमानाचे साहाय्य फोल ठरले. सुख आकाशात नाही. पृथ्वीच्या पाठीवर कुठे तरी सुख असलेच पाहिजे सुख हे शोधावे लागते, आपोआप सापडत नाही, या गोडशा कल्पनेने भारून गेलेले शेकडो लोक पृथ्वीच्या काना-कोंपण्यातून वणवण करीत फिरले आणि रिक्तहस्ताने परत आले. पृथ्वीच्या पाठीवर सुख नाही. जलसंचयाच्या तळाशी तर सुख नसेल ना म्हणून लोक समुद्राच्या तळाशी जाऊन आले पण येताना पाच पचवीस शिंपले मात्र घेऊन आले. कदाचित् ज्ञानापोटी सौख्य असेल म्हणून विद्यादेवीचे दास ज्ञानाकरता जिवाचे रान करून शिकले पण पाडित्याचा पोकळ अभिमान घेऊन परतले.

दृश्य सृष्टीत सौख्याचा लवलेश सुद्धा नाही. शान्तता शान्तता म्हणून डागोरा पिटणारीं राष्ट्रं एकमेकावर गुरगुरू लागली. त्याचे पर्यवसान मनुष्य-होम. केवढा तरी मोठा तो होम आज ह्याचे सैन्य इतके मागे हटले, आज त्याचे सैन्य तितके मागे गेले, आज हा मेला, उद्या तो मेला. भडकलेला होम काही काळाने शान्त झाला पण सौख्य कुठे आहे ! होमाच्या अंगान्यामध्ये सौख्य बिलकुल सापडेना. सत्तेचे शहाणपण फुकाचे ठरले.

मनाची शान्ति मिळविण्याकरता गौतम बुद्धाने कोण त्रास सोसला ! मनोहरनेही पण सौख्याचा शोध लावण्याची पराकाष्ठा केली. पण सौख्य सापडेचना.

काही वेळाने थोडेंसे दिसू लागले. खोलीची रचना तीच कायम आहे. फक्त कपडे वगैरे निराळे आहेत आणि कॅलेडरें बदललेली आहेत. एका बाकावर एक सुमार अठरा वर्षांचा तरुण आरामशीर लवडला असून काही तरी पुस्तक वाचण्यात गढून गेला आहे. ती पहा, कोण घाई पाने चाळण्याची. पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर हिरव्या निळ्या अक्षरात 'प्रेमाची जादू' म्हणून छापलेले आहे. चित्रात एक नवयुवती अर्धवट बाजूस सरकलेल्या

पदारावर हात ठेवून उभी आहे आणि तिचा प्रियकर तिच्या खाद्यावर दोन्ही हात ठेवून आतुर दृष्टीने तिच्याकडे पहात आहे. फुकटचें चित्र छापायला हो काय जातें ? बहुतकरून ती तरुणी 'हो' म्हणणार, 'माझे तुमच्यावर प्रेम आहे' म्हणून ठासून जाहीर करणार आणि मग तो तरुण प्रेमभरानें तिला 'अहाहा ! प्रियतमे, माझे तुझ्यावर किती प्रेम आहे म्हणून सांगू !' म्हणत तिचें चुबन घेणार— जशीं काहीं चुबनें वाटेवरच पडलीं आहेत. प्रेमही पण प्रेमाच्या जादूंत भरलेलें आहे.

तरी पण तो तरुण मात्र बाह्य जगाला पूर्णपणें विसरलेला दिसतो आहे. 'अजून किती पानें आहेत ?' असें पुटपुटत पुस्तकाचीं पानें पहातो आणि एकवार घरात पाहून पुन्हा 'प्रेमाच्या जादू'शीं समरस होतो.

खुर्चीवर त्याच्यापेक्षा दोन वर्षांनीं लहान असलेला एक तरुण मुलगा पेन्सील तोंडात धरून पुस्तकाकडे पहात कसलासा विचार करतो आहे. पहिल्या तरुणाकडे एकवार पहातो आणि पुन्हा पेन्सील दातानीं कुरतडू लागतो.)

पेन्सील कुरतडणारा तरुण मुलगा— नाना ! (नानाच्या गावींही नसतें.)

पेन्सील कुरतडणारा तरुण मुलगा— (जरा मोठ्यानें) नाना !

(नाना डोळे फाडफाडून कादंबरी वाचतोच आहे. 'प्रेमाच्या जादू'पुढें सत्र झूट.)

पूर्वोक्त तरुण मुलगा— (स्वतःचें पुस्तक जोरानें मिटून) नाना, काय वाचतो आहेस ? पाहू ! (वाचतो.) प्रेमाची जादू (जोरानें) कादंबरी वाचतोस काय ? थाव. काकूला जाऊन सागतों कीं नाना अभ्यास सगळा सोडून देऊन कसलीशी घाणेरडी कादंबरी वाचतो आहे. मघापासून हाका मारतों आहे.

नाना— (आपल्याच नादात मोठ्यानें वाचतो.)

'सुदरराव एक पाऊल पुढें टाकून, दोन्ही हात छातीवर ठेवून रजनीला म्हणाले, 'रजनी, माझ्या जिवाच्या कलिके, तुझ्या या मौन व्रतामुळें माझ्या हृदयाचे कसे शतशः तुकडे होत आहेत याची तुला काहीं तरी कल्पना आहे का ? हे सौंदर्यदेवते, मला तुझ्या हृदयात इवलासा कोपरा सुद्धा मिळणार नाही का ?' रजनी किंचित् लाडिकपणानें कोपाविर्भावाची छटा

तोडावर दाखवून म्हणाली, 'चला ! पुष्कळ पुरुष असलाच लघळपणा नेहमी नेहमी करतात. खरें प्रेम नसतें आणि काहीं नाहीं. मी तुम्हाला कुठें मनापासून पाहिजे आहे ! हे- हे माझे लाल लाल ओठच- का खरें ना !' (आणखीही नानानें पुष्कळच वाचलें असतें. पण तो दुसरा मुलगा आडवा येतो. त्याच्याकडे पाहून) काय रे उगीच त्रास देतो आहेस बापू ! अभ्यास नाहीं घाटतें तुला !

बापू— मला एक शका आली म्हणून तुला विचारतों आहे, तर तू आपला गोष्टच वाचत बसला आहेस.

नाना— शका आली ! आली तर मास्तरना विचार तुझ्या. भारीच शंकेखोर आहेस तू. (इतकें म्हणून बापूची शका फिटली अशाच विचारानें सुंदरराव पुढें काय करणार तें काहीशा उत्सुकतेने पाहू लागतो.)

बापू— नाना, तू गोष्ट जरा वाजूला ठेव, नाहीं तर मी काकूला सागेन.

नाना— तोड फोडून मोकळें करीन काकूला सांगितलेंस तर. (बापू रागावून घरात जाऊ लागतो त्यास भडवून) अरेच्या ! पण एवढें काय रागावायला झालें ! माझे ऐक. तू ही कादंबरी वाचली नाहींस म्हणून तुला त्यांतली गमत समजत नाहीं. (त्याला माहिती पुरवीत) कुणी लिहिलें आहे पुस्तक माहिती आहे ! आमच्याच वर्गात F Y मध्ये एक गोरेलीशी मुलगी आहे तिने लिहिलें आहे. माहिती आहे ! (अमेरिका खंड शोधल्याने होणारा आनंद या शोधापुढें काहीच नाहीं.) मुलगी म्हणशील तर मुलगी आहे. अन् परवा ती माझ्याशी बोलली. (यव रे पडे !) मी सायकल ठेवायला गेलों अन् तिच्या वहीतलें एक पान उडून माझ्याकडे आलें. मी तें पान उचललें अन् तिच्या हातात दिलें. (छाती फुगवून) अन् मग ती हसली, अन् Thank you म्हणाली. नाहीं तर तुमची ती भिकारडी शाळा ! एक पोरगी असेल तर शपथ.

बापू— आमच्या शाळेंत मुली घेत नाहींत.

नाना— मग हेंच तें. मी काय म्हणतों, वर्गात मुलगी नाहीं तर राम नाहीं. आमच्या वर्गातच बघ. हा मुलीचा ताटवा. एकेकीहून एक एक टेर—अन् आम्हीं त्याच्याकडे पाहिलें म्हणजे अशा मारू हसतात की नाहीं ! परवा तर मी त्या मिस पुरदरेला असें हसवलें की नाहीं ! तासभर सारखी

माझ्याकडेच पहात होती. आमचा Algebraचा प्रोफेसर वर्गात आला बरें का, अन् तिला ऐकूं जाईल अशा बेतानें मी हळूच माझ्या bench companionला म्हणालों, 'अरे, हा मिशाळ पुरुष कोण बुवा ?' अन् मग ती अशी हसली की नाही !

बापू— (अगदीच गावढळ) ह्यात काय आहे ! ती तुला हसली. त्या प्रोफेसरला नाही काही. मारे थापा मारतो आहे. म्हणे माझ्याकडे पाहून हसली.

नाना— (पक्का कॉलेजिएट तो) लहान आहेस तू. बायका कोणत्या रीतीने हसतात हें समजायला अक्कल लागते. (क्रिती सार्थ बोलला पण !)

बरें, पण मी ही कादंबरी सपवतों अन् आई आली तर जोरात खाकर म्हणजे मी लगेच अभ्यासाला पुस्तक घेऊन बसेन तुला एक अक्कल नाही अन् आईलाही पण नाही मुलींच्या गोष्टी काढल्या की एवढाला डोळा करते. कादंबरी वाचत बसावे तर काकाना सांगते. असल्या आया म्हणजे जिवतपर्णी यमयातना. त्यापेक्षा आई मरून बाप जिवत राहिला तरी मी म्हणतों बरें. (पुस्तक उघडतो)

बापू— (अजून इग्रजी सहावीत आहे म्हणून जरासा पितृभक्त) आपल्या जन्मदात्याविषयी असें बोलणें म्हणजे काही शहाणपणा म्हणत नाहीत !

नाना— (उसळून) मग पडत जा की दररोज आईच्या नी बापाच्या पाया. मोठे शहाणपण शिकवायला निघाले आहेत. काय आईबापाचें देणें लागतों आम्ही ! जन्म दिला हा उपकार झाला वाटतें ? 'द्या हो आम्हाला जन्म, द्याहो आम्हाला जन्म' म्हणून काही ह्याच्या पाठीमागे लागलों नव्हतों आम्ही. इतकें असून पुन्हा वर धाक कोण ? 'असेंच करू नको, तसेंच करू नको.' मग करा तरी कसें ? सिनेमाला गेला, तिकडून चोरी, हॉटेलात गेलों, तरी चोरी. जन्म द्यायला सांगितलें होतें कुणी याना ! (पुढें होऊन आवेशानें) बापू, हे जुने लोक अनुभवाच्या मारे थापा मारीत असतात. मी म्हणतों काय याना अनुभव आला आहे ?

बापू— तें मला काय माहिती ?

नाना— मी तुला सांगतों ना ! जरा कुठें संसारांत खुद् झालें की लगेच तोंडबिंड आबट करून, डोळे एखाद्या मरतमढ्यासारखे करून,

उगीच मनातल्या मनात खुरटत बसतात. ह्याना जगामध्ये सुख म्हणून काहीं गोष्ट आहे याची कल्पना सुद्धा नसते. हीं मोठीं माणसें अशीं ज्यांच्या त्यांच्या सुखात आडवीं येत असतात. यांना मुलींच्या गोष्टी नकोत, 'प्रेम' म्हणून शब्द घरात उच्चारायची चोरी, सिनेमा नको, नाटक नको मग पाहिजे तरी काय ?

बापू— पण बाबा नेहमीं म्हणत असतात कीं हें जग म्हणजे वाट-सरूच्या मार्गांतील एक आडोशाची जागा आहे—सुखाच्या शोधार्थ आपण सर्व भटकत आहोंत.

नाना— मी हा अन्याय म्हणतो. पृथ्वीच्या पाठीवर रहायचें, आणि तिला शिव्या द्यायच्या ! काय जुलूम आहे हा ! अरे, ह्यांचें सुख कल्पनेंत असते, आमचे ह्या दृश्य सृष्टींत असतें. स्वर्गाची कल्पना कोणीं आचरटानें शोधून काढली असेल ती असो पण हे लोक त्या कल्पनेलाच आवळून बसू लागले आहेत जसा काहीं स्वर्ग त्यांच्याकरता वाटच पहात आहे. माझ्याविषयीं म्हणशील तर माझें मत असें आहे कीं देव थोटाड आहे—धर्म हे वेड्यापिशा लोकांचें खूळ आहे—आणि स्वर्ग— (हू. करून पुस्तक उघडतो) स्वर्गांत काहीं मिस्र पुरदरे नाहीं—एकसुद्धा सिनेमाचे थिएटर नाहीं—आणि अमृताशिवाय दुसरें खाण्याचें काहींसुद्धा नाहीं. स्वर्ग—स्वर्ग ! यव रे स्वर्ग— (म्हणून पुन्हा पुस्तक छातीवर टेकवून बाकावर लवडतो खरोखरच, नाना म्हणतो त्याप्रमाणें 'यव रे स्वर्ग' अमच प्रत्येकाला म्हणावे लागेल का ? आमची सौख्याची कल्पना इतकी रूढ होऊन बसली आहे कीं नानासारखें बेछूट भाषण ऐकलें कीं अगावर शहारे येतात)

(पति गेल्याला आज सुमारे दहा वर्षे झालीं. त्या दिवसापासून मनोहरच्या वहिनींत कल्पनातीत फरक पडला आहे. पूर्वीचा तिचा ता इसरा चेहरा अजूनही मधून मधून पूर्वीच्या कालाची आठवण करून देत आहे हें जरी खरें असलें तरी पण पूर्वीची लहर काहीं न्यारीच असेच मोठ्या खेदाने म्हणावें लागत आहे विनोदप्रिय आणि भावनाप्रधान लोकांची आयुष्ये अखेरपर्यंत आनंदात जातील असा कोण भरवसा देऊ शकेल ? लहानपणची खेळकर वृत्ति मोठेपणीं किती चिडखोर होऊ शकते याची

काही थोडीथोडकी उदाहरणे नाहीत. जगाचे टक्केटोणपे खाऊन प्रथम मनाला थोडासा खेद होतो, नंतर खेदाचे पर्यावसान निराशेत होते आणि निराशा ही चिडखोरपणाला जन्म देते. आणि एकदा कायमचा चिडखोरपणा अर्गा लागला की मग विनोदप्रियता श्मशानात बसून खिदळण्याप्रमाणे भेसूर वाटू लागते. 'वहिनीचे आयुष्य सुखाचे असेल का ?' हा प्रश्न किती पोरकट बुद्धीचा होता हे आज प्रत्यतरास आले आहे. वहिनीच काय, पण आपण सर्वजण तेंच करीत आलो आहोत. वहिनी त्रासिक स्वभावाची बनली म्हणून तिला दोष देण्यात काय अर्थ आहे ? तिच्या चेहऱ्यावर अजून पूर्वीचाच तजेला कायम आहे उलट काही काही स्त्रिया ज्याप्रमाणे पोकत्यापुरवत्या झाल्या म्हणजेच जास्त खुलून दिसतात त्याप्रमाणे वहिनी बालिशपणा सोडून जेव्हा थोडीशी विचारमग्न होऊ लागली तेव्हा तिच्याकडे पाहून तिची जास्तच स्तुति करावेसे वाटू लागले. अर्थात् फूल अर्धवट उमललेले असताना जास्त सुंदर दिसते का पूर्णपणे उघडलेले जास्त सुंदर दिसते हा ज्याच्या त्याच्या आवडीचा प्रश्न आहे. केस मधून मधून किंचित् पादुरके झाले आहेत, चेहरा किंचित् उतरलेला, पादरें पातळ नसलेली, अशा रीतीने वहिनी हातात कसलेसे एक पुस्तक घेऊन आत येते)

वहिनी— नाना, काय वाचतोस आहेस ?

नाना— (पुस्तक मिटून) आमचे F Y चे Text

वहिनी— मी इथे बसून वाचू लागले तर तुम्हाला त्रास नाही ना होणार ?

नाना— (मातृभक्तीच्या उसळीसरशी) छे: छे: ! त्यात कसला आला आहे त्रास ? उलट स्त्रीवर्गाने जर असा शिक्षणाकडे कल दाखविला तर तो आम्हा सुधारलेल्या लोकाना पाहिजेच आहे. (अर्थात् याची 'मते' ऐकण्याकरिता काही वहिनी बाहेर आलेली नसल्यामुळे तिच्या कमाळावर आठ्या पड्ड लागतात. पण सुधारणेच्छु लोक नानासारखे खत्री होते म्हणून तर जगाचे पाऊल इतके झपाट्याने पुढे (की मागे ?) पडत आहे नाना लक्षच न देता पुढे निसटतो.) पण आमचा भगिनीवर्गच मुळी जन्माचा भित्रा. रूढीचे पाश तटातट तोडून या जुलमी राक्षसी समाजाला वडा शिकवायला आजपर्यंत कितीशा स्त्रिया पुढे आल्या आहेत ?

वहिनी— (किती स्त्रिया आल्या आहेत ह्याची फारशी चौकशी न करता) अभ्यास करीनास थोडासा त्याच्यापेक्षा ! जें काम आपल्या अकले-बाहेरचे आहे त्या कामात नसती ढवळाढवळ करणें शोभत नाही (पुस्तक उघडून एका खुर्चावर बसते)

नाना— (समाजाची ही अधप्रवृत्ति सद्न न होऊन) पण मी म्हणतो शिक्षण मिळाल्याशिवाय स्त्रियाना समान हक्क मिळणार कसे ? कोणतीही गोष्ट प्राप्त करून घेण्याकरता अर्गी पात्रता असावी लागते. आमचेंच कॉलेज ध्या. सबंध सातशें मुलामध्ये चाळीस नाही तर पंचेचाळीस मुली. शेकडा प्रमाण— (गुणाकार, भागाकार वगैरे भानगडीत न पडता) पण जाऊ द्या. माझे म्हणणें एवढेंच की—

वहिनी— (त्रासिक मुद्रेनें) मला तुझे म्हणणें ऐकायची तिळमात्र दृष्टा नाही— आणि नाना, तुझ्या जन्मदात्रीविषयी थोडेंसे जर वाटत असेल तर ही लोकांची चोरलेलीं वाक्ये आपलींच म्हणून दडपून देण्याची खोड तू सोडलीस तर बरे होईल

नाना— (हताश होऊन) काय मनुष्य बोलणार बोला. मनुष्यानें आपल्या आईजवळ सुद्धा बोलू नये, मग बोलवें तरी कुणाजवळ ? जिजाबाईंचा सल्ला घेण्याकरता शिवाजीमहाराज—

वहिनी— का उगीच मोठ्याची निंदा करतो आहेस ? मी जिजाई नाहीं आणि तू शिवाजीमहाराजही नाहीस माझा सल्ला घ्यायला— आणि शिवाजी कॉलेजातल्या मुलींच्याविषयी कधींच आईजवळ बोलला नाही.

नाना— (एकदम) त्या वेळेस कॉलेजीस नव्हती म्हणून—

वहिनी— नाना, पुन्हा तू असला विषय काढलास तर तुझ्या काकाना सागावें लागेल मला. त्यापेक्षा पुस्तकें वाचून पास झालास तर मला जास्त आनंद होईल

नाना— (गुरगुरत) मीं काहींही केले तरी तुझ्या मनास म्हणून येत नाही. परवा आमच्या कॉलेजच्या मॅगझीनकरता गोष्ट लिहू लागलों तरी काकाना सागायला निघालीसच. मी बाहेर गेलों तरी रागावतेस, घरात बसलों तरी डोळेफाड करतेस— माणसानें वागावें तरी कसें मग ! घरात मित्र आणण्याची सोय नाही; मित्राच्या घरीं जायची सोय नाही. मुलींच्या

गोष्टी बंद, अन् गोष्टीमध्ये मुली आणल्या की कागद फाडून टाकायचें. दादा असते तर मला नाही वाटत तू मला इतका त्रास दिला असतास.

(पतीची आठवण होताच वहिनी कावरीबावरी होते. देहभान विसरून क्षणभरच का होईना पण काही काळ तरी एकदम वीस वर्षांपूर्वीची तिला आठवण होते. भाउजींचें लग्न— मग नानाचा जन्म— मग बापूचा जन्म— कमलेचें बाळतपण— वगैरे सर्व प्रसंग चित्रपटासारखे डोळ्यासमोर उभे रहातात.)

बापू— काकू, Millennium (मिलेनिअम्) म्हणजे काय ?

वहिनी— (भानावर येऊन) काय म्हणालास ?

बापू— हा शब्द मला येत नाही— मिलेनिअम् म्हणजे काय ?

(नाना चटकन् सुदररावाची हालचाल पाहू लागतो.)

वहिनी— (आर्द्र स्वरात) मिलेनिअम्— मिलेनिअम्— बापू, दुष्ट्या वडिलानीं मला तोच प्रश्न विचारला होता. माझे शिक्षण कोतें पडलें. मीं काही तरीच उत्तर दिलें. अर्थात् माझे उत्तर चुकलें. मिलेनिअम्— मिलेनिअम्.

बापू— (बावरून) पण मिलेनिअम् म्हणजे काय ?

वहिनी— बाळ, मनुष्यानें एकदा चूक केली तर क्षम्य असते. एकदा मीं मिलेनिअम्ची भलतीच व्याख्या केली होती पुन्हा ती चूक मीं करणार नाही. तू आपला डिक्शनरीचा रूढार्थ काय असेल तो पहा.

बापू— (डिक्शनरी कोण पहातो ?) नाना, मिलेनिअम् म्हणजे काय ?

नाना— (पुस्तकात डोके खुपसून) वडिलाची आज्ञा मोडण्याचें पातक करण्यात काय मतलब आहे ? डिक्शनरी पहायला सांगितली, मुकाट्यानें डिक्शनरी पहावी.

बापू— तुला येत नाही तें कोण सांगतेंय ? पण गप्पा कोण राव-साहेबाच्या ! म्हणे मला मॅट्रिकमध्ये यव् मार्क मिळाले नी त्यव् मार्क मिळाले होते.

नाना— बरे बरें. जीभ किती काढून बोलतो आहेस ? आपण अभ्यासाच्या नावानें शख अन् दुसऱ्याच्या नावाने नसती बो— (आईकडे पाहून जीभ चावतो.)

बापू— (सतापून) अभ्यास करतो आहेस का आत्ता ? कसलीशी

कादबरी वाचतो आहेस अन् मलाच उलट बोलतोस ?

वहिनी— नाना, पुस्तक आण पाहू इकडे तुझे !

नाना— (चाळवण्या दाखवीत) अग आई, त्याचें काय ऐकतेस तू ? त्याला काय त्यातलें समजते आहे ? (वापूवर डोळे फाडीत) नसत्या चाभार-चवकशा करण्याची तुला रे काय गरज ? तू माझ्याबरोबरचा तरी आहेस का ? (वहिनीकडे पाहून) आई, अग अवघड पुस्तक आहे तें. तुला त्यातलें काहीं समजणार नाही (मोठ्या आशेनें) अन् मला आता वेळही पण नाही वाचायला ठेवूनच देणें तें

वहिनी— नाना, मी तुला सांगितलेले ऐकायचें की नाही ?

नाना— अग आई, पण— (वहिनीच्या डोळ्याकडे पाहून विरमतो) बरें, कादबरी वाचतो आहे झाले ?

वहिनी— नाव काय पुस्तकाचें ?

नाना— (दडपून) रागिणी. (उदारपणे माहिती पुरवीत) वामन मल्हार जोशीकृत. चागली आहे कादबरी आई त्यातल्या त्यात वर्णनें फारच सुंदर आहेत मराठीत ह्याच्यासारखा दुसरा चागलासा लेखकच नाही.

वहिनी— तुला मी पुस्तक इकडे द्यायला सांगितलें आहे.

नाना— पण— (मोठ्या जिकीरीला येऊन पुस्तक देतो.)

वहिनी— (पुस्तकाचें नाव वाचते, आणि पुस्तक सरकारजमा करते.)

नाना—

नाना— (खाली मान घालून उभा रहातो) काय ?

वहिनी— उच्च शिक्षण खोटें बोलायला शिकवीत नाही. हें वामन मल्हार जोश्याचें पुस्तक काय ? तू बावचळलास म्हणून मोठ्या माणसाना का असा बट्टा लावतोस ? त्या मोठ्या गृहस्थाचें नाव उच्चारण्याची तरी तुम्हा पोराची लायकी आहे का ?

नाना— (डिवचलेल्या सापाप्रमाणें) मी काय केलें ?

वहिनी— (सतापाने पुस्तकाच्या चिंधड्या करीत) तुला वाटत असेल आई म्हणजे पोरखेळ आहे— वाटेल तशी फसवावी, वाटेल तसें वागावें. नाना, मी जिवत आहे तोंपर्यंत तरी तुला असा मोकळा मी कधींच सोडणार नाही. मोकळें सोडलें— तिकडून शिव्या. एवींतेवीं शिव्याच खायच्या कीं

नाहीं ! काय व्हायचें असेल तें होऊ दे, तुझ्या अदृशी मी राशीला लागणार. काय आजपर्यंत मुलांनी एवढे पाग फेडलेत म्हणून आईने तरी लागेबांधे पाळावेत ? आजपासून मी तुझी आई नाहीं नी कोणी नाहीं आणि माझ्या घरात तुला राहायचें असेल तर मी सागेन तसें राहिलें पाहिजे नाहीं तर भीक मागत जा दारोदार मला कशाचीच पर्वा नाहीं

(आजपर्यंतच्या भाडणात आज अगदीं कळस होता. नाना मुकाट्याने तोंड फुगवून उभा राहतो मधून मधून 'बरे बरे' म्हणून कुर्च्यात आई-कडे पहात असतो बापू चोरासारखा डिक्शनरी काढून Millennium चा अर्थ काढू लागतो)

वहिनी— (रागाचा पहिला आवेश ओसरल्यावर) नाना, तुला कितीदा सांगितलें तरी तू का रे असे करतोस ? तुला इतकें बोलल्याचें काहींच कसें वाटत नाहीं ? इतका कसा तू निर्लज्ज बनलास ?

नाना— (कुर्च्यानें) तू इतकी बोललीस त्याच्यापेक्षा मलाही पण किती-तरी बोलता येईल पण बोललों तर तूच पुन्हा चिडशील अन् उलट उत्तरे देऊ लागलों म्हणून आकाशपाताळ एक करून सोडशील. आता गप्प बसलों आहे तर तिकडूनही तुझा शब्द वर आहेच माणसानें वागावें तरी कसें कुणास ठाऊक !

वहिनी— (रागाच्या जागीं शोक डोकावू लागतो) नाना, तुला उगीच मी कशी बरें बोलेल ? तुला उगीच टाकून बोलायला माझी जीभ तरी कशी रेटेल ? नाना, तू लहान आहेस (नाना मध्येच पुटपुटतो, 'अठरा वर्षांचा आहेन्.') नाहीं. अगदीं ऐशीं वर्षांचा झालास तरी मला तू लहानच आहेस. आपल्या मुलाला निष्कारण छेडावे असें कोणत्या आईला वाटेल ? पण नाना, माझे थोडेंसें ऐक. लहानपणीं—तुला कल्पना सुद्धा यायची नाहीं—मीही पण तुझ्यासारखीच थोडीशी हट्टी होते पण नाना, मला सागायला कोणीच नव्हतें त्या वेळेला

नाना— मी काय करावें तें तरी कळू दे ! थांब. तुझ्या मनात मीं म्हणजे एक फकीर बनावें असें का आहे ? वयाप्रमाणे सर्व गोष्टी होत असतात. तुझ्या लहानपणीं जें तू केलेस तेंच मी माझ्या लहानपणीं करतो आहे. तुझीं जशीं सुखाचीं स्वप्ने होती त्याहून माझीं थोडींशीं निराळीं

असली तर तो माझा दोष का ! तुला टिळकाचें गीतारहस्य वाचण्यात आनंद वाटतो, मला त्या पुस्तकांतलें काहींच कळत नाहीं. मी तेंच पुस्तक वाचावें असा तुझा आग्रह का ! मला ज्या पुस्तकात सौख्य वाटतें तें पुस्तक मी का वाचू नये ? ही एवढी ताबेदारी का ! जोंपर्यंत ऐकायचे दिवस होते तोंपर्यंत घेतलें ऐकून, आता थोडेंसैं सौख्य नको—

वहिनी— अरे, पण तुझ्या या असल्या कृतीनें सौख्य मिळेल अशी तुझी कल्पना आहे का ?

नाना— मग दुसऱ्या कोणत्या कृतीने सौख्य मिळेल तें तरी सागावें.
(पुन्हा तोच पत्र ! सौख्याची व्याख्या काय ?)

वहिनी— तुला वाटेल तसें वाग बाबा. माझ्याकडून सागायचें तेवढे मी सागून पाहिले. नाहीं ऐकत— सोडलें. (बापूकडे पाहून) बापू, पेन्सील देतोस का जरा मला ?

बापू— माझी पेन्सील मोडली आहे. थाव. नाना, तुझें फौटन पेन देऊ का ?

(नाना हो' म्हणून मान हालवतो. बापू फौटन पेन घाईघाईनें बाहेर काढू लागतो. फौटेन पेनच्याबरोबर आणखीही काहीं जिन्नस बाहेर पडतात एक रेशमी रुमाल, एक Passing Show चें पाकीट, दोन नोटा आणि चार सुटे आणे इतके लटावर वहिनीच्या नजरेस पडतें. नाना एरुदम घाबरून उभा राहतो बापू आश्चर्यानें हातातल्या फौटेन पेनकडे आणि नंतर चोरून नानाकडे पहातो. वहिनी नानाकडे सारखी पहात उभी राहते. काहींतरी स्फोट होणार इतक्यात मनोहर घाईघाईनें बाहेरच्या बाजूने आत येतो. काळ आणि काळजी याचें विजयचिन्ह असा हा नायक पाहिला म्हणजे मनाला खरोखरीच धक्का बसतो. सुखाच्या शोधार्थ फिरणारा हा जीव पहा कसा नसत्या भानगडीत गुतला आहे तो. कमलच्या सहवासात सौख्याची इच्छा करणारा हा प्रेमळ जीव पुढच्या भानगडी डोळ्याआड करून आत्मवचना करू पहात होता. जगात निर्भळ सौख्य आजपर्यंत कुणालाच मिळालें नाहीं तर, मनोहरपंत, तुम्हालाच काय म्हणून मिळणार ! जिवाची व्यर्थ आटापीट करून घेण्यात काय अर्थ आहे !)

मनोहर— वहिनी, माझ्या खिशातले तूं काहीं पैसे घेतलेस का ! काल

मीं खिशात पाचाच्या दोन नोटा ठेवल्या होत्या अन् आता स्टेशनवर जायला निघालों तों खिशात नोटा नाहीत. (पुन्हा एकदा सर्व चाचपू लागतो.)

वहिनी— नोटा तुमच्या खिशात नाहीत. (मोठ्या कष्टाने) तुमच्या नोटा नानाने—

(मुलाला चोर कसे म्हणणार ? मनोहर रागाने खालच्या प्रदर्शनाकडे पहातो नानाकडे पहातो. नाना तोंड फिरवून उभा रहातो.)

मनोहर— नाना, (नाना काहीच बोलत नाहीसे पाहून) नाना—

वहिनी— काट्या, हात का नाही तुझे तुटून पडले ? अवलक्षणी काटे ! आणि वर तावदारकी कोण ! एक शब्द बोलायला जावे— कोण तणतण उडत असतो नुसता ! बोल, तुला आईने शिकवले का चोरी करायला ! तुझी आई चोर होती का ?

नाना—(चिडून) मला नाही माहिती

वहिनी— भाऊजी, हा कार्टा ज्या घरात असेल त्या घरात मी पाणी नाही प्यायची. मला तरी एक घराबाहेर काढा नाही तर त्या काट्याला तरी हाकलून द्या आजपर्यंत झाले तेवढे लाड पुरे झाले. गय करायला जावे लहान मूल म्हणून, तर हा मानेवर सुरी ठेवायला लागला. असले पोरटे जन्माला येण्यापेक्षा—

मनोहर— नाना, तुला हें घर सोडून जायला तुझी आईच सांगते आहे. माझा नाइलाज आहे.

नाना— (सतापून) आईच्या आड दडून कशाला ? सरळ सागानात जायला ! तुमच्या घरात आलों हा काय माझा गुन्हा झाला ?

वहिनी— एक शब्द बोललास आता तर तोंडात मारायला मी कमी करणार नाहीं मुलाच्यापासून सुख मिळण्याची माझी आशा फार चांगली लवकरच फळाला आणून दाखवलीस तें फार छान झालें. तुझ्या मार्गात आडवी येण्याची माझी इच्छा नाही. तुला जन्म दिला हा माझा गुन्हा मला कबूल आहे. मुलाना जन्म देऊन आईबाप गुन्हेगारच ठरतात. त्यांना अकला नसतात म्हणून तुझ्यासारख्या दिवट्यांना ती जन्म देतात.

मनोहर— नाना, आत्ताच्या आत्ता घरातून चालता हो. अन् ह्या घरात पुन्हा पाऊल टाकू नकोस. तुला माणसांची गरज नाही— वाटेळ

तसें तोंडसुख घेतोस.

नाना— आणि तुम्ही तरी काय कमी तोंडसुख घेता आहात ! अन् तुम्हाला तरी माझी कुठें गरज आहे ! आईनें खुशाल 'पोरट्या', 'कारट्या', 'दिवट्या' म्हणून शिव्या द्याव्यात. काय मीं असें तिचें घोडें मारलें आहे ! आणि म्हणे मुलापासून सुखाची आशा केली होती. कुणीं सांगितलें होतें ! मुलांनीं तुम्हाला सुख देण्याकरता तुम्ही सागाल तसें करावें, आणि तुम्ही मात्र कार्ट्या, पोर्त्या म्हणून टाकून बोलावें सगळा स्वार्थाचाच बाजार ! मुलाला जन्म द्यायचा कशाला, तर स्वतःला मुलानें सुख द्यावें म्हणून. नाही तर मुलाला घराबाहेर काढावे. खासा न्याय !

(आजारानें कृशतनु झालेली कमल आतून येते. चेहरा फिक्या पडलेला असून आजारार्चीं सर्व चिन्हे तोडावर दिसत आहेत. सोळा सतरा वर्षांची कमल केव्हाच मेलेली आलेली आहे आणि आता आपल्यापुढें जगाला सर्वस्वीं कटाळलेल्या एका जीवाची पडछाया दिसते आहे. माणसाचे आवाज ऐकून ती बावरून गेलेली आहे. त्यातून डोळे जड झालेले, पायावर विश्वास नाही, अगात त्राण नाही)

कमल— काय झाले ! काय झाले ! (खोकल्याची ढास लागते त्या-सरशीं मट्कन खालीं बसते. मनोहर चट्कन पुढें होऊन तिच्या पाठीवरून हात फिरवतो.)

मनोहर— तू बाहेर कशाला आलीस ! आमचें ऐकायचें नसलें तरी डॉक्टरचें तरी ऐकशील कीं नाही ! बिलकूल उठायचें नाही अशी तुला सक्त ताकीद असताना तू का आलीस बाहेर !

वहिनी— कमल, काय— म्हणावें तरी काय ह्या तुझ्या हद्दीपणाला ! जरा पडली असतीस तर नसता का डोळा लागला ! तुला झोप लागली म्हणून मी बाहेर आलों.

कमल— मला झोप कशी येईल ! तुमचें मीं साऽरें काहीं ऐकलें. मला रहावेना म्हणून मी बाहेर आलों नाना काय म्हणतो आहे !

मनोहर— तू ह्या भानगडींत कशाला पडतेस ! नाना काहीं म्हणत नाही आणि कोणी काहीं म्हणत नाही. चल, तुला मी धरून नेतो. तूं सुकाट्यानें पडलीस जरा तर नाहीं होणार !

कमल— मला फसवून तुम्हाला काय मिळणार ? नानाला तुम्ही घरा-
बाहेर काय म्हणून काढून लावणार ? तो आपला कुणीच नाही का ?

मनोहर— रिकामटेकड्या चोरट्याकरिता हे घर बाधलेलं नाही

वाहिनी— कमू, तू आपली मुकाट्याने आत जा पाहू कशी ! माझे ऐक
तू. जा तू आत.

कमल— (मान हालवून) मग मला तरी कशाला घरात ठेवता ?
माझा तुम्हाला काय उपयोग आहे ? मी कवडीचीसुद्धा तुमच्या उपयोगाची
नाहीं उलट माझेंच निस्तरावें लागतें आहे तुम्हाला. नाना— बाळ, काय
तू केलेंस ? तुझ्यावर हे का रागावले आहेत ?

नाना— (आधुनिक मताचा तरुण असला म्हणून प्रेमळ हाक विसर-
णार नाही. आधुनिक असला म्हणून काय झालें ? माणुसकीवर पाणी
सोडलेलें खास नसते.) मी— मी— मी—

वाहिनी— का ? जिव्हा का चाचरते आहे ? चोरी केली म्हणून सागा-
यला लाज वाटते तर करावी कशाला चोरी ?

(नाना पुन्हा चर्या पालटतो)

कमल— नाना, ही चोरीचे काय म्हणताहेत बाबा ? खरोखरच का
तू काहीं चोरलेस ? पुन्हा नाही असें करणार म्हण आणि मोकळा हो.

वाहिनी— पुन्हा चोऱ्या करायला वाटतें ? कमू, तुला यातलें काहीं
कळणार नाही. तू आपली आत जा कशी चल मी उठवतें तुला. (वाहिनी
तिला दोन्ही हातांनी धरून उठवू लागते, पण कमल असेल नसेल तेवढें
बळ खर्च करून तिचा हात झिडकारते)

कमल— तू माझ्या वाटेला जाऊ नकोस. मी काहीं एक ऐकणार
नाहीं. नानाला मी जाऊ देणार नाही.

वाहिनी— कमल, इतकी शिकलेली तू आणि असें काय हटेल्यासारखें
करावें ?

कमल— (त्वेष्टानें) शिकलेल्या बायकाना काय हृदयच नसतें काय ?
मी शिकलें म्हणजे काहीं मोठेंसें पाप केलेलें नाही. शिकलें म्हणून बाय-
काची माया काहीं विसरलें नाही. शिक्षणानें स्त्रीहृदय कधीही कठोर होणें
शक्य नाही. (दम लागतो, पण जीव रहावत नाही म्हणून तशीच जोरानें

पुढें लोटते) शिक्षणानें पुरुषांचीं मनें पापी बनलीं तरी बायकांचीं मनें जास्तच पापभीरू बनतात. नाना चोर बनला म्हणून आपली काहीं माया तुटली नाही (मनोहरास) मी म्हणतें, आपलें वडील घराण्याचें तेवढेंच काय ते चिन्ह कायम आहे जसा बापू आपला तसाच नानाहि पण आपलाच आहे आपल्याशिवाय त्याला दुसऱ्या कुणाचा बरें आधार आहे ? एक वेळ बापूला दूर लोटलेंत तरी माझें म्हणणें नाहीं, पण नानाला जवळ केलेंच पाहिजे (खोकल्याची ढास येते आणि बोलणें बद पडतें.)

मनोहर— वहिनी, फुलपात्र भरून पाणी घेऊन ये. (नाना धावत जाऊन पाणी आणतो)

वहिनी— आता हिची कशी समजूत घालावी ? वेळीं काहींच्याबाहींच करून ध्यायची नीट समजून सागावें तर अशी अगावर घावून येते

मनोहर— भोग आहेत झालें आपल्या कर्मांचे. हिला आत नेऊन ठेवणार तरी कशी ? तू धर पाहू जरा मी तिला सावरतो (दोघेंही जण तिला सावरून आत नेऊ लागतात. वहिनी मार्गे वळून नानास)

वहिनी— तू चालायला लाग. माझ्या दृष्टीसमोर नकोस तू. (आत जातात)

(नाना बराच वेळ बापूकडे पहात उभा राहतो. सूड घेण्याची इच्छा अनावर होते, पण तो ओरडेल या भीतीनें मुकाट्यानें टेबलाकडे वळतो. बापू पुन्हा पुस्तकात पाहू लागतो.)

नाना— माझी पुस्तकें कुठें आहेत ? नाहीं आईला गरज, तर मलाही नाहीं गरज कुठेंही भीक मागून पोट भरीन. (टेबलावरचीं पुस्तकें गोळा करू लागतो)

बापू— (हळूच) नाना—

नाना— (त्रासिक मुद्रेनें) आता एक शब्द माझ्याशी बोललास तर जोड्यानीं मारीन बघ.

बापू— नाना, तू गेलास तर आईला काय वाटेल ? तू जाऊ नकोस. काकूचा राग उतरला म्हणजे आपोआप सगळें सुरळीत होईल. थाब. जाऊ नकोस.

नाना— अरे, पण आईलाच जिथें मुलाची व्याद नको आहे तिथें

कोण काय करणार ! तुला काय वाटतें— आई ऐकेल होय काकूचें ! नाव नको. (पुन्हा पुस्तकें शोधू लागतो.)

बापू— पण तू कुठें जाणार आहेस ! जेवायची सोय काय करणार !

नाना— (फारसा विचार न करता) जाईन झालें कुठें तरी. रेसिडेन्सीत जेवीन चार दिवस मित्राच्या क्लबात. नाहीच जमले चार दिवसानी तर बुधवारात भीक मागेन.

बापू — पण तुला भीक कोण मागू देईल !

नाना— अ ! त्यात काय मोठेंसे ! मजुराने येथे उभे रहावें म्हणून पाटी आहे ना— तिथे उभा राहीन. कुठेंही गवड्याच्या हाताखाली चार विटा देईन अन् पोट भरीन

बापू— मग पुस्तकें कशाला बरोबर !

नाना— उगीच आली लहर तर अभ्यास करीन. नाही तर अभ्यासाला राम राम. (बापूकडे वळून) मला वाटतें, बापू, माझेंच काही तरी चुकले असावें.

बापू— चुकलें असावें ! चोरी केलीस घडघडीत आणि म्हणे चुकलें असावें एरवी काकू इतकी रागावलेली मी कधीच पाहिली नाही.

नाना— खरें सागायचें म्हणजे दादा गेल्यापासून मी कसेसेच वागायला लागलों. अन् काकू पाहिलीस ना कशी कळवळ्यानें माझ्याकडे पहात होती बापू, एक वेळ आईला बाजूला सारीन पण काकूकरता काय वाटेल तें करीन.

बापू— (आनदानें) खरें ! मग काकूचे पाय घर अन् चुकलों म्हणून म्हण.

नाना— माझ्या काकूचे पाय धरीन, काय वाटेल तें करीन, पण— पण आई ! ऊ हूं !

बापू— (निराशेनें) माझ्या आईचें काय ! आता आहे आणि जरा वेळानें नाही. तिचें म्हणणें काकूनें ऐकलें तर ठीक. नाही तर—

नाना— नाही तर आहेच भिक्षान्देही.

(साठे आहेत का म्हणून खालून गजूचा आवाज ऐकू येतो. चार सोबत्यापैकी गजूच काय तो टिकून राहिलेला असतो. साहेबी थाटाचे सद्-

गृहस्थ विलायतेला म्हणून जे जातात ते बेपत्ताच होतात. बाकीचे दोघेहि पण मुबईला कुठेंतरी दोन न दोन चार, चार न चार आठ करीत कपाळाचा घाम पुशीत असतात. गजू आता पुण्याचा सन्माननीय नागरिक झालेला आहे. पूर्वीची त्याची वक्र बोली अजून कोर्टीत ऐकू येते— पण इतर व्यवहारात गजू बराच नरमलेला आहे. 'पुण्याचा गृहस्थ' म्हणून शेखी मिरवण्याचें त्यानें केव्हाच सोडून दिलें आहे. इतर चार वकील लोकाप्रमाणें वयानुसार पोट वगैरे सुटलेली अशी गजूची स्वारी आत येते.)

गजू— (भरगच्च आवाजीत) काय रे नाना, मनोहरपत आहेत का घरात ?

बापू— मी बोलावतों त्यांना बाहेर. बसा. (आत जातो)

गजू— (नानाच्या कपडे गोळा करण्याच्या घादलीकडे न्याहाळून पहात) कुठें गावाला चाललास का रे ?

नाना— (बॅगमध्ये कोट दडपीत) घराबाहेर जातो आहे.

गजू— (आश्चर्यानें) पळून का ?

नाना— आईचे नी माझें झालें भाडण. आईनें सांगितलें घराच्या बाहेर चालता हो माझें काय ? जा सांगितलें— चाललों.

गजू— मूर्ख आहेस घराबाहेर कसला जातोस ? तुम्ही कॉलेजातली मुलें— सगळींच कशी अशीं विनडोक्याचीं ? आई बोलली म्हणून कुणी घर का सोडते ? ठेव ते कपडे वाजूला. मी सांगतो तुझ्या आईला. (त्याचे कपडे हिसकावून घेतो आणि कपाटावर फेकतो) घरात जा आता अन् तुझ्या काकूच्या तैनातीला उभा रहा. (वकील म्हटला म्हणजे परमेश्वरच तो. नाना मुकाट्यानें आत जातो. मनोहरची आणि त्याची टक्कर होते)

मनोहर— काय वकीलसाहेब, काय हालहवाल ?

गजू— तेंच तुला विचारायला आलों आहे. तुझी बायको कशी काय आहे आता ? काहीं थोडासा उतार वगैरे ?

मनोहर— (मान हालवून) फार थोड्या दिवसाची सोबती आहे. मला नाही वाटत ती आणखी हा आठवडा दम काढील. प्रयत्न करणें आपल्या हातात आहे. त्यातून पुन्हा आज तिला थोडासा आणखीन त्रास झाला. तरी पण थोडा वेळ जरी झोप लागली तरी दुखणें हटे.

गजू— हो ! तेंच विचारणार होतो. आज ही नानाची काय भानगड आहे ?

मनोहर— (खिदानें) गजू, पोरगें कल्पनेबाहेर अर्वाच्य निघालें आहे. तू जरा वेळ आधीं आला असतास तर त्याच्या विद्वत्तेची किमान मर्यादा तुला पहायला मिळाली असती.

गजू— (सुस्कारा सोडून) घोषर तोच प्रकार कुणाला सांगणार ? मला दोन शब्द तुला सांगायचे आहेत. लहानपणीं आपण कॉलेजात होतो तेव्हा तुम्ही मला 'पक्का पुणेकर' म्हणून चिडवीत होतां— आठवते ? मला त्या वेळेला जो आनंद वाटत होता तो आज आहे ? मी वरून जरी अगदीं खुशालचेंद्व दिसत होतो तरी आतून मला काहीं एक ध्येय गाठायचें होते. तें ध्येय मला आता गाठता आले नाहीं— आणि आता त्याचा पुढें नादच सोडावा लागणार आहे.

मनोहर— ध्येय ? आणि तू ध्येय गाठणार ? पुणेकर आणि ध्येय ?

गजू— होय. पुणेकर आणि ध्येय. मला व्यक्तीचा, जागेचा, शहराचा कशाचासुद्धा उदो उदो करायचा नाहीं पण लोकांची जी एक कल्पना आहे कीं पुणेकर म्हणजे महाखटपटी, थापेबाज आणि पोकळडौली ती खोटी आहे हेंच सांगायचें आहे. मी माझ्याकडून होईल तितका प्रयत्न करून पाहिला पण सौख्याचा लवलेशसुद्धा मला सापडला नाहीं. माझें ध्येय मातीला मिळालें— धूळ बनलें.

मनोहर— चार दोन मुलें, सोन्यासारखी बायको, घद्यात नाव— आणखी काय पाहिजे तुला ?

गजू— हें तूच बोलतो आहेस म्हणून बरें ! नाहीं मनोहर, ससार हे खास सौख्य नाहीं. पूर्ण विचारान्तीं असें दिसून येतें कीं स्वर्गाची, अस्मानाची किंवा सौख्याची आपण तरुणपणीं जी कल्पना बाधतो ती कल्पना अनुभवान्तीं कुचकामाची ठरते. वयानुसार एकेक पडदा बाजूला होऊन स्वर्गाऐवजी जमीन मात पहावी लागते.

मनोहर— (गंभीरतेनं) अताची साधारण जर कल्पना प्रथम डोक्यात वावरू लागली तर कोणत्याही गोष्टीचा प्रारंभच होणें अशक्य होऊन बसेल.

गजू— बरोबर बोललास. स्वर्ग शोधायला जाण्यात जमीनच हातीं

येणार हें आधीं ठाऊक असतें तर जगरहाटीकडे कुणीसुद्धा पाहिलें नसतें. आता मात्र माझ्या मनाचा पक्का निर्धार झालेला आहे कीं काय व्हायचें असेल तें होईल, वाढत्या जनसमूहाप्रमाणे आपणही वहात जावें नाहीं मिळत सौख्य तर नाहीं. आपल्या वाढ्याला जें काय कर्तव्य येईल तें करावें आणि स्वस्थ बसावें

मनोहर— म्हणजे अशिलाचे गळे कापावे आणि आपले खिसे भरून घ्यावेत !

(दोघेही त्याही स्थितीत हसतात पण लवकरच दोघांच्याही चेहऱ्यावरचें हास्य मावळतें मनोहरला आपला अप्रासंगिक विनोद कर्णकटु वाटतो.)

गजू— सगळ्या कायद्याची शिकवणच मुळीं त्या तत्त्वाला धरून आहे तर मी तरी काय करणार ? मलाही पण चार लोकासारखें जगायचें आहे.

मनोहर— चुकून म्हणालों मी तसें

गजू— अः ! त्यात काय आहे एवढे मोठेसे ? हल्लींच्या जगात कवि, वकील आणि तत्त्वज्ञानी यांची कुणीही टिंगल उडवावी. कारण तिघाही जणाना वेळच नसतो दुसरीकडे पहायला पण त्यांच्यावाचून एक पाऊल मात्र पुढें टाकवत नाहीं अतिपरिचयात् अवज्ञा म्हणतात तें हें. बरें, तें जाऊ दे. आल्या गोष्टीला तोंड देण्यातच शहाणपणा आहे. तुझ्या नानाचें काय करणार ?

मनोहर— तीच मला मोठी काळजी लागली आहे. पोर आहे शिर-जोर आणि घरात वहिनी रागावलेली आहे

गजू— मग असें कर— त्याला आणि तुझ्या मुलाला चार दिवस माझ्याच घरात राहू दे.

मनोहर— तुझ्या ? चार आणि दोन सहा आणि सहा दुणें बारा लाथा खाव्या लागतील पुन्हा तुझ्या बायकोच्या किती मिळतील हरि जाणे.

गजू— हरि कशाला ? तें गजू जाणे म्हण. त्याला बिचाऱ्याला कशाला माझ्या बायकोच्या लाथा आणखी ? येऊ द्या तुझ्या दोन्ही पोरण्यांना माझ्या घरीं. कायद्याच्या कचाट्यात धरून जीव हैराण करून सोडतो एकएकाचा. जास्ती गडबड करायला लागले कीं पीनलकोड, इकिटी— मोठमोठालीं पुस्तकें मारतो त्यांच्या टाळक्यात. तुझी बायको बरी झाली

म्हणजे मी तुझ्या घरी येऊन रहातो.

मनोहर— (वीस वर्षांपूर्वीचा मनोहर) इतका लेका बायकोला भितोस, आणि म्हणे मी वकीली करतो. आणि तुम्ही स्वराज्य भिळवणार ना रे ? जीव द्या मुळामुठेत.

गजू— (वीस वर्षांपूर्वीचा गजू) अरे, काय बिशाद लागली आहे बायकोची ? ती दहा शिब्या देईल तर मी एक तरी देईनच देईन.

नाना— काका, काकूला झोप लागली (मनोहर आनदाने गजूकडे पहातो.)

गजू— चला आता. दुखणे मागे हटायला काहीच हरकत नाही. नाना, पण तू आई येण्याच्या आत माझ्या घरी पळ पाहू ! अन् बापू, तूही पण जा.

नाना— जाऊ काका ? (मनोहरने हो म्हणताच नाना आणि बापू— मुलेंच तीं— पळतच जातात. घरातून वहिनी बाहेर येते. गजूला पाहून थाबते.)

वहिनी— भाऊजी, नानान् बापू याच्या घरी गेले ?

मनोहर— हो.

वहिनी— (श्वास टाकून) भाऊजी, आज माझ्या मनात काय सचारलें होतें राम जाणे. पोटाच्या पोराला पण मी वाटेल तसे बोललें.

मनोहर— वहिनी, मन एकदा निराशेत धोटाळून पडलें की मनुष्याच्या हातून कोणकोणते प्रमाद घडतील याची जाणीव त्याला नसते. वीस वर्षांपूर्वी याच घरात कोणतें दृश्य दिसत होतें ? (त्या दृश्याशी समरस होत) वीस एकवीस वर्षांचा तरुण मनोहर सुखाच्या शोधार्थ भटकताना कदाचित् याही मार्गात सौख्य असेल म्हणून नवरी मुलगी पहायला चालला आहे. ते बघ त्याचे चार मित्र. मला आज वाईट वाटतें— माझ्या एका मित्राला, वहिनी, तुझ्या धाकामुळे सिगारेटसुद्धा त्या दिवशी मी ओढू दिली नाही. मी परत आलों आहे तो बघ गजू, हसत हसत 'फसवलेंस काय आम्हाला लेका ! याव रे मनोहर, मी वकील तर होऊ दे ! या तुझ्या सासऱ्याला ना कोर्टीत खेंचीन, तर' म्हणत म्हणत निघून चालला आहे. वहिनी, मी तूंच समजून कमलेला हाका मारतो आहे. बघ कमल

जमीन आणि अस्मान

कशी दचकली ती— मीही पण बघ कसा घाबरलो आहे तें. माझ्या खोलीत ही कोण मुलगी ? वहिनी, कमलेला लहानपणी पाहिलें म्हणजे जीव तिच्या-वरून ओवाळून टाकावेंसें वाटत असे वहिनी, ती बघ 'मी घरीं जाऊ का ?' म्हणून विचारते आहे साग तिला नको जाऊस म्हणून. वहिनी, बीस वर्षांनंतर माझी कल्पना चुकीची ठरली जगरहाटीत कधीही सौख्य मिळणें शक्य नाहीं गजूसुद्धा असाच आपल्यासारखा ध्येयाच्या मार्गे लागला होता पण तोही फसला वहिनी, तू पूर्वीची खास नाहींस, आपण सर्वजण थकलों

वहिनी— पण भाऊजी, कमलला सौख्य मिळालें कमलला सुख मिळाले म्हणून ती आज हातीं लागली आहे कदाचित् तिचेंही तेंच ध्येय असावे भाऊजी, (गभीर होऊन) तिचे सुख तिला कसें मिळाले हें समजणें मला शक्य नाहीं, पण एवढे मात्र खरें कीं सुख कुठें तरी आपल्या-जवळच असावे, नाहों म्हणावे, तर कमलचा जीव शान्त नसता (कमलला स्वतःला तरी सौख्य म्हणजे काय हें समजलें कीं नाहीं कुणास ठाऊक ! तरी पण कमल दुखण्यातून बरी होते ती कशाच्या जोरावर ?)

(अरे, पण हा पडदा आलाच कीं खाली !)

आपल्या नाटकातील नायकाचे शब्द थोडेसे विचित्रच वाटतात नाहीं का ? 'अताची साधारण तरी कल्पना डोक्यात वावरू लागली तर कोणत्याही गोष्टीचा प्रारंभ होणे अशक्य होऊन बसेल' आपल्या जगाच्याहि बाबतीत हेच विधान सत्य ठरू शकेल काय ? विश्वाच्या अताची कल्पना आपल्या आकलनाबाहेर असल्यामुळे कदाचित् विश्व आपल्याला नदनवनासारखें वाटत असेल— नाहीं कुणी म्हणावे ?

पण आपल्या ह्या जोडप्याची वाट काय ? कमलला कसलें सुख मिळालें !— कीं हा सगळा भावनाचा खेळ आहे ?

का— आहे काय ?

